

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2018

4-son
(iyul-avgust)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqqa boshlagan.
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

TAHRIRIYAT

4 Umumiy o'rta ta'lism maktablari o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirish – kelajakka qo'yilgan mustahkam qadam

TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI

- A. Maxmudov 7 Olyi ta'lism tizimi talabalarida kompetentlikni kreativ pedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish
- D. Abduvaliyeva 15 O'quvchilarning matematik tafakkurini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari
- A. Allambergenov 22 O'quv-ishlab chiqarish majmularida kasbiy ta'lism mazmunining fanlararo bog'liqligi
- M. Pardayeva 28 Umumiy o'rta ta'lism maktablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik mexanizmlari
- M. Toshpulatova 36 Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari
- F. Xodjiyeva, F. Norbo'tayev 43 O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari
- A. Xalikov 48 Pedagogik xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari

TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI

- A. Abduqodirov 52 Pedagogik eksperiment – ilmiy tadqiqot ishlarining samaradorligini ta'minlash omili
- D. O'rnbayeva, M. Yakubjanova 59 Xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitishda ta'lism metodlaridan foydalanish
- G. Yusupova 66 O'quvchilarda sanogen fikrlashni rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining ahamiyati

TA'LIM SIFATI: MAZMUN VA MOHIYAT

- S. Ashirboyev 72 O'zbek dialektologiyasi ta'limi: yangilanish jarayonlari (fe'l tuslanishi)

TA'LIMDA MENEJMENT

- A. Nurmanov, A. Mustafakulov 77 Pedagogika olyi ta'lism muassasalarida ta'lism sifatini boshqarish tendensiyalari

MALAKA OSHIRISH VA QAYTA TAYYORLASH

- M. Axmedov 84 Umumiy o'rta ta'lism muassasalari rahbar va mutaxassis xodimlarining malaka oshirish tizimini takomillashtirish

ZAMONAVIY TA'LIM TEKNOLOGIYALARI

- G. Ahmedova 88 Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda zamonaviy texnologiyaning ahamiyati

TA'LIMDA AXBOROT RESURSLARI

A. Raxmonov 95 Kommunikatsiya va muloqot – pedagogik hamkorlik imkoniyatlari

TA'LIMDA IQTISODIYOT VA MOLIYALASHTIRISH

Sh. Nizamova 101 O'quvchilarga iqtisodiy bilim berishda ta'lismi va tarbiya uzviyiligi

KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH

F. Valieva 106 Klaster tizimini o'quv-ishlab chiqarish majmualariga joriy etishning o'ziga xos xususiyatlari

TAJRIBA MAKTABI

D. Djurayev 113 Xitoy tili va madaniyatini o'qitish – ta'limga integratsiya imkoniyatlari kengayishining omili sifatida

ILMIY NASHRLAR ORQALI AXBOROT XAVFSIZLIGI

O'.Tolipov, F.Saydaliyeva 117 Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarida axborot madaniyatini shakllantirish omillari

KORREKSION PEDAGOGIKA

S. Turg'unboyev 123 Texnologiya fani – eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarining ijtimoiy moslashuv omili sifatida

M. Arslanova 128 Imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning ayrim metodologik masalalari

ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ И ПЕРЕПОДГОТОВКА

M. Matnazrova 133 Организационно-педагогические условия развития профессиональной компетенции современных педагогических кадров высших образовательных учреждений

ПСИХОЛОГИЯ

Д. Мукумова 138 Педагогические условия повышения адаптации студентов первого курса к учебному процессу

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARI O'QUVCHILARINI KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH – KELAJAKKA QO'YILGAN MUSTAHKAM QADAM

Baxtli va farovon hayot kechirish – har bir inson orzusi. Saodatli umr kechirish uchun, avvalo, ta'lif va tarbiya zarur. Xalq va Vatanning istiqboli, taqdidi bugun matabda ta'lif olayotgan avlodga bog'liq. Ta'lif-tarbiyaning mazmuni, saviyasi mamlakat iqtisodiyoti, siyosatining oqibatini belgilaydi. Shuning uchun o'z kelajagini o'ylagan millat, mamlakat ma'naviy-tarbiyaviy islohotlar orqali ma'naviy yetuk avlodni voyaga yetkazish, ular uchun zamonaviy shart-sharoitlar yaratishni birinchi navbatda hal etilishi zarur bo'lgan muammolar deb qaraydi.

O'tgan qisqa davrdayoq har jihatdan barkamol, iymon-e'tiqodi mustahkam, bilimli, fidoyi va vatanparvar kishilar Vatan istiqbolining porloqligiga zamin bo'lishi tobora ayon bo'ldi. Shunday ekan, mustaqilligimizning istiqboli, mamlakatimizning ertasi, buyuk kelajak yaratish yo'lidagi dasturiy maqsadlarning pirovard natijasi barkamol avlodni voyaga yetkazishga, ta'lif-tarbiya tizimida jiddiy yangilanishlarni vujudga keltirishga bog'liq.

Ish jarayonidagi mahsuldarlik mehnat madaniyati, intizom va tashabbuskorlikka bog'liqdir. Shunday ekan, har bir umumiy o'rta ta'lif maktabi o'qituvchilarining dars mashg'ulotlari o'quvchilarni kasbga yo'llovchi tizim bo'lishi lozim. Shu bois, bu kasb egalari har bir darsini nazari va amaliy olib borishi muhim ahamiyatga ega.

Davlat ta'lif standartida o'quvchilarning qiziqishi, qobiliyati, kasbiy moyilligini hisobga olib, ularni iqtisodiy sohalari, kasbiy faoliyatida qo'llaniladigan turli xil asbob-uskuna, texnika va texnologiya, jihozlaru moslamalardan foydalanishga o'rgatish, xalq hunarmandchiligiga oid kasblarni o'rgatish orqali xalqning milliy qiziqishi, an'analarini tiklash va rivojlantirish singari talablar ko'rsatilgan. Darslarda mashg'ulot olib borishda bir xillik bo'lsa, bu o'quvchilarni kasb tanlashga bo'lgan ishtiyoqini susaytiradi. Buning oldini olish uchun darsni interaktiv usullarda olib borish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi paytda o'quvchilarning darslarga qiziqishini orttirishda ta'lifning faol, noan'anaviy usullaridan keng foydalanish hayotiy zaruratga aylangan. Umumiyo'rta ta'lif maktablarida ilg'or zamonaviy dars talablariga mos keladigan usullarni qo'llash o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega.

Demak, biz matab va o'quv yurtlarida ta'lif-tarbiya mazmunini zamon talablariga muvofiq takomillashtirib borishimiz, o'zgartirishimiz, o'qituvchilar saviyasi,

pedagogik mahoratini tubdan yaxshilashimiz orqali ta'lif-tarbiya tizimini yuksak darajada ko'tarishimiz lozim. O'quv dasturlaridan tortib, o'quv jarayonining ichki mazmunigacha, o'qituvchilarimizning bilim saviyasi, mahoratidan tortib, jamoat-chilik o'rtasidagi nufuzigacha – barcha-barchasida isloh qilishga, yangicha munosabat bildirishga ehtiyoj sezilib turadi.

Ma'lumki, har bir davlatning ta'lif sohasida o'z dasturi, konsepsiysi va andozalari bo'ladi. Bu dastur va konsepsiylar ta'lif tizimining to'la isloh qilinishi va o'ziga xos universal model yaratish yoki mukammallashtirish, mavjud tizimlardan foydalanib o'z ta'lif sohasini rivojlantirish strategiyalarni nazarda tutishini tushunish mumkin.

Hozirgi kunda mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan yoshlar eng zamona-viy ma'lumotga, yuksak intellektual va jismoniy barkamollikka ega bo'lishi, ishlab chiqarishning ilmiy-texnik va iqtisodiy asoslarini chuqur bilishi, kasbga hamda mehnatga ongli, ijodiy munosabatda bo'lishi zarur. Shunday ekan, xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Kasbga yo'naltirish – butun ta'lif-tarbiya jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u darslarda bo'lganidek, sinfdan va maktabdan tashqari faoliyatda ham turli shakllarda amalga oshiriladi.

O'quvchi-yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirishda umumiy o'rta ta'lif maktablari muhim o'rinni tutadi. Bu ishga rahbarlik qilish, uni nazorat etish va muvofiqlashtirish maktab kasbga yo'naltirish kengashi tomonidan ta'minlanadi. Kengashning har bir a'zosi kasbga yo'naltirish yuzasidan aniq ish sohasiga javob beradi.

Agar kasb to'g'ri tanlangan bo'lsa, inson uchun mehnat quvonch, ijodiy ilhom manbayiga aylanadi, bu esa inson uchun ham, jamiyat uchun ham foydalidir. Murtaxassislarining ta'kidlashicha, kishining o'zi xohlagan kasbni erkin tanlashi niyatda katta ahamiyatga ega.

Yoshlarning kasb-hunarga layoqatini o'rganish uchun ularning aqliy, jismoniy qobiliyatlarini bilish, malaka va ko'nikmalarini o'rganish lozim. Kasb-hunarga yo'naltirish – bu o'sib kelayotgan yosh avlodning kasbiy shakllanishi, tug'ma layoqatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishdir. Kasbga yo'naltirish – jamiyat ehtiyojidan kelib chiqqan holda tarbiyalanuvchiga ma'lum bir kasb-hunar o'rgatishning ma'rifiy jarayoni hisoblanadi.

Yoshlarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ular tomonidan kasb-hunarni o'z qobiliyatlariga yarasha to'g'ri tanlashlariga erishish uchun maktab o'qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik qobiliyatları yuksak darajada bo'lishi, fan asoslarini turmush bilan bog'lab o'rganilishiga e'tibor qaratishlari, to'garaklar, yordamchi kurslarni oqilona uyushtirishlari, makkablarda kasb-hunar to'g'risida ma'ruzalar, suhbatlar, munozaralar o'tkazishlari, sayohatlar, uchrashuvlar, kasb-hunar fotoko'rgazmalarini tashkil qilishlari zarur.

Kasbga nisbatan qiziqishni vujudga keltirish o'qituvchining pedagogik faoliyati bilan bevosita bog'liqidir. Mehnat ta'limi turmush bilan bog'lash, uyg'unlashtirish,

o‘quvchilarning individual psixologik, yosh davrlari xususiyatlari, texnik qobiliyatlar, intellektual darajalari va imkoniyatlarini hisobga olish ijobjiy samara beradi. Chunki har bir kasb-hunar shaxsdan irodaviy zo‘r berishni, aqliy jiddiylikni va sinovlarga bardosh bera olishlikni talab etadi. Kasbga yo‘naltirishda turli kasblar, ularga qo‘yiladigan talablar, bu kasbni qayerda egallashlari mumkinligi to‘g‘risida o‘quvchilarga ma‘lumot berish katta ahamiyatga ega. Shu o‘rinda o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishning asosiy nazariy va amaliy aspektlari sifatida quyidagilarga alohida e’tibor qaratish talab etiladi:

– kasb faoliyatining barcha tomonlari to‘g‘risida chuqur bilimlarning shakllanishi, shu bilimlarga tayangan holda ta’lim olishni, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish va buning aksi bo‘lgan amaliyotning nazariyaga ko‘chirish yo’llarini o‘rganish;

– kasbga yo‘naltirishning amaliy aspekti esa egallangan bilimlarni hayotiy faoliyatning ma‘lum bir sohasida qo‘llashni o‘rganish. Bu esa o‘z navbatida, yoshlarni biror kasbni tanlashga ongli munosabatda bo‘lishga tayyorlaydi. O‘quvchilar kasblar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni, bilimlarni faqat matabda emas, balki ommaviy axborot vositalaridan, tanishlari, qarindoshlaridan ham bilib oladilar.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda yoshlarni kasbga yo‘naltirishda quyidagi-larga e’tibor berish lozim:

– o‘quvchilarning faolligi, havaslari, intilishlari, xohishlari, motivlari, ezgu-niyatlari, xususan, kasb-hunarga bo‘lgan qiziqishlarini vaqtida aniqlash;

– kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muhtojligini nazarda tutish va shunga yarasha ularning aqliy va jismoniy qobiliyatlariga qarab kasbga yo‘llash;

– ota-onalar bilan mustahkam aloqa o‘rnatish;

– kasbga yo‘naltirish bo‘yicha maslahatlar uyuşhtirish lozim bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, o‘quvchi-yoshlarni kasbga yo‘naltirish – yoshlarga kelajakda o‘z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko‘rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiy-biologik va ishlab chiqarish – texnik tadbirlarning asoslangan tizimi hisoblanadi. Yoshlar mehnatining mazmuni respublikamiz oldida turgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy vazifalar, viloyat va tumانlardagi kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj, o‘quv yurtlarining ichki imkoniyatlari va talablari asosida belgilanishi lozim deb hisoblaymiz.

Abdulxalim MAXMUDOV,Nizomiy nomidagi TDPU huzuridagi XTXQTMOHM
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari doktori.

OLIY TA'LIM TIZIMI TALABALARIDA KOMPETENTLIKNI KREATIV PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada kompetentli mutaxassislarni tayyorlashda samarali usullardan bo'lgan muammoli ma'ruba va uni o'tkazishda vaqt, axborot va kreativ resurslardan foydalanishning miqdoriy kvalimetrik mezonlari yaratilib, ularni aniqlash uchun matematik modellar ishlab chiqilgani bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Kompetentlik, kompetensiya, matematik model, mashg'ulot, seminar, o'qituvchi, talaba, vaqt resurslari, ko'rsatkich, laboratoriya.

В статье представлена разработка количественных квалиметрических критерииов использования временных, информационных и креативных ресурсов при подготовке компетентных специалистов. Также автором изложена математическая модель для уточнения данных критерииов.

Ключевые слова. Компетентность, компетенция, математическая модель, занятие, семинар, учитель, студент, ресурсы времени, показатель, лаборатория.

Article presents the development of quantitative qualimetric criteria for the use of temporary, informational and creative resources in the training of competent specialists. Also, the author outlines a mathematical model for clarifying these criteria.

Key words. Competence, mathematical model, occupation, seminar, teacher, student, time resources, indicator, laboratory.

Jahonda sodir bo'layotgan global ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy o'zgarishlar oliy ta'lif tizimini kompetentlik yondashuvi asosida islohot qilishni taqozo etmoqda. Hozirgi kunda AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarda mutaxassislarni tayyorlash, uning didaktik ta'minotini amaliy-faol va madaniyatilik yo'nalishida modernizatsiyalash jarayoni amalga oshirib kelinmoqda. Modernizatsiya jarayonlari mavjud "bilimli" didaktik ta'minotning ta'lif maqsadini, mazmunini, metodlarini, texnologiyalarini va ta'lif natijalarini baholash tizimlarini qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etadi¹.

O'tgan davr ichida zamonaviy talablar asosida oliy ta'lif sifatini oshirish, jumladan innovatsion tizimni shakllantirish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Ta'lif soha-

¹ International Bureau of Education Competency-based approaches <http://www.ibe.unesco.org/en/communities/community-of-practice-cop/competency-based-approaches.html>

sida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida huquqiy-me'yoriy, ilmiy-metodik va moddiy-texnik ta'minot mustahkamlandi, barcha mutaxassisliklarning Davlat ta'lif standartlari ishlab chiqildi, o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari tatbiq qilindi. Shular bilan bir qatorda, bo'lajak mutaxassislar faoliyatini kompetentli yondashuv asosida yanada jadallashtirish zarurati ko'zga tashlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi-da "ta'lif va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lif muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish"² vazifasi belgilanib, bu borada bugungi kunda bo'lajak mutaxassislarni kompetentli tayyorlashning didaktik ta'minotini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon va mamlakatimiz amaliyotining kompetentlik yondashuv asosida mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha zamonaviy muammolarining tahlili shuni ko'sratmoqdaki, fan va ishlab chiqarishning zamon talabalariga javob beruvchi yangi ta'lif konsepsiya-si oliy ta'lif tizimi talabalarida shaxsiy-kasbiy, ijodiy imkoniyat va integrativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan. Mavjud "bilimli" konsepsiyaga asoslangan an'anaviy didaktik ta'minot esa bu jihatlarni oliy ta'lif tizimi talabalarida rivojlantirishga psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratish uchun yetarli hisoblanmaydi. Chunki "bilimli" ta'lif paradigma-siga asoslangan mutaxassislarni tayyorlashda qo'llanilayotgan an'anaviy didaktik ta'minotni kompetentlik yo'nalishida modernizatsiyala-shning quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik va psixologik-pedagogik sabablari aniqlandi:

a) mehnat bozorida nafaqat yaxshi kasbiy bilimga ega bo'lgan, balki ushbu bilimlarni murakkab kasbiy va ijtimoiy masalalarini yechishda qo'llay oladigan mutaxassislar zaruriyati;

b) iqtisodni innovatsionligi, ilm-fan va texnologiyalarni yuqori sur'atlarda rivojlanishi ta'lif tizimi mutaxassislarini ilgariroq tayyorlashga va ularda "mobillik, tezkorlik, tizimlilik, tashabbuskorlik, mas'uliyatlilik, kasbiy universallik" kabi ijtimoiy-shaxsiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirmoqda;

v) ilmiy va kasbiy ma'lumotlar hajmining yuqori sur'atlarda o'sishi, bilimlarning "hayotiy" davri qisqarishi hamda bilimlarni o'qish davridayoq eskirishiga olib keladi, bu esa an'anaviy bo'lgan pedagogdan talabaga "kerakli zaxira bilimlarni uzatish" texnologiyasining samarasizligiga olib keladi. Ushbu vaziyatda dolzarb bilimlarni mustaqil topish qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash kerak bo'ladi;

g) zamonaviy ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-iqtisodiy muammolar murakkab, ko'p jihatli va integrativ xususiyatga ega. Ularning samarali yechimlarini topish uchun mutaxassisdan bilim olishning an'anaviy tizimida shakllanmaydigan integrativ bilimlar talab qilinadi. Demak, zamonaviy ta'lif tizimi talabalarida murakkab ijtimoiy va kasbiy masalalarini samarali yechishga imkon beruvchi integrativ bilimlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak;

d) an'anaviy o'quv jarayonida fanlararo aloqadorliklarning zaifligi talabalarda fanlarni bir-biri bilan bog'liqliklarini chuqr o'rghanishga, kasbiy faoliyatda ularning tutgan o'rnini, o'rganilayotgan obyektni yaxlit tasavvur qilishga imkon yaratmaydi. Ushbu holatlar ularda o'z-o'zini rivojlantirishga, o'z-o'zini boshqarishga hamda o'qishga nisbatan motivatsiyaning kamayishiga olib keladigan sabablardan biri hisoblanadi.

An'anaviy bilim-malakaga asoslangan ta'lif tizimida qayd etilgan ziddiyatlarni hal

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujatlari to'plami, 2017-y., 6-son, 70-modda.

etishning imkoni yo'qligi sababli mutaxassislarni tayyorlash tizimining asosini integral-lashgan bilimlarni tashkil etuvchi yangi ta'lif konsepsiyasiga (kompetentlikka) o'tishni taqozo etadi. Bunday bilimlar talabalarda tafakkurni tizimli va ijodiy shakllantirishga, ilmiy-kasbiy muammolar yechimini tezkor va samarali yo'llarini topishga, yangi kasbiy bilimlarga ega bo'lish qobiliyatiga hamda o'z ijodiy imkoniyatlarini uzuksiz o'stirishga qaratiladi.

Yangi ta'lif konsepsiyasiga o'tish an'anaviy ta'lifning didaktik asoslari hisoblan-gan maqsad va mazmunini, o'qitish usullari va texnologiyalarini, o'qish natijalarini tub-dan qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi hamda ko'plab ilg'or xorijiy davlatlarning magistr-lar tayyorlash tizimlarini kompetentlik yo'nalishida modernizatsiyalashning (XX asrning oxiri) asosiy sabablari bo'lib hisoblanadi.

Xorijiy davlatlardagi mutaxassislarni tayyorlash tuzilmasi va mazmunining chuqur tahlili kompetentlik yondashuvga xos quyidagi didaktik jihatlarini aniqlash imkonini berdi: o'qitish maqsadi va mazmuni talabalarda kasbiy kompetentliklarni (kompen-siyalar guruhini) shakllantirishga qaratilishi; qo'llanilayotgan pedagogik texnologiyalar talabalarda ijodiy imkoniyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilishi; o'quv dasturlari mosla-shuvchanligi hamda ta'lif jarayonida kasbiy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish im-koniyatlarining o'sishi; o'quv jarayonida asosan o'qitishni tadqiqot metodlaridan foy-dalanilishi; o'quv mashg'ulotlarining aksariyati mustaqil mashg'ulotlar ekanligi; shakl-langan kompetentlik darajasini o'chash uchun miqdoriy mezonlar qo'llanilayotganligi; o'qitishning individuallashgan yondashuv asosida tashkil qilinishi; ta'lif, fan va ishlab chiqarishning yuqori darajadagi integratsiyasi va boshqalar.

Oliy ta'lif muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash tizimining didaktik tahlili bitiruvchilarining tayyorgarlik sifati zamon talablariga to'la javob bermayotganini ko'r-satmoqda. Ushbu holatning asosiy psixologik-pedagogik sabablari quyidagilardan iborat:

- o'quv jarayonida ekstensiv usullarning qo'llanilishi (axborot-illyustrativ ma'ruza-lar, an'anaviy seminarlar, amaliy-reproduktiv mashg'ulotlar va boshqalar);
- magistrlarni tayyorlash bo'yicha mavjud o'quv rejulari o'quv-anglash faoliyatini amalga oshirishga yo'naltirilganligi;
- fanlarning alohida o'qitilishi (predmetli bilimlar) talabalarda real ilmiy-texnik va ijtimoiy muammolarni tizimli va yaxlit tarzda anglash hamda bilimlarni integrallashga imkon tug'dirmasligi;
- qo'llanilayotgan kognitiv pedagogik texnologiyalarning aksariyati talabalarda reproduktiv faoliyati shakllantirishga qaratilganligi (zamonaviy ishlab chiqarishda esa ijodiy faoliyat talab qilinmoqda);
- joriy o'quv-metodik majmualarda individuallashgan, amaliyatga va ijodkorlikka yo'naltirilgan o'quv jarayonini tashkil qilish imkonining mavjud emasligi;
- mavjud bilim sifatini nazorat qilish tizimi bo'lajak mutaxassisda kompetentlikni emas, bilim, malaka va ko'nikmalarni aniqlashga qaratilishi;
- bitiruvchining tayyorgarlik darajasini aniqlashda faqat kasbiy bilimlar aniqlanib, muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxs sifatlari aniqlanmasligi kabilar.

Shunday qilib, oliy ta'lif tizimiga qator innovatsiyalar joriy etilayotganiga qara-may, mavjud tizim yaxlit ko'rinishda quyidagi didaktik xususiyatlardan iborat bo'lgan "bilimli" yondashuvni aks ettiradi:

- tayyor bilimlar tizimini o'zlashtirish (bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish

maqsadiga yo’naltirilganlik);

- o’quv dasturlarining reproduktiv mazmunga ega bo’lishi;
- o’qishning markazlashgan fanlar shakli va ekstensiv pedagogik texnologiyalarni qo’llash;
- kasbiy tayyorgarlik darajasini o’zlashtirilgan bilim va ko’nikmalar orqali baholash.

Kompetentlik va kompetensiya tushunchalari kompetentli yondashuvning muhim ma’noviy tushunchalari hisoblanadi. Ularning ikki xil talqini va munosabati mavjud bo’lib, ular bir-biriga tenglashtiriladi yoki tabaqaqlashtiriladi (Zimnyaya I.A.).

Kompetentlik (lot. sompetens – munosib, muvofiq, tegishli, layoqatli, bilimli) – ma’lum sohada har taraflama bilimlarga ega bo’lgan insonning sifatidir. Kompetensiya (lot.competere) – “maqsadga erishish, munosib bo’lmoq, to’g’ri kelmoq” kabi ma’no-larni bildiradi. Ushbu tushunchalar ilmiy adabiyotlarda turlicha ta’riflanishidan kelib chiqib ta’kidlash mumkinki, hozirgi kunda ilmiy-pedagogik hamjamiyatda kompetentlik/kompetensiya tushunchalarining mazmuni haqida yagona va aniq to’xtamga keligan emas.

Ushbu masalaga oid ko’pgina axborot manbalari tahlilidan ma’lumki, kompetensiya shaxsning muayyan predmet va jarayonlarga xos o’zaro aloqador sifatlari majmuuni qamrab olsa, kompetentlik “ma’lum sohada samarali faoliyat olib borish uchun o’z imkoniyatlari (bilim, ko’nikma, tajriba, shaxsiy sifatlari)ni amalga oshirish” layoqatiga mos keladi. Aksariyat tadqiqotchilar muayyan hajmdagi ilmiy-texnik ma’lumotlarni o’zlashtirish hamda yetarli bo’lImagen bilimlarni izlab topish metodlarini egallashda aks etadigan “kompetentlik” tushunchasining integrativ mohiyatini qayd etishmoqda. “Kompetentlik” ta’lim oluvchining mutaxassislikka aloqador boshqa fanlarga oid bilimlarni kompleks qo’llashga tayyorligi va layoqatlilikini nazarda tutadi. Tuzilmaviy jihatdan “kompetentlik” tushunchasi o’zaro aloqador va bir-biriga ta’sir ko’rsatuvchi kognitiv, operatsion-texnologik, motivatsion, axloqiy, ijtimoiy, xulqli kabi tarkiblardan iborat.

Ko’plab ilmiy-pedagogik manbalar asosida “kompetentlik tushunchasining tuzilmasi va mazmuni”ni tizimli tahlil etish ushbu muammoga nisbatan quyidagi ikki xil nuqtayi nazarning mavjudligini ko’rsatdi. Birinchisi – kompetentlik o’zida bir nechta kompetensiyalarni qamrab olgan shaxsning integrativ tavsifi. Bundan kompetentlik kompetensiyaaga nisbatan kengrok va hajmliroq tushuncha ekanligi kelib chiqadi. Ikkinchisi – kompetentlik bu o’zaro uyg’un, yaxlit, ko’pqirrali tushuncha bo’lib, alohida kompetentlardan tashkil topadi.

Ushbu ikki qarashlarni sintez qilgan holda “kompetentlik” bu bir-biri bilan o’zaro bog’liq va o’zaro ta’sir ko’rsatuvchi alohida “qirra”lardan tarkib topgan shaxsning integrativ sifati deb talqin etilsa, maqsadga muvofiq bo’ladi. Bunda “qirra” atamasi kompetentlik tarkibini anglatuvchi “kompetentlikning alohida spektri”, “komponentlari”, “turlari”, “elementlari” va h.k. atamalardan ko’ra kompetentlik tushunchasining integrativ tabiatini chuqurroq, yaxlitroq va tizimliroq ifodalaydi.

Yuqorida tahlilardan kelib chiqib bizning nazarimizda kompetentlik tushunchasining mazmuniga quyidagicha ta’rif berish mumkin: “kompetentlik – bu bir-biri bilan o’zaro bog’liq va o’zaro ta’sir ko’rsatuvchi integrativ bilim, ko’nikma va malakalarning alohida qirralarini (kognitiv komponent) hamda ijtimoiy-muhim sifatlarini (qabul etilayotgan qarorga tayyorlik, layoqatlilik va mas’uliyatlilik) qamrab olgan shaxsning integrativ sifatidir (ijtimoiy-psixologik komponent)”.

Kompetentli tayyorlash o’quv reja va integrativ fanlarning o’quv-uslubiy majmua-

Iari asosida amalga oshirilib, quyidagi didaktik jihatlarga ega: individual o'qishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini yaratish, mustaqil va ilmiy tadqiqot ishlarini iz-chillik bilan bajarishga qaratilgan pedagogik rag'batlantirish, o'qitishning tadqiqiy usul-lari ustuvorligi, dolzarb kasbiy masalalarni yechishga ijodiy yondashish tajribasiga faol ega bo'lisch, o'qish davomida kompetentlik darajasining shakllanganligini aniqlashda zamonaviy diagnostik usullardan foydalanish va o'quv-ijodiy jarayonning samaradorligini baholash uchun kvalimetrik ko'rsatkichlarni qo'llash.

Kompetentli mutaxassislarni tayyorlashda muammoli ma'ruza samarali hisoblanib, ularni o'tkazishda vaqt, axborot va kreativ resurslardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ulardan samarali foydalanishning miqdoriy kvalimetrik mezonlari yaratildi hamda ularni aniqlash uchun matematik modellar ishlab chiqildi (1-jadval):

1-jadval

Didaktik resurslarning matematik modellari (ma'ruza mashg'ulotlari uchun)

Vaqt resurslaridan foydalanish ko'rsatkichi	Axborot resurslaridan foydalanish ko'rsatkichi	Kreativ resurslardan foydalanish ko'rsatkichi
$\prod_{foyd.}^{vkt.res.} = \frac{t_{muam.} + t_{xulos}}{T_{maruz.}}$	$\prod_{foyd.}^{axb.r.} = \frac{V_{muam.}}{V_{maruz.}^{axb.}}$	$\prod_{kreat}^{maruz.} = 1 - \frac{t_{pish}}{T_{maruz.}}$

Bu yerda:

$T_{maruz.}$ – ma'ruza mashg'ulotining me'yoriy davomiyligi, vaqt (daqqa);

$t_{muam.}, t_{xulos}$ – muammo va xulosani bayon qilishga ketgan vaqt (daqqa);

$V_{axb.}, V_{maruz.}^{axb.}$ – muammo va butun ma'ruzaning axborot hajmi;

$T_{pish.}, T_{maruz.}$ – o'qituvchi tomonidan mashg'ulot davomida pedagogik ishga va butun ma'ruzaga sarflangan vaqt miqdori.

Mutaxassislarni kompetentli tayyorlashda seminar mashg'ulotlari quyidagi didaktik xususiyatlarga ega bo'lgan kreativ seminarlar ko'rinishida o'tkazilishi kerak:

- muammoli seminar savollarini individuallashtirish;
- seminar ishtirokchilarining barchasi (aksariyat qismi) o'z chiqishi bilan ishtirok etishi uchun me'yoriy reglament o'rnatish;
- chiqishlarning sifati normativ va kreativ bo'lishi;
- vaqt resurslaridan maksimal darajada samarali foydalanish;
- kreativ chiqishlarni tayyorlash va amaliyotga joriy etishni qo'llab-quvvatlash.

Seminar mashg'ulotlarini o'tkazish sifatini baholash ikkita kvalimetrik mezonlar yordamida amalga oshirildi (2-jadval):

**Didaktik resurslarning matematik modellari
(seminar mashg’ulotlari uchun)**

Magistratura talabalarining faoliy ko’rsatkichi	Magistratura talabalarining kreativ chiqishlarining ko’rsatkichi
$\prod_{faol.}^{semin.} = 1 - \frac{t_{kir.} + t_{xulos.} + t_{bahol.}}{T_{semin.}}$	$\prod_{kreat.}^{semin.} = \prod_{faol.}^{semin.} - \frac{n_{1\ chiqish.} * t_{1\ chiqish.}^{norm.}}{T_{semin.}}$

Bu yerda:

$t_{kir.}, t_{xulos.}, t_{bahol.}$ – o’qituvchi tomonidan seminar mavzusining kirish, xulosa qismlari-
ga va talabalarning javoblarini baholashga ketgan vaqt (daqiqa);

$T_{semin.}$ – seminar mashg’ulotining me’yoriy vaqt (daqiqa);

$n_{1\ chiqish.}$ – normativ darajada chiqish qilgan talabalar soni;

$t_{1\ chiqish.}^{norm.}$ – normativ darajada chiqishga ketgan vaqt (daqiqa).

Ushbu ko’rsatkichlarning o’zaro bog’liqligi vaqt resurslaridan foydalanish darajasi-
ni va talabalarning savolga javob berish sifatini aks ettiradi. Ko’rsatkichlarning yuqorili-
gi seminar mashg’ulotlarini rejalshtirish, tayyorlash va o’tkazish o’qituvchi tomonidan
yuqori saviyada olib borilganligidan hamda talabalarning kreativ chiqishlar sonini osh-
ganiga bevosita ta’sir ko’rsatganini bildiradi.

Laboratoriya mashg’ulotlarini bir mavzu imkonli darajasida 80 daqiqada amalga
oshirish maqsadga muvofiqligi belgilandi. Laboratoriya ishlarini bajarish sifat ko’rsatki-
chini vaqt resurslari nuqtayi nazaridan quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\prod_{sifat.}^{amal.} = \frac{n_{magis.} * t_{magis.}^{amal.}}{T_{amal.}}$$

Bu yerda:

$T_{tajr.}$ – laboratoriya tajribasini o’tkazish vaqt (daqiqa);

$t_{taerg.} i t_{tugat.}$ – laboratoriya tajribasini tayyorlash va tugatishga ketgan vaqt.

Laboratoriya ishi mazmunining o’zlashtirilganlik darajasini baholash qabul qilin-
gan reyting tizimi yordamida amalga oshiriladi.

Amaliy mashg’ulotlarni o’tkazish sifat ko’rsatkichi quyidagi formula yordamida
aniqlanadi:

$T_{amal.}$ – amaliyotga ajratilgan me’yoriy vaqt (daqiqa);

$t_{magis.}$ – talabalarning doska oldida amaliy topshiriqni bajarishga sarflagan vaqt;

n_{magis} – doska oldida amaliy topshiriqlarni bajargan talabalar soni.

Mustaqil ishlarning asosiy vazifalari qo'yidagilardan iborat: ma'ruza mashg'u-lotlarida ma'lumotlarni analitik yondashuv asosida qabul qilish va anglash tajribasini faol shakllantirish; amaliy vazifalarni yechishda tadqiqiy, ilmiy-amaliy usullarni qo'llash ko'nikmalarini faol egallash; mustaqil ishlarni bajarish natijasida o'z-o'zining ijodiy faoliyatini tashkil etish, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'ziga baho berish ko'nikma va tajribalariga ega bo'lish, evristik va kreativ fikrlash asosida turli amaliyotga yo'naltirilgan masalalar yechish tajribasini shakllantirish va rivojlantirish; turli murakkablikdagi kasbiy va gumanitar masalalarni yechish jarayoniga va natijalariga mas'uliyatlari bo'lish tajribasini shakllantirish va rivojlantirish.

Kompetentli nazorat talabalarning kompetentlik qirralarini egallaganlik darajasini aniqlashga qaratilgan bo'lib (kirish, semestr, yakuniy diagnostika bosqichlarida), uning individual diagnostik masalalar majmuuni yechishi orqali amalga oshirildi (3-jadval):

3-jadval

Diagnostik masalalar majmuasining tuzilishi

Masalaning qiyinlik darajasi	Diagnostika			
	Semestri		Attestatsion	
	Masalalar soni	Ball	Masalalar soni	Ball
Yengil masala	1	5	1	5
O'rtacha qiyinlik darajasidagi masala	1	10	2	10 (20)
Qiyinroq masala	1	20	1	20
Qiyin masala	1	30	1	25
Yuqori qiyinlik darajasidagi masala	1	35	1	30
Umumiy	5	100	6	100

Semestr diagnostikasi talabalarida semestr yakunlari bo'yicha kompetentlik darajasining shakllanganlik dinamikasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, quyidagi vazifalarni bajarishga mo'ljallangan: psixologik-pedagogik (o'tilgan fanlar bo'yicha integrativ bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanganlik, diagnostik masalalar yechishga tayyorlik va qabul qilingan qaror uchun mas'ullik darajasini aniqlashga); didaktik (diagnostik amaliyotga yo'naltirilgan masalalarni yechish tajribasini aniqlashga); pedagogik (diagnostik masalalar yechish natijalari asosida keyingi semestrдagi o'quv jarayonini yaxshilash maqsadida individual tadbirlarni aniqlashga). Demak, semestr diagnostikasi ta'lim, tarbiya va rivojlanishga oid didaktik vazifalarni bajaradi.

Yakuniy davlat attestatsiyasi (3-bosqich) bitiruv diagnostikasi va malakali bitiruv ishini himoya qilishdan iborat. Ushbu bosqich individual holda bitiruvchining kompetentligining shakllanganligini aniqlashga qaratilgan. Integrativ bilim, ko'nikma va malakalarni aks ettiruvchi diagnostik attestatsiya masalalari majmui bitiruv diagnostikasining didaktik vositasi hisoblanadi.

Talabalarning boshlang'ich kompetentligini (o'qish boshlanishida) aniqlash maqsadida ularga ikki turdag'i masalalarni yechish taqdim etildi: an'anaviy (kasbiy bilim-

larni talab qiluvchi) va diagnostik masalalar (kasbga yo’naltirilgan va natijaga erishish uchun integrativ bilimlarni talab qiluvchi). Natijada an'anaviy masalalarni yechgan va qoniqarli baho olgan talabalari soni 86% ni tashkil qildi (umumiyl talabalar sonidan), lekin ikkinchi turdagni masalalarni yechgan talabalar soni faqat 35% ni tashkil qildi. Buning asosiy sabablaridan biri – bo'lajak mutaxassislar o'qish jarayonida bunday masalalarni yechish ko'nikma va tajribalariga ega emasligi.

Kompetentli tayyorlash texnologiyasini joriy qilish bosqichlari tayyorlov, asosiy va yakuniy bosqichdan iborat bo'lib, jumladan, tayyorlov bosqichi ilmiy-metodik va didaktik hujjatlarni tayyorlash; asosiy bosqich ishlab chiqilgan ilmiy-metodik va didaktik hujjatlarini o'quv jarayoniga joriy qilish hamda yakuniy bosqich takomillashtirilgan didaktik ta'minot komponentlarini tahrir qilish va mutaxassislarni ishlab chiqarish sharoitidagi kasbiy faoliyatlaridan (kompetentligidan) kelib chiqib o'zgartirishlar kiritishni o'z ichiga olgan.

Xulosa o'rnida qu'yidagilarni ta'kidlash maqsadga muvofiqdir:

1. An'anaviy didaktik ta'minotni modernizatsiyalash sabablari murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy o'zgarishlarga muvofiq kompetentli mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojning oshishi hamda kompetentli mutaxassislarni an'anaviy “bilimli” ta'lif konsepsiyasiga asoslangan didaktik ta'minot asosida tayyorlash imkonining yo'qligi.

2. Modernizatsiya jarayonlari mavjud an'anaviy didaktik ta'minotning ta'lif maqsadini, mazmunini, metodlarini, texnologiyalarini va ta'lif natijalarini baholash tizimlarini qaytdan ko'rib chiqishni taqozo etadi.

3. Kompetentli tayyorlashda didaktik resurslardan samarali foydalanishga ko'maklashuvchi auditoriya va mustaqil mashg'ulotlarni rejalashtirish, tashkil qilish, o'tkazish va baholash bo'yicha didaktik-matematik modellarning qo'llanishi auditoriya mashg'u-lotlarining sifatini miqdoriy jihatdan baholashga imkon beradi.

4. Bo'lajak mutaxassislarda kompetentlikni shakllanganlik darajasining kirish, semestrlararo hamda attestatsion bosqichlari olib borilishi ularda kompetentlikning rivojlanish dinamikasini kuzatib borishga imkon beradi.

5. Bo'lajak mutaxassislarni o'qish davrida kompetentligining shakllanish darajasini aniqlash uchun integrativ bilimlarni talab qiluvchi hamda o'zida amaliyotga yo'naltirilgan va ijodiy-mazmunli diagnostik va attestatsion masalalar majmuasini ishlab chiqish va ularni yechish orqali baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Балансировать компетенции: на пути к европейскому учету компетенций // Дж. Эрленбек, Б. Хаслер, Шнитгер М. и др. – Мюнстер: Ваксман, 2006. – С. 294.

2. Зимняя, И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // И.А. Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем подготовки специалистов, 2004. – С. 42.

3. Махмудов А.Х. Компетентностный подход к подготовке магистров технических специальностей (методологические и дидактические аспекты). Монография. – Т., 2012. – С. 168.

Dilsora ABDUVALIYEVA,
Nizomiy nomidagi TDPU tayanch doktoranti

O'QUVCHILARNING MATEMATIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Annotation

Maqolada o'quvchilarning matematik tafakkurini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari bayon etilgan. Xususan, chet el olimlarining matematik tafakkur to'g'risidagi qarashlari tahlil qilinib, uning o'quvchilarning aqliy va ijobjiy xarakter xususiyatlari rivojlanishidagi ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Innovatsion yondashuv, matematik tafakkur, qobiliyat, daraja, geometrik shakl.

В статье рассмотрены теоретико-методические основы формирования математического мышления у учащихся. Автором проанализированы взгляды зарубежных ученых на математическое мышление и отмечено его положительное влияние на развитие умственных способностей и положительных свойств характера учащихся.

Ключевые слова. Инновационный подход, математическое мышление, способность, степень, геометрическая фигура.

Article deals with the theoretical and methodological foundations of the formation of mathematical thinking in students. Author analyzes the views of foreign scientists on mathematical thinking and noted its positive impact on the development of mental abilities and positive properties of the character of students.

Key words. Innovative approach, mathematical thinking, ability, degree, geometric figure.

Matematika o'qitish nazariyasi va metodikasi o'quvchilarning rivojlanishi, matematik tarbiyasi masalalariga borgan sari ko'proq e'tibor qaratmoqda. Bu haqda o'qitish metodikasiga nisbatan asta-sekin o'zgarib borayotgan qarashlar va bu bilan bog'liq mazkur fanning nomi o'zgarishi guvohlik bermoqda: matematika metodikasi (matematikaga yo'l) – matematika didaktikasi (matematikaga o'qitish) – matematika pedagogikasi (matematik tarbiya). Zamonaviy umumta'lim das-turi ta'larning bosh maqsadlari qatorida "o'quvchilarning intellektual rivojlanishlari"ni ko'rsatadi.

O'quvchilarning matematik bilimlarni egallash jarayonlaridagi rivojlanishlari mu-ammosiga yirik matematiklar, psixologlar, uslubchi matematiklar doimo e'tibor qarat-ganlar. Matematik tarbiya to'g'risida taniqli matematik va pedagog G.Freydental quyi-dagicha yozadi: "Nufuzli hamda ommaviy matematik ta'linda eng asosiy uchramaydi-gan holat – bu umumiylar ta'lif va tarbiya tizimida matematik tarbiyaning o'rni yo'qligi".

Matematika ta'limi jarayonida o'quvchilarning rivojlanishlariga taniqli matema-tik, pedagog A.I. Markushevich katta e'tibor qaratgan. Uhing fikriga ko'ra, maktabda matematik ta'larning butun muammosini o'quvchilarga faqatgina muayyan bilimlar va

malakalar majmuini berish bilan cheklash mumkin emas. Bu matematikaning umumiy ta’limdagi rolini qonuniy ravishda cheklagan bo’lar edi.

O’quvchilarni matematik rivojlantirish o’qituvchi oldida turgan muhim vazifadir. Ba’zi pedagoglar, matematik rivojlanishni – matematika fani sohasidagi dalillar va malakalarni egallash jarayoni oqibatida o’z-o’zidan kelib chiquvchi deb hisoblaydi. Inson matematikadan bir nechta formulalar, ta’riflar, teoremlarni o’tib, masalalar to’plamidan bir necha yuz masalalarni yechadi va shu bilan kerakli rivojlanishni egallaydi. Bilim va malakalarning mazkur miqdori kamaytirilsa, avvalgi rivojlanishni ta’minlab bo’lmaydi. Bu nuqtayi nazar xato hisoblanadi.

Matematik dalillar bilan tanishish, matematik nazariyani tahlil qilish va o’zlashtirish, formulalar hosil qilish, ko’pgina sonli mashqlarni yechish insonning qobiliyatlarini rivojlantirishi va uning shaxsi shakllanishiga ma’lum darajada ta’sir ko’rsatishiga shubha yo’q. Lekin mazkur vositalar, ayniqsa, ba’zi maktablar odatlanib qolgan an’anaviy vositalar bilan zamonaviy sharoitlar, jamiyatda talab qilinadigan darajadagi matematik rivojlanish va tarbiya vazifasi ta’milana olmaydi. Bu umumiy o’rtta ta’lim muassasalarida matematikani o’qitishdagi zaif jihat bo’lib, uni bartaraf etishga e’tibor qaratish lozim.

Agar inson faoliyatida matematik teoremlar va formulalar ishlatalmasa, kundalik hayotda tenglamalar yechilmasa, trigonometrik ifodalar hal qilinmasa (bunday kasblar juda oz), unda u maktabda uzoq vaqt o’zlashtirishga harakat qilgan dalillar tezda unutiladi. Uning matematik rivojlanishigina buni saqlab qolishi mumkin.

Matematik rivojlantiruvchi ta’lim to’g’risida fikr yuritishda, biz o’quvchining rivojlanish yo’nalishini belgilashga majburmiz. O’quvchida nimani rivojlantirish kerak? Odatta, mazkur savolga umumiyy javob – matematik tafakkurni rivojlantirish hisoblanadi. Buning to’g’riligini faqatgina matematik tafakkur, uning o’ziga xos xususiyatlari to’g’risidagi tasavvurlarni aniqlab, bilishimiz mumkin.

Uslubiy-matematik va psixologik-pedagogik tadbirkotlarda mazkur savolga kamida uchta yondashuvlarni ajratish mumkin. Birinchi yondashuv tarafdarları (matematiklar J. Adamar, B.V. Gnedenko, A.N. Kolmogorov, Ya.P. Xinchin, A.I. Markushevich; uslubchi S.I. Shvarsburg, psixologlar N.A. Menchinskaya, A.G. Kovalyev, V.N. Myasishev, V.G. Krutetskiy) matematik tafakkurni matematika fanining o’ziga xosligi va uning abstraktsiyasi bilan bog’laydilar (matematika fazoviy shakllar va miqdor munosabatlarini o’rganadi).

Ular matematik tafakkurning o’ziga xos xususiyatlari orasida uning kengligi va moslashuvchanligi, sonlar va belgilar bilan operatsiyalarga moyilligi, matematik masalalarni yechish, abstraktsiyalarni hosil qila olish, mantiqiy fikrlarni to’g’ri tuzishni ajratadilar.

Mazkur mualliflarning ishlarida matematik tafakkur muammosi matematik qobiliyatlar muammosi bilan bevosita bog’liq, ular ko’pincha yaxlit muammo sifatida o’rganiladi.

N.V. Metelskiy matematik qobiliyatlar va matematik tafakkur tuzilishi muammosini yechish bo’yicha birinchi yondashuvning 20 ta mustaqil qarashlarini tahlil qilib, ularda matematik qobiliyatlarning 30 ta komponentlari sanab o’tilganligini, ular orasida 9 ta komponentlar turli mualliflarda uchdan o’n uch martagacha takrorlanishini aniqladi.

Takrorlanish soniga ko’ra ular quydagiicha o’rin egallaydi:

- 1) abstraktlashtirish kuchi, abstraktsiyalarni ishlatalish (130);
- 2) fazoviy omil (geometrik intuitsiya) (9);
- 3) aniq mantiqiy fikrlash (8);
- 4) tafakkurning moslashuvchanligi, tanlanuvchanligi (7);
- 5) matematik intuitsiya (6);

-
- 6) hisob, raqamli omil (4);
 - 7) tahlil qilish, sintez (3);
 - 8) ratsional yechimlarga intilish (3);
 - 9) umumlashtirish, turli jihatlarning o'xshashliklarini topish (3).

Matematikadan boshqa qobiliyatlar orasida quyidagilar keltiriladi: deduktiv, induktiv, kombinator tafakkur; matematik xotira va nutq; belgilarning aniqligi; masalalarni yechishdagi sabr-toqatlilik; matematikani qo'llashni bilish, nostonart algebraik o'zgarishlarni bajarish, sxemalashtirish, matematikaga moyillik va qiziqish; irodaviy faoliik va ishchanlik, chuqurlik, tanqidiylik, aniqlik, lo'ndalik, o'ziga xoslik. Bunday ulkan miqdordagi o'ziga xos sifatlarni sanab o'tishda matematik tafakkurning o'ziga xosligi yo'qolib boradi. Ularning ko'pchiligini faqatgina matematik tafakkurga xos deb bo'lmaydi.

Hozirgi vaqtgagi yuz berayotgan fanlarning keng matematiklashtirilishi, matematik tafakkur uslubining ko'rsatilgan ko'pgina sifatlari boshqa fanlarga ham tegishli bo'lishiga olib keldi.

Shu sababli ham ikkinchi yondashuv vakillari (K. Struns, L.S. Tregub) matematik tafakkurning o'ziga xosligini inkor etishadi. Masalan, L.S.Tregub matematikaga taalluqli bo'lgan anglash usullari inson idrokingin umumiylar hisoblanishini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, "ta'kidlangan tushunchalar (ko'plik, ifodalash, qayta o'zgartirish, qayta o'zgartirish guruhi, simmetriya, munosabat, tenglik) – bular umuman bizning ongimizning asosiy modellashtiruvchi usullarini ifodalovchi sxemalar". U Kleynning Erlangen dasturi misolida geometriya – bu umuman inson ongingin bir qismi va unga tafakkurning yagona usullari xosligini ko'rsatishga harakat qiladi, bu esa matematik tafakkur uchun xos bo'lgan alohida usullarning mavjud emasligini anglatadi.

Uchinchi yondashuv J.Piaje va uning tarafdarlari tomonidan keltiriladi. U maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda obyektlar sinfi va ularning munosabatlari tayanch tavsiflarini baholashga imkon beradigan tafakkurning operativ tuzilmalar shakllanishini ko'rsatib bergen. Aniq operatsiyalarning dastlabki bosqichidayoq (7-8 yoshdan boshlab) bolaning intellekti matematikaning mazmunini tushunish uchun muhim bo'lgan ortga qaytish xususiyatini egallaydi. Mazkur operativ tuzilmalarini J. Piaje matematikada N. Burbaki tomonidan ajratib berilgan asosiy matematik tuzilmalar (algebraik, topologik, tartib) bilan bog'laydi.

Matematik tuzilmalar tafakkurning operativ tuzilmalarining rasmiy "davomi" hisoblanadi. Bunday muvofiqlikning asosi matematik va operativ tuzilmalarning genetik munosabatlardan tashkil topadi, bunday munosabatning manbai esa abstraktsiyaning alohida turi – xatti-harakatlar abstraktsiyasi hisoblanadi.

Psixolog L.M. Fridmanning nuqtayi nazari uchinchi yondashuvga yaqin. U matematik tafakkurning o'ziga xosligini hozirda haqiqatda keng qo'llanilayotgan va shu sababli ham onging umumiylar mavqeiga ega bo'layotgan uning metodlaridan emas, balki uning obyektlaridan izlash lozim deb hisoblagan. Matematik obyektlar har qanday moddiy va energetik xususiyatlardan mahrum va birgina tavsifga ega: mazkur obyektlar bir-biri bilan ma'lum munosabatlar, miqdor, fazoviy va shu kabi munosabatlarga ega.

Shu sababli, L.M. Fridmanning fikriga ko'ra, matematik tafakkur – bu juda mavhum, nazariy tafakkur, uning obyektlari har qanday moddiylikdan mahrum va eng tasodifiy tarzda izohlanishi mumkin, bunda faqatgina ular orasidagi belgilangan munosabatlar saqlanishi yetarli.

Matematik tafakkur, matematik qobiliyatlar tarkibiga nisbatan bunday qarashlar ko'lami matematik tafakkurni rivojlantirish muammosining murakkabligi, ko'p qirrali-

ligi to'g'risida guvohlik beradi. Muammoni hal qilishning asosiy qiyinchiliklari orasida tadqiqot obyektini tushunishning noaniqligi hisoblanadi. Bu o'quv-matematik va ilmiy-matematik qobiliyatlarni aralashdirib yuborilishiga olib keladi.

Qobiliyatlar faoliyatda va uning natijalarida aks etadi, shuning uchun ham ta'lif va ilmiy ijodning turli xususiyatlari tabiiy ravishda matematik qibiliyatlarning ikki mustaqil guruhlarining turli xususiyatlarini belgilaydi.

Shu sababli L.M. Fridman tomonidan taklif etilgan matematik tafakkur darajasi nafaqat maktab matematika faniga, balki oliy ta'lif muassasasi matematikasiga ham taalluqli emasligi biz uchun ayon – u ko'proq metamatematikaga mos keladi. Bunday darajaga erishish butun matematikaning yuksak tartibini rasmiylashtirish, o'quvchilarining rasmiy mantiqni egallashlarini nazarda tutadi. Bunday yo'nalishda o'quvchi uchun haqiqiy munosabatlar va obrazlarning ifodaliligi yo'qoladi, deduksiya va induksiya qorishmasining jozibasi yo'qoladi.

Mazkur muammoga A.A. Stolyarning qarashlari qiziqish uyg'otadi. U matematik tafakkurning rivojlanishini tegishli darajalarining shakllanishi dinamikasida qaraydi. Shu sababli ham matematik qibiliyatlarni o'quv jarayoni bilan, shaxsnинг shakllanishi va rivojlanishi bilan yopiq (noaniq) tarzda bog'laydi. A.A. Stolyar geometriya va algebrada matematik tafakkurning 5 ta darajasini ko'rib chiqadi.

Taklif qilingan sxemaning pedagogik maqsadga muvofiqligini ijobiy baholashda A.A. Stolyar tomonidan taklif etilgan sxema tafakkur darajalariga mos kelishiga qo'shilmaymiz, bu ko'proq kutilgan ta'lif xususiyati, abstraktsiya darajalari, deduksiya darajalaridir. Bundan tashqari 1 va 2-darajalar (A.A. Stolyar bo'yicha, boshlang'ich maktab darajalari) yaqqol pasaytirilgan. O'quv faoliyati nazariyasi doirasida amalga oshirilgan zamonaviy tadqiqotlar va tajriba-sinovlar o'quvchilar boshlang'ich mактабда nazariy tafakkurning yuqori darajasiga erishishlari mumkinligini ko'rsatadi.

Faqatgina abstraktsiya darajasining o'zi emas, balki analiz, sintez, tasniflash, umumlashtirish, qiyoslash, analogiya operatsiyalariga asoslangan nazariy tafakkur darjasini muhimdir.

1-jadval

Geometriya va algebrada matematik tafakkur darajalari (A.A. Stolyar bo'yicha)

Geometriya	Arifmetika va algebra
Birinchi daraja	
Geometrik shakllar yaxlit sifatida qaraladi va faqat o'zining shakli bo'yicha farqlanadi	Miqdor u tavsiflaydigan ko'pgina aniq predmetlardan ajralmas, operatsiyalar esa bevosita ko'pgina predmetlar bilan amalga oshiriladi
Ikkinchi daraja	
Geometrik shakllar o'z xususiyatlarining tashuvchilari sifatida namoyon bo'ladi va ular bo'yicha taniladi, ammo shakllarning o'zi va ularning xususiyatlari hali mantiqan tartibga solinmagan, chunki shakllar faqat tavsiflanadi, ammo belgilanmaydi.	Aniq obyektlarni tavsiflovchi sonlar endi ular dan alohida; bunda ma'lum hisob tizimida yozilgan sonlar bilan ishlataladi, operatsiyalarning xususiyatlari esa induktiv belgilanadi.

Uchinchi daraja	
Shakllarning o'zini va xususiyatlarni mantiqiy tartibga solish amalga oshiriladi; geometrik shakllar tariflar bilan belgilangan ma'lum mantiqiy aloqadorlikda namoyon bo'ladi, shakllarning qolgan xususiyatlari mantiqiy yo'l bilan chiqariladi. Ammo deduksiyaning o'z ahamiyati umuman olganda hali tushunilmaydi, chunki yaxlit deduktiv tizim idrok etilmaydi	Raqamlar bilan ifodalanadigan aniq sonlardan mavhum harfli ifodalarga o'tish. Sonlar va operatsiyalarning xususiyatlarni "lokal" mantiqiy tartibga solish amalga oshiriladi.
To'rtinchchi daraja	
Deduksiyaning umumiyligi "yaxlit" ahamiyati, aksiomalar, tariflar, teoremlar, isbotlarning mantiqiy tuzilishi, tushuncha va tariflarning mantiqiy aloqadorligining mohiyati o'rganiladi	Butun algebraning aniq bir talqindagi deduktiv qurilishi imkonini aniqlanadi
Beshinchchi daraja	
Obyektlarning aniq tabiatidan va ular o'rtasidagi munosabatlarning aniq mazmunidan chetlashish. Geometrik nazariya abstrakt deduktiv tizim sifatida quriladi.	Hisoblash obyektlarining aniq tabiatidan, operatsiyalarning aniq mazmunidan chetlashish va algebra har qanday talqindan istisno sifatida abstrakt deduktiv tizim sifatida quriladi.

"Matematik tafakkur" toifalarini tushunish, o'quv-matematik va umumiyligi o'quv qobiliyatlari orasidagi o'zaro aloqalarni ochishga quyidagi savolning aniqlanishi yordam beradi: yana qanday maxsus tafakkur turlari mavjud va ularning o'zaro aloqadorligi qanday?

O'quvchilarning fanga oid qobiliyatlaridan fizikani o'qitish jarayonida shakllantiriladigan ijodiy qobiliyatlar V.G. Razumovskiy tomonidan yetarlicha chuqur tadqiq etilgan. U "fizikaviy tafakkur" tushunchasining mohiyatini ochib bergen.

Geograflar o'z leksikonlariga "geografik tafakkur" atamasini kiritganlar. Agar bunday tafakkur mavjud bo'lsa, unda uning darajalari individual farqli, shuning uchun ham geografik qibiliyatlar ham mavjud bo'lishi kerak. Ammo ular mavjudmi? Har bir o'quv fani va faoliyat turi bo'yicha alohida qobiliyatlar mavjudmi? Maxsus tafakkur turi to'g'risida gapiresh mumkinmi?

Aqliy faoliyat va o'quv fanlari sohalarini esa shunday guruhash mumkinki, unda har bir guruhgaga tafakkurning ma'lum sifatlariga xos bo'ladi. Bunday guruhlar orasida matematiklar, psixologlar va pedagoglarning doimiy e'tiborlarini jaib etadigan va matematik qibiliyatlar, matematik tafakkur uslubi, matematik madaniyat va uni shakllantirish to'g'risida fikr yuritishga imkon beruvchi matematik fanlar guruhi yorqin va o'ziga xos hisoblanadi. Ta'kidlanganlarga ko'ra, matematikani o'qitish jarayonida fikrlashning aqliy madaniyatini shakllantirish vazifasi muhim hisoblanadi. A.M. Fridman fikrlash madaniyatining belgilarini ajratib ko'rsatadi, bular – mulohazalilik, mantiqiylik va intizom.

V.N. Osinskayaning tadqiqoti o'quvchilarning aqliy madaniyatlarini, matematikani o'qitish jarayonida aqliy faoliyat usullarini shakllantirishga bag'ishlangan. U aqliy faoliyatning umumlashtirilgan usullariga alohida ahamiyat berib, ularni ikki guruhgaga ajratadi – algoritmik turdag'i va evristik turdag'i aqliy faoliyat. Birinchi guruhgaga u rasmiy mantiq qonuniyatlariga to'liq mos keluvchi mulohazali, to'g'ri tafakkurni kiritadi. Masalan, turli masalalarni yechish algoritmlari, turi bo'yicha farqlari orqali tariflarni loyihalash qoida-

lari va boshqalar. Mazkur usullar muhim, chunki ular bilimlarning shunday jihatni bo‘lib xizmat qiladiki, ular asosida o‘quvchi o‘zi uchun yangi bo‘lgan masalalarni yecha oladi va fikrlash faoliyatining yanada murakkab usullarini egallay oladi.

Ammo masalalarni yechishda algoritmlar asosidagi uzoq mashqlar tayyor andoza bo‘yicha ishslash ko‘nikmasini shakllantirishi, ma’lum bo‘lgan usullar doirasi bilan izlanuvchanlikni cheklab qo‘yadi, “avvalgi tajriba to‘sig‘i”ni, uning yangi vaziyatlarga aralashuvini yaratadi. Shuning uchun ham bunday usullarni shakllantirish evristik turdagি usullarni maxsus o‘rgatish bilan birga olib borilishi lozim. V.N. Osinskaya asosiy evristik usullarga qiyoslash, asosiyni ajratish, umumlashtirishni kiritadi va mazkur usullarni shakllantirishning bat afsil metodikasini taklif qilgan.

O‘quvchilarning rivojlanishlari ta’lim olish jarayoni bilan uzviy bog‘liq. Matematikani o‘qitish nimani nazarda tutadi? A.A. Stolyarning fikricha, matematika pedagogikasining vazifasi matematiklarning matematik tafakkuriga (yoki tafakkurga) xos bo‘lgan aqiliy faoliyatning tuzilmalarini shakllantirish va rivojlantirish hisoblanadi. U matematikani o‘qitish – matematik faoliyatga o‘rgatishning o‘zi ekanligidan kelib chiqadi.

Ilmiy adabiyotlarda matematik faoliyatning faqatgina nomi va mazkur faoliyatning tahlil bilan ajratilgan bosqichlari (jihatlari) bilan farqlanuvchi turli sxemalari uchraydi. A.A. Stolyar o‘z ishida Freshe va Fellering qarashlarini keltiradi. Freshe har bir matematik sohada to‘rtta jihatni ajratadi:

- 1) u induktiv sintez deb ataydigan dalillarni jamlash;
- 2) jamlangan materialda dastlabki tushunchalar va aksiomalar tizimini ajratish;
- 3) mazkur dastlabki tushunchalar va aksiomalarga asoslangan nazariyani deduktiv tuzish;
- 4) mazkur nazariyaning teoremalarini muayyan modellarda tekshirish.

Feller matematikaning uch jihatini farqlaydi:

- 1) intuitiv asosi;
- 2) rasmiy mantiqiy mazmun;

3) Freshe sxemasining to‘rt jihatlariga kiritiladigan ilovalar.

A.A. Stolyar matematik faoliyatning uch bosqichlari (jihatlari)ni ajratadi:

- 1) kuzatish, induksiya, analogiya, umumlashtirish yordamida dalillarni to‘plash;
- 2) to‘plangan materialdan dastlabki tushunchalar va aksiomalar tizimini ajratish hamda mazkur dastlabki tushunchalar va aksiomalarga asoslangan nazariyani deduktiv tuzish;
- 3) nazariyaning ilovalari.

Matematik faoliyatning keltirilgan sxemalari bir-biridan deyarli farqlanmaydi va yetarlicha tabiiy xususiyatga ega. Matematik faoliyatni rivojlantirishning eng samarali vositasi masalalar orqali o‘qish hisoblanadi. Unda o‘quvchilar nafaqat masalalarni yechishadi, balki ma’lum masalalarning mumkinligi va maqsadga muvofiqligini, muammoli vaziyatning yuzaga kelishini muhokama qiladilar, g‘oyalar, farazlarni ilgari suradilar, topshiriq va nazariy material o‘rtasidagi o‘zarlo aloqalarni o‘rnatadilar, mustaqil ravishda masalalar tuzadilar va ularni yechish yo’llarini topadilar.

Rivojlantiruvchi ta’lim bo‘yicha psixologik-pedagogik tadbiqotlar, nufuzli matematiklar tomonidan o‘quvchilarni rivojlantirish zaruriyatining tan olinishi, matematika metodikasining evolyutsiyasi (matematikaga yo‘l – matematikani o‘qitish nazariyasi – matematik rivojlantirish (tarbiyalash) matematikadan rivojlantiruvchi ta’lim tizimlarini ishlab chiqish uchun zamin yaratdi.

Mazkur yo'nalish boshlang'ich mакtabda yanada samarali ishlab chiqilmoqda. O'rta mакtabda matematikadan rivojlantiruvchi ta'lim funksiyalarini amalga oshirish bo'yicha qator holatlar Z.A. Slepkanning ma'ruzalarida sanab o'tilgan.

U taklif etgan tizimda metodik asosi sifatida maktab matematika fani o'zining xususiyatiga ko'ra maqsadli ravishda o'quvchilarning aqliy rivojlanishlari, mantiqiy, dialektik, algoritmiк tafakkur, fazoviy tasavvurlar, xayol, xotira, shaxsning qator muhim sifatlari va ijobjiy xarakter xususiyatlari rivojlanishini ta'minlashi kerakligi to'g'risidagi matematika o'qitish metodikasida umumqabul qilingan holatlar olingan.

O'quvchilar asosiy matematik tushunchalarni o'zlashtirish, isbotlash, masalalarni yechishga o'rganish bilan bir qatorda, bilish vositalari – aqliy va amaliy xatti-harakatlar, bilimlarni umumiyligi va maxsus, oqilona o'zlashtirishni, aqliy faoliyat va o'quv faoliyati usullarini egallashlari lozim.

Xulosa qilib aytganda, matematikani o'qitishning rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytirishning zarurati va maqsadga muvofiqligi tabiiy xususiyat kasb etadi. Matematika pedagogikasida rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalarini qurishning ma'lum asoslari mavjud; ular avvalo, o'quvchilarning aqliy rivojlanishlari nazariyasi va amaliyotiga taalluqlidir.

Rivojlantiruvchi ta'lim g'oyasining samaradorligi ayon bo'lsa-da, rivojlantiruvchi ta'lim muammosini nazariyasi va amaliy hal qilish tafakkur va umumta'lim hamda matematik qobiliyatlar psixologiyasining ko'pgina masalalarining hal etilmaganligi bilan cheklanib qolmoqda. Rivojlantiruvchi ta'lim pedagogikada hamon mos ravishda baholanmagan, uning tamoyiliga aylanmagan.

Mazkur kamchiliklarni bartaraf etish uchun intellektual rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish zarur. Chunki matematikani o'qitish jarayonidagi rivojlanish – avvalo, o'quvchilarning intensiv aqliy rivojlanishlari, ularning mustaqil mahsuldor tafakkurlarining rivojlanishi – intellektning belgilovchi tavsifi hisoblanadi.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida ahamiyatli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ta'liming maqsadi va mazmuniga qarashlar o'zgarmoqda. Shuning uchun ham, rivojlantiruvchi ta'liming nazariyasi va metodikasida to'plangan tajribani tushunib yetmagan holda yangi sharoitlarga ko'chirib bo'lmaydi – u takomillashtirish, evolyutsion o'zgarishlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Давыдов В.В. О понятии развивающего обучения. // Педагогика, 1995. №1. – С. 29-39.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1997. – С. 544.
3. Маликов Т.С. Индуктивные и дедуктивные рассуждения как средство развития активности и критичности мышления учащихся при изучении математики. // Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1998. – С. 16.
4. Метельский И.В. Пути совершенствования обучения математике. – Минск: Университетское, 1990. – С. 160.
5. Репкин Н.В. Что такое развивающее обучение?. – Томск: Пеленг, 1993. – С. 63.

Axmet ALLAMBERGENOV,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

O‘QUV-ISHLAB CHIQARISH MAJMULARIDA KASBIY TA’LIM MAZMUNINING FANLARARO BOG‘LIQLIGI

Annotation

Mazkur maqolada muallif o‘quv-ishlab chiqarish majmularida kasbiy ta’lim mazmunini fanlararo integratsiyalashning pedagogik xususiyatlarini yoritib berilgan. Muallif kasbiy ta’lim mazmunini integratsiyalash uchun davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv dasturlari mazmunini takomillashtirishni qayd etib o’tgan.

Kalit so‘zlar. Kasbiy ta’lim, o‘quv-ishlab chiqarish majmuasi, ta’lim mazmuni, integratsiya, malaka talablari, o‘quv dasturi.

В статье освещены педагогические особенности межпредметной интеграции содержания профессионального образования в учебно-производственных комплексах. Автор отмечает необходимость совершенствования государственных образовательных стандартов, квалификационных требований и учебных программ для интеграции содержания профессионального образования.

Ключевые слова. Профессиональное образование, учебно-производственный комплекс, содержание образования, интеграция, квалификационные требования, учебная программа.

Article highlights the pedagogical features of the intersubject integration of the content of vocational education in training and industrial complexes. Author notes the need of improving the state educational standards, qualification requirements and training programs for the integration of the content of vocational education.

Key words. Vocational education, training and production complex, the content of education, integration, qualification requirements, curriculum.

Umumiy o‘rtta ta’lim muassasalarining 10-11-sinflari o‘quvchilari ta’lim olishlari bilan birlgilikda ularga kasb-hunar o‘rgatish, o‘quvchilarining qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kelajakda ularning ta’limni davom ettirishlari yoki egallagan kasblari bo‘yicha mehnat faoliyati bilan shug‘ullanishlariga shart-sharoitlar yaratish, o‘quv-ishlab chiqarish majmularini tashkil etish va ularni zarrur jihozlar bilan ta’minalash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktabrdagi “Umumiy o‘rtta ta’lim muassasalarining 10-11-sinflari o‘quvchilariga kasbiy ta’lim berishga ixtisoslashgan o‘quv-ishlab chiqarish majmularini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 868-son qarori qabul qilindi¹.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktabrdagi “Umumiy o‘rtta ta’lim muassasalarining 10-11-sinflari o‘quvchilariga kasbiy ta’lim berishga ixtisoslashgan o‘quv-ishlab chiqarish majmularini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 868-son qarori. www.lex.uz

2017–2018-o'quv yilidan boshlab 10-sinf o'quvchilari o'quv-ishlab chiqarish majmualarda 50 dan ortiq kasb-hunar sirlarini o'rganib kelishmoqda. O'quv-ishlab chiqarish majmualari – o'quvchilarga maxsus va chuqurlashtirilgan tayyorgarlikni talab etmaydigan kasb-hunar o'rgatish, tanlangan kasb bo'yicha ijodiy fikrlaydigan, tashkilotchilik hamda tadbirkorlik ko'nikmalariga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash hamda o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kasb tanlashga ko'maklashadigan kasbiy ta'lif berish shakli hisoblanadi.

Xususan, ularda o'quvchilarning kasb-hunarga bo'lgan ehtiyojini qondirish, "usta-shogird" an'analaridan foydalanish, kasb o'rganishda milliy va xorijiy tajribalarni o'rgangan holda eng maqbullarini qo'llash, kasbiy ta'limning metodik ta'minotini takomillashtirish, kasb-hunar o'rganishda innovatsiyalardan va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, o'quvchilarning kelajakda mehnat faoliyati bilan faol shug'ulanishlari uchun kasb egasi bo'lishlarini ta'minlash, eng muhimi, jamiyatga raqobatbardosh kadrlar tayyorlab berish kabi masalalarni ro'yobga chiqarish, qisqa qilib aytganda, o'quvchilarga kasbiy bilimlar berish, tadbirkorlik, ishbilarmonlik asoslarini, mehnat va kasb ko'nikmalarini egallashlari, shuningdek, ularning o'ziga xos kasbiy qobiliyatlarini va sifatlari rivojlantirilishi ta'minlanadi.

Shuningdek, kasbiy ta'lif mazmunini yanada takomillashtirish, umumta'lif fanlarini o'zaro aloqadorlikda uzviylik asosida o'qitish o'quvchilarda kasbiy bilim va ko'nikmalarni tizimli shakkantirish va rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Ta'lif mazmuni o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarning aniq belgilangan hajmini o'zida aks ettiradi. Belgilangan maqsadga muvofiq yo'nalish va hajmga ega bo'ladi. U tegishli me'yoriy hujjatlar: malaka talablari, o'quv dasturlari shaklida rasmiylashtirilib, o'rnatilgan tartibda tasdiqlanadi.

Ta'lif mazmuni aks etgan o'quv materiallarini o'zlashtirish natijasida ijtimoiy maqsadlarga erishiladi. O'zlashtirilishi zarur bo'lgan ijtimoiy-madaniy tajribaning tavsifi va hajmi aniq shart-sharoit, makon, zamon, shuningdek, ta'lif muassasasining turi va darajasiga bog'liq bo'ladi.

Integratsiya (lotincha integeratio – tiklash, to'ldirish ma'nosini anglatib, integer - bir butun, alohida qismlarni bir butun holatga keltirish so'zidan olingan) tushunchasi alohida tabaqlashtirilgan tizim, organizmning qismlari va funksiyalari holatini hamda shunday holatga olib keluvchi jarayon tushunchasini anglatadi.

Integratsiya – qanday bo'lmasin elementlarni yagona bir butunga birlashtirish va qandaydir yaxlitlikni tiklashdir².

Integratsiya – bu, ayrim bo'lak, qismlarning birlashishi, bir butun bo'lishidir. Ilmiy tadqiqotda integratsiya o'zaro bog'liq bo'lmagan turli elementlarni bir-butun yaxlit holda qarash deb tushuniladi. Integratsiya – obyektiv sabablarga ko'ra turli elementlarni birlashtirish va ularni bir-butun holda qarash natijasida sodir etilayotgan tizim sifatida e'tirof etiladi³.

Manbalarni tahlil etish asosida integratsiya tushunchasiga xos quyidagi belgilar ni ajratib ko'rsatish mumkin: 1) integratsiya o'zaro aloqada bo'lgan turli elementlar asosida quriladi; 2) integratsiya o'zaro aloqadagi elementlarning sifat va son o'zga-

² Беляева А.П. Интегративно-модульная педагогическая система профессионального образования. – СПб.: Радом, 1997. – С.43.

³ Авазбаев А.И. Совершенствование подготовки учителей трудового и профессионального обучения на основе интеграции содержания учебных предметов: Автореф. дисс... канд.пед. наук. – Т.: 2001.

rishi bilan bog’liq; 3) integrativ jarayon mantiqiy mazmun asosiga ega; 4) integrativ jarayon o’zining tuzilmasiga ega; 5) pedagogik yo’naltirilganlik va uning nisbatan mustaqilligi.

Ta’lim mazmunidagi uyg’unlikni ta’minlash uchun mazmunga integrativ yondashuv talab etiladi. Ta’lim mazmuniga integrativ yondashuv bu – davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o’quv dasturlari mazmunini takomillashtirish hisoblanadi. Ta’lim mazmunini integratsiyalash asosida:

- bilishga qiziqish va faoliykn oshirish;
- muqobil, dialektik va ijtimoiy-madanii tafakkurni rivojlantirish;
- shaxsiy va kasbiy motivatsiyani kuchaytirish;
- tizimli va metabolimlarni uyg’unlikda tarkib toptirishga erishiladi.

Integrativ yondashuv asosida kasbiy ta’lim mazmunini tanlab olishda me’yoriy asos malaka talablari va o’quv dasturlari hisoblanadi. Malaka talablari va o’quv das-turlarini takomillashtirish, ta’lim bosqichlari o’tasidagi uzviylik va uzuksizligini ta’minalashga alohida e’tibor qaratish talab etiladi. Ta’lim mazmuni tahlil qilinib, aniq masala yuzasidan o’quv materiallarining xarakteri, mantiqiy bayoni, savol va topshiriqlar tizimi, chizma, jadvallar, rasmlar hamda boshqa qo’shimcha manbalar o’rganilib, bog’lanishi mumkin bo’lgan aloqalar aniqlanadi.

Shuningdek, ta’lim mazmunini integratsiyalashning quyidagi omillari e’tiborga olin-di:

- ta’lim jarayonida erishilgan natijalarni chuqur tahlil etib, malaka talablari va o’quv dasturlari mazmuniga innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadidan kelib chiqqan holda zarur tuzatishlar kiritish;
- har bir mavzuning didaktik maqsad va vazifalarini aniq belgilab, unga mos ta’lim shakli, metodi va vositalarni tanlab olish uchun o’quv materialini struktural tahlili etish;
- darsning didaktik maqsadini, ya’ni yangi o’rganiladigan material hajmini, avval o’rganilanlari bilan aloqadorligini aniqlash;
- yangidan o’zlashtirish yoki o’zlashtirilgan bilimlarning qanday yangi jihatlari, murakkablik darajasini aniqlashtirish, unga mos ta’lim-tarbiya ishini tashkil etish va o’tkazish sifatini takomillashtirish.

Mutaxassislarning ta’kidlashicha, integratsiya jarayonlari ikki yo’nalishda amalga oshiriladi:

- vertikal integratsiya – bu turli bosqichda o’rganiladigan kurslar mazmuni uzviyiligiga amal qilgan holda;
- gorizontal integratsiya – fanlararo aloqani amalga oshirish, tor mutaxassislik doirasidagi alohida fanlar bo’yicha bilim va ko’nikmalarni yaxlit kasbiy bilim va ko’nikmalar tizimiga aylantiruvchi integratsiyalashdan iborat⁴.

Umumiy o’rtalim muassasalarida kasbiy ta’lim mazmunini integratsiyalash darajalari (didaktik sintez va integratsiyaning fanlararo bog’liqligini ta’minalash darajasi), metodlari (reproduktiv, ijodiy, amaliy-kompetentli metodlar), amalga oshirish shakllari dan (dasturlar, maxsus kurslar, topshiriqlar) unumli foydalananish darkor.

Fanlar o’tasidagi integrativ bog’liqlik quyidagi 3 darajada amalga oshirilishi ta’kidlab o’tilgan:

I daraja. Yuqori – butun daraja, fanlar o’tasidagi integratsiya.

⁴ Габова М. А. Проблема интеграции в рамках подготовки специалистов в системе “педагогический колледж-педагогический институт”. // Наука и школа, 2003. №1. – С. 58-60.

II daraja. Didaktik sintez, har bir fan saqlanib, integratsiya ularning birida qo'llaniladi. Umumiy obyekt integratsiya shakli sifatida o'rganiladi.

III daraja. Fanlararo aloqadorlik, integratsiya shakli bo'lib, fanlar mazmunidagi umumiy unsurlar hisoblanadi⁵.

Kasbiy ta'limgarayonida fanlararo aloqadorlikning bog'lanishli tarkibi va asosiy yo'naliishlar bo'yicha ta'minlanishida integratsiya jarayonlari amalga oshiriladi. Mazkur jarayonlarda integrativ kurslar va darslarning namoyon bo'lishi, o'quv materialini ixchamlashtirilishi va mujassamlashtirish imkonini berib, tegishli mavzularini turli metodik shakl va usullar vositasida, kurslararo bog'lash orqali o'rganishga alohida e'tibor qaratiladi.

Olimlarning fikricha, bog'lanish tarkibi deganda o'qitish jarayonida ma'lum qoidalar yoki belgililar bo'yicha bir-biri bilan qiyoslanadigan o'quv mavzulari va aniq masala-larning majmui tushuniladi.

Bog'lanish yo'naliishi esa biror-bir ma'lumotning bir o'quv fanidan boshqasiga o'tishi tushuniladi, bir tomonlama hamda ikki yoki ko'p tomonlama bog'lanishlarni farqlash mumkin⁶.

Integrativ dars – bu integratsiyalangan-mavzuli yondashuv bo'lib, ta'limgarayoni birligi sifatida dars emas, balki o'quv fanlaridagi mavzular olinadi. Bunda har bir mavzuning yetakchi qoidalari, bir tomondan, kursning yetakchi g'oyalari bo'ysundiriladi, boshqa tomondan esa mavzuni o'rganish davomida shu kursning yetakchi g'oyalari ochib beriladi. O'quv fanining yetakchi g'oyalari – o'rganilayotgan material mohiyatini ifodalaydigan, unga ichki yaxlitlik va uyg'unlik baxsh etadigan qoidalari (tushuncha, qonun, tamoyil, qonuniyat, nazariyalar) hisoblanadi.

Shunday qilib, integrativ kurslar va darslarni tashkil etishni shartli ravishda uch bosqichga bo'lish mumkin:

- tanishtirish;
- fanlararo bog'lash mumkin bo'lgan mantiqiy aloqalarni rejalashtirish;
- mazkur aloqalarni dars va darsdan tashqari ishlarda ro'yobga chiqarish.

Fikrimizcha, o'quv-ishlab chiqarish majmualarida integrativ kurslar tuzish va o'qitish tamoyillari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazish uchun kasbiy ta'limga mo'l-jallangan, integratsiyalashtirilgan o'quv qo'llanmalar va darsliklar yaratish lozim bo'ladi.

O'quv-ishlab chiqarish majmualarida ta'limgarayonida mazmunini tahlil etish natijalari shuni ko'ssatadiki, bugungi kunda ta'limgarayonida mazmunini integratsiyalash hamda amaliyotga tatbiq etishga alohida zaruriyat mavjud. Mazkur yondashuv quyidagi imkoniyatlarga erishishga yordam beradi:

- o'quv-ishlab chiqarish majmualarida kasbiy ta'limgarayonida mazmunini integratsiyalash, malaka talablari va o'quv dasturlari mazmunini takomillashtirish, tayanch (1-9 sinflar) va o'rta ta'limgarayonida (10-11 sinflar) bosqichlari o'tasida uzviylik va uzlusizlikni ta'minlash;
- mazmunan tutash aloqadorlikka ega, mantiqiy bir-birini taqozo etuvchi va bir-biriga singib, chuqurlashtiruvchi va kengaytiruvchi o'quv fanlarini integratsiyalash uchun qo'llanilib, yaxlit mantiqiy, mukammal bilim, ish-harakat usullari va shaxsiy sifatlarni tarkib toptirish;

⁵ Nishonaliyev U.N., Tolipov O'.Q., Sharipov Sh.S. Kasbiy ta'limgarayonida o'quv qo'llanma. – T.: TDPU, 2007.

⁶ Haydarov Yo. O'rta maxsus o'quv yurtlarida umumiy va kasb ta'limi birligining didaktik asoslari. – T.: O'qituvchi, 1990. 120-b.

– didaktik sintez, integratsiyaning fanlararo aloqadorlikni ta'minlash darajalariga amal qilish;

– ta'lif mazmunini integratsiyalash komponentlarini belgilashda ta'lif mazmunining an'anaviy va noan'anaviy shakllarini birlashtirish;

– ta'lif jarayonida, integrativ jarayonlar (kurs, dars)ning qo'llanishi, o'rganilayotgan obyektlarning turli muhim jihat va xususiyatlarini mumkin qadar kengroq anglab yetilishiga imkon beruvchi integrativ bilimlarni chuqur o'zlashtirish va h.k.

O'quv-ishlab chiqarish ta'lifining o'ziga xos jihatni avvalo shundan iboratki, bunda o'quv jarayoni o'quvchilarning unumli mehnati davomida amalga oshiriladi. Bu esa o'quv jarayonining o'ziga xosligini, ya'ni uning mazmuni, o'quvchilarning o'quv faoliyati, ta'lif vositalari, uning barcha asosiy tarkibiy qismlarini keltirib chiqaradi. O'quv jarayoni o'quv laboratoriyalari va ustaxonalarida tashkil etilib, ularda o'quvchilar ilk bor kasbiy mahorat sirlarini egallaydilar.

Korxonalarda tashkil etilgan ishlab chiqarish mashg'ulotlari o'quvchilarda o'zlarini tanlagan mutaxassislik bo'yicha kasbiy bilim va ish harakat usullarini zamonaviy asbob-uskunalar, moslamalar va ish qurollaridan foydalanilgan holda tarkib topishiga sharoit yaratadi.

Bunday mashg'ulotlar haqiqiy amaliyotga mumkin qadar yaqin sharoitda tashkil etilganligi sababli o'quvchilarni tanlagan kasbiy mehnatini ijtimoiy-iqtisodiy hayot bilan yaqindan tanishtiradi, mustaqillik darajasi va ijodiy faolligini oshiradi.

O'quv-ishlab chiqarish ta'lifi mashg'ulotlari tuzilmasida ko'rsatma (instruktaj) berish muhim bo'lib, ularga boshlang'ich, joriy va yakuniy ko'rsatmalar kiradi.

Boshlang'ich ko'rsatma berish quyidagi vazifalarni o'zida mujassamlashtirgan:

– talabalar oldida turgan ishlar mazmuni bilan va uni bajarish mumkin bo'lgan vositalar bilan tanishtirish;

– butun ishni, uning alohida qismlarini bajarish qoidalari va ketma-ketligini tu-shuntirish;

– mehnatning yakuniy natijasiga bo'lgan talabalar, texnik hujjatlar bilan tanishtirish;

– mumkin bo'lgan qiyinchiliklar, xatolar haqida talabalarni ogohlantirish;

– zarur hollarda operatsiyalarning bajarilishi ustidan o'z-o'zini nazorat qilish usullini namoyish etish.

Joriy ko'rsatma berish talabalar tomonidan amaliy ishlar bajarilayotganda o'tkaziladi. U odatda, yakka tartibda va guruh bo'yicha o'tkaziladi. Ko'rsatma berishda usta o'quv guruhi diqqatini o'rganilayotgan operatsiyani bajarishning eng samarali usullari ga qaratadi, topshiriqni bajarishga sust tayyorlangan talabalarga yordam beradi va h.k. Usta faoliyatining yutug'i ko'pincha butun guruh va har bir talaba ishi ustidan maqsadga yo'naltirilgan kuzatuvni tashkil etish mahoratiga bog'liq bo'ladi.

Yakuniy ko'rsatma berish bir necha didaktik va tarbiyaviy maqsadlarga ega: guruhga jamoaviy va yakka tartibdagagi mehnat natijalarini obyektiv baholash, ilg'or talabalarni aniqlash va ularni rag'batlantirish, u yoki bu mehnat operatsiyalarini bajarishda umumiyligi va yakka tartibdagagi xatoliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini izlash va h.k. Yakuniy ko'rsatmalarni to'g'ri berish talabalarga katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, ularda o'z mehnati natijasi uchun javobgarlik, jamoaga birikish, bajarilgan ishdan qoniqish hosil qilish, mehnatga bo'lgan estetik munosabat hissiyotini uyg'otadi va shakllantirishga ko'maklashadi.

O'quv-ishlab chiqarish ta'lifida o'quvchilarning mustaqil ishlari yoki mashg'ulotlari pedagogik jihatdan ilmiy asoslangan, didaktik qonun-qoidalarga binoan tuzilgan

tizim bo'lib, texnologik jihatdan ma'lum ketma-ketlikda ko'zlangan bilim va ish-harakat usullarini egallaydilar.

Yuqoridagi aytib o'tilgan mulohazalardan xulosa qilish mumkinki, o'quv-ishlab chiqarish majmualarda kasbiy ta'lim mazmunini integratsiyalash malaka talablari bo'yicha muvofiqlashtirish va uyg'unlashtirishni talab etadi. Mazmunan aloqador o'quv predmetlarini integrativ kurslar va darslar asosida o'rganish, integrativ bilimlarga ega shaxsnı shakllantirish va kasbiy ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'quvchilarning innovatsion g'oya va texnologiyalarni o'zlashtirishga bo'lgan intilishini tarkib toptirish, fanlararo aloqani mustahkamlash, vaqtidan unumli foydalanish, olingan kasbiy bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarni hayotda, amaliyotda keng tatbiq etishga ko'maklashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10–11-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 868-son qarori. www.lex.uz
2. Nishonaliyev U.N., Tolipov O'.Q., Sharipov Sh.S. Kasbiy ta'lim pedagogikasi. // O'quv qo'llanma. – T.: TDPU, 2007.
3. Haydarov Y. O'rta maxsus o'quv yurtlarida umumiy va kasb ta'limi birligining didaktik asoslari. – T.: O'qituvchi, 1990. 120-b.
4. Габова М. А. Проблема интеграции в рамках подготовки специалистов в системе "педагогический колледж-педагогический институт". // Наука и школа, 2003. №1. – С. 58-60.
5. Беляева А. П. Интегративно-модульная педагогическая система профессионального образования. – СПб.: Радом, 1997. – С.43.
6. Авазбаев А.И. Совершенствование подготовки учителей трудового и профессионального обучения на основе интеграции содержания учебных предметов: Автореф. дисс... канд.пед.наук. – Т.: 2001.

Tahririyat: Muallif maqolasida integrativ yondashuv asosida kasbiy ta'lim mazmunini tanlab olishda me'yoriy asos – malaka talablari va o'quv dasturlari ekanligini ta'kidlaydi. Bunga qo'shimcha tarzda kasbiy ta'limga bugungi ilmiy-texnikaviy, ijtimoiyi-yiqtisodiy taraqqiyot natijalarini qo'shish, jamlash va moslashtirish borasida fikrlar bילדirilganida maqolaning qimmati yanada ortardi.

Mehriniso PARDAEVA,
T. N. Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI
mustaqil izlanuvchisi

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI JORIY ETISHNING TASHKILIY-METODIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Maqolada umumiyl o'rta ta'limg maktablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik mexanizmlari va modeli yoritilgan. Shuningdek, muallif ta'limg tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish jarayonlarida institutsional, hududiy va maktablar darajasida rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish va baholash, monitoringni olib borishning tashkiliy-metodik boshqarishini tahlil qilib bergan.

Kalit so'zlar. Kompetensiyaviy yondashuv, tashkiliy-metodik mexanizm, model, tizim, jarayon, monitoring, kasbiy komponententlik, boshqarish.

В статье рассмотрены организационно-методические механизмы и модель внедрения компетентностного подхода в общеобразовательных школах. Автор проанализировал организационно-методическое управление планированием, организацией, контролем, оцениванием и проведением мониторинга внедрения компетентностного подхода в образовательный процесс.

Ключевые слова. Компетентностный подход, организационно-методический механизм, модель, система, процесс, мониторинг, профессиональная компетентность, управление.

Article deals with the organizational and methodological mechanisms and model of implementation of the competence approach in secondary schools. Author analyzed the organizational and methodological management of planning, organization, control, evaluation and monitoring of the implementation of the competence approach in the educational process.

Key words. Competitive approach, organizational and methodological mechanism, model, system, process, monitoring, professional competence, management.

Umumiy o'rta ta'limg muassasalari sifatini oshirish davlat ta'limg standartlari va o'quv dasturlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida joriy etish, o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik innovatsiyalar va o'qitishning maqbul metodlarini samarali joriy etishga bog'liqdir.

O'quvchilarda kompetensiyalarni samarali shakllantirish va rivojlantirish o'quv-tarbiya jarayonida pedagogik innovatsiyalar, o'qitishning samarali metodlarini qo'llash bo'yicha o'qituvchilarning kasbiy komponentligini uzlusiz oshirib borish, ularga metodik ehtiyojlari asosida sifatli metodik xizmat ko'satisi jarayonlarini tizimli yondashuv asosida samarali boshqarishga bevosita bog'liqdir.

Hozirgi zamон педагогика fanida tizimli yondashuv metodologiyasisiz boshqaruv muammolarining hal etilishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Agarda biz ta'lim muassasasi bilan ta'lim jarayonini o'zaro bog'liq holda yaxlit tizim deb hisoblasak, ularni boshqarish ham tizimli xususiyatga ega bo'lishi kerak. Bunday yondashuvning joriy etilishi boshqaruvda tasodifiy va kutilmagan holatlarning oldini olishga xizmat qiladi.¹

Ta'limni boshqarish tizimini faoliyatli yondashuv nuqtayi nazaridan ham qarash zarurligi Sh.Qurbanov, E.Seytxalilov, A.N.Leontev tomonidan ta'kidlangan. Mazkur yondashuvga ko'ra boshqaruv faoliyatli boshqaruv funksiyalarining uzuksiz o'zaro alo-qalariga asoslangan, ta'lim muassasasi va umuman, ta'lim maqsadlariga qaratilgan jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Faoliyat – harakatlardan iborat. Harakat deb ma'lum maqsadga erishishga yo'naltirilgan jarayonga aytildi. Turli mualliflar funksiyalarining har xil ro'yxatini taklif qilmoqdalar. Ularning maqbولي quyidagi larni o'z ichiga oladi: rejalashtirish; tashkil etish; amalga oshirish; nazorat qilish².

Kutilayotgan natijalar samaradorligiga ta'sir etuvchi ko'plab omillar mavjud bo'lib, tadqiqotlar doirasida ishlab chiqilgan "Umumiy o'rta ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini boshqarish modeli" (1-rasm)ning komponentlari sifatida har birini alohida-alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Umumiy o'rta ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish jarayonlarida tizimli tarmoq, institutsional, hududiy va muktablar darajasida rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish va baholash, monitoringini olib borishni tashkiliy-metodik boshqarish lozim:

1. *Boshqaruvga tizimli yondashuv* – umumiy o'rta ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini boshqarish modelining vertikal proeksiysi bo'lib, quyidagi komponentlar faoliyatini tizimli tashkil etishni ta'minlashga qaratilgan:

Tarmoq darajasi – Vazirlik: xalq ta'limi tizimini rivojlantirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshirish, o'zining funksiya va vazifalarini qonun va qonun osti hujjatlari asosida olib boradi³.

Hududiy darajasi – Xalq ta'limi boshqaruv organlarining faoliyati tarmoq daraja-sining funksiya va vazifalaridan kelib chiqqan holda hududiy shart-sharoitlar, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyalari rejalashtirilib, amalga oshiriladi, muvofiqlashtiriladi va nazorat qilinadi.

Tuman (shahar) darajasi (mahalliy darajasi) – Xalq ta'limi tuman (shahar) bo'limlarining faoliyati o'zidan yuqori turuvchi tarmoq organi funksiya va vazifalaridan kelib chiqqan holda mahalliy shart-sharoitlar, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyalari asosida rejalashtirilib, amalga oshiriladi, muvofiqlashtiriladi va nazorat qilinadi.

Ta'lim muassasasi – umumiy o'rta ta'limning maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun zarur tashkiliy, o'quv-uslubiy, moddiy-texnik va psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratib beradi⁴.

¹ M.Yuldashev. Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirishda ta'lim sifati menejmentini takomillashtirish. // Dissertatsiya. 2016. 20-b.

² Qurbanov Sh, Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. – T.: Turon-Iqbol, 2006. 592-b; Леонтьев С.В. Модели и методы управления региональным развитием. – М.: Физматлит, 2002. – С. 324.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3304 son qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.09.2017-y.

⁴ Umumiy o'rta ta'lim to'g'risida Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-son qaroriga 1-ilova. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 11-son, 167-modda.

1-rasm. Umumiy o'rta ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini boshqarish modeli

2. Resurslarni boshqarish – umumiy o’rtalim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini boshqarish modelining gorizontal proeksiysi bo’lib, tizim faoliyatining hayotiy sikli jarayonlarini quyidagi resurslar bilan ta’minlashdan iborat:

O’quvchilarning individual xususiyatlari – maktabga kelayotgan bolalarning maktabga tayyorgarligi, ularning o’qishga bo’lgan motivatsiyalari, qiziqishlari va ta’limiy ehtiyojlari.

Kadrlar ta’mnoti – tizimning barcha darajalaridagi komponentlar faoliyati va jarayonlarning natijaviyligini ta’minlash maqsadida rahbar kadrlar, fanlar va yo’nalishlar bo’yicha o’quv-tarbiya jarayoniga o’qitishning zamonaviy ilg’or shakllarini, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini, o’quvchilarning o’quv, psixologik va jismoniy yuklamasini optimallashtirishni hisobga olgan holda ta’lim-tarbiyaning samarali shakllari va usullarini joriy etish, pedagog-o’qituvchilar va ularga uzuksiz metodik xizmat ko’rsatuvchi metodistlar hamda davlat ta’lim standartlari va talablari bajarilishining tizimli monitoringini olib boruvchi mutaxassislar bilan ta’minlash.

Infratuzilma, bino va jihozlar ta’mnoti – ya’ni o’quvchilar uchun xavfsiz, moddiy-texnik bazasi barcha zamonaviy talablarga javob beradigan, jumladan, boshqaruv organlari, mакtablar va alohida ehtiyoja ega bolalarning (shu jumladan inklyuziv) ijtimoiy kafolatlarini ta’minlovchi, ularning ta’lim-tarbiya olishlari uchun moslashuv muhitini yaratilgan ta’lim muassasalari.

O’quv-metodik ta’mnot – mazmun va sifat jihatidan xalqaro talablarga javob beradigan, ilg’or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo’llagan holda yangilangan o’quv reja va dasturlarga muvofiq ishlab chiqilgan o’quv va o’quv-metodik adapbiyotlar, o’quvchilarda kognitiv, kreativ va amaliy ko’nikmalarni rivojlantiruvchi elektron axborot ta’lim resurslari.

Ta’lim tizimini qo’llab-quvvatlovchi grantlar, stipendiyalar va homiylik kabi yordamchi resurslardan samarali foydalanish.

3. Jarayonlarni boshqarish – umumiy o’rtalim mакtablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tarmoqlararo, institutsional va o’quv-metodik jarayonlarini tashkiliy-boshqarish, ya’ni har bir tashkilotning:

- o’z metodik ishlarini to’g’ri rejalshtira olishi;
- faoliyatining har bir yoki alohida qadamlari sifatini baholashi;
- o’zining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda metodik faoliyati strategiyasini tanlashi;
- o’zining metodik faoliyatini ichki va tashqi baholash natijalari, hamkorlar fikrlarini inobatga olgan holda korreksiyalab borish ahamiyatini anglay olishiga assoslanadi.

Tarmoqlararo – umumiy o’rtalim mакtablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini boshqarishda barcha yoki aksariyat masalalarni hal etish, jumladan, tuzilmalar faoliyatini muvofiqlashtirish, nazorat qilish, tartibga solish, metodik qo’llab-quvvatlash va motivatsiyalashni amalga oshirishdan iborat bo’lib, ular quyidagicha:

- pedagogik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va mutaxassislarga bo’lgan ehtiyoj asosida mакtablarni kadrlar bilan ta’minlash (ma’muriyat va boshqalar);
- pedagogik kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirib borish;
- o’quv-metodik resurslarni ishlab chiqish, takomillashtirish va ta’minlash;
- ta’lim mazmunini takomillashtirish va innovatsiyalarni joriy etish bo’yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish;

– Davlat ta'lif standartlari talablarining bajarilish darajasi va ta'lif sifatini baholashning maqbul tizimini ishlab chiqish va joriy etish.

Institutsional tuzilma – rahbarlarning ish rejalarini ishlab chiqish, maqsadlarni shakllantirish, tashkilotning turli o'zgarishlarga moslashuvchanligi, tashkilot va tashqi muhit o'rtaсидagi munosabatlarni boshqarish, shuningdek, mavjud resurslar, kadrlardan samarali foydalanish nazarda tutilgan va bunda:

– xalq ta'lif tizimi boshqaruв organlari hamda ta'lif muassasalarini tizimli va samarali boshqarish;

– pedagog kadrlar va o'quvchilarni rag'batlantirish va o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish;

– ta'lif muassasasini boshqarishda o'quvchi, o'qituvchining ehtiyojlariiga moslashuvchan yondashuvni ta'minlash;

– ta'lif muassasalarida ijobji ijtimoiy-emotsional va do'stona muhitni yaratish;

– ta'lif muassasasini boshqarishda o'quvchi va ota-onalarning ishtirokini ta'minlash;

– moliyaviy va boshqa resurslarni boshqarishda adolat, shaffoflik va sifat mezonlariga riosa qilish;

– kadrlarni boshqarish;

– mehnat bozori va ishlab chiqarish tarmoqlarining turli sohalar bilan hamkorligini yo'lga qo'yish orqali kutilayotgan natijaga erishish mumkin.

4. *Natijalarni boshqarish* – o'quvchilarda kognitiv va ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarining rivojlanganligi; bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarning shakllanganligi; o'quvchilar (jumladan, turli ehtiyojlар va sharoitdagi) o'z-o'zini rivojlanterishi; fuqarolik burchi va jamiyatning taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishga va ta'lifning keyingi bosqichiga o'tishga tayyorligi; mehnat bozoriga kirish va kasbiy faoliyat olib borishga tayyorligini ta'minlash.

Ijtimoiy-iqtisodiy sohalarning kadrlarga bo'lgan ehtiyoji va mehnat bozori talablariга mos kasbiy malakalarga egaligi.

5. *Ta'lif sifatini milliy yoki xalqaro baholash natijalari* – umumiy o'rta ta'lif makkablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimining alohida har bir komponentni sifati, faoliyati samaradorligi va yaxlit tizimning sifati hamda hamkorlikdagi faoliyati samaradorligini ta'minlagandagina erishiladigan ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning asosiy sharti⁵ bo'lgan ta'lif sifatini aniq mezonlar asosida baholash orqali olinadi.

Umumiy o'rta ta'lif makkablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish jarayoni bosqichma-bosqichli, uzoq muddatli va murakkab bo'lib, zamonaviy talablar va innovatsiyalarga muvofiq ravishda tashkiliy-metodik boshqarishni nazarda tutadi.

Xalq ta'lifi tizimida uzlusiz metodik xizmat ko'rsatish (2-rasm)ni hamkorlikda olib borish va jarayon ishtirokchilarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, metodik ta'minlash va ko'maklashish, yo'naltirish, boshqarish va albatta tizimli motivatsiyalash juda muhimdir.

Umumiy o'rta ta'lif makkablarida metodik ishlar pedagogik va rahbar xodimlarning kasbiy mahorati, kompetentligi va ijodiyl salohiyatini har tomonlama oshirishga yo'naltirilgan o'zaro bog'liqlikdagi tuzilmalar, ishtirokchilar, shart-sharoitlar va jarayon-

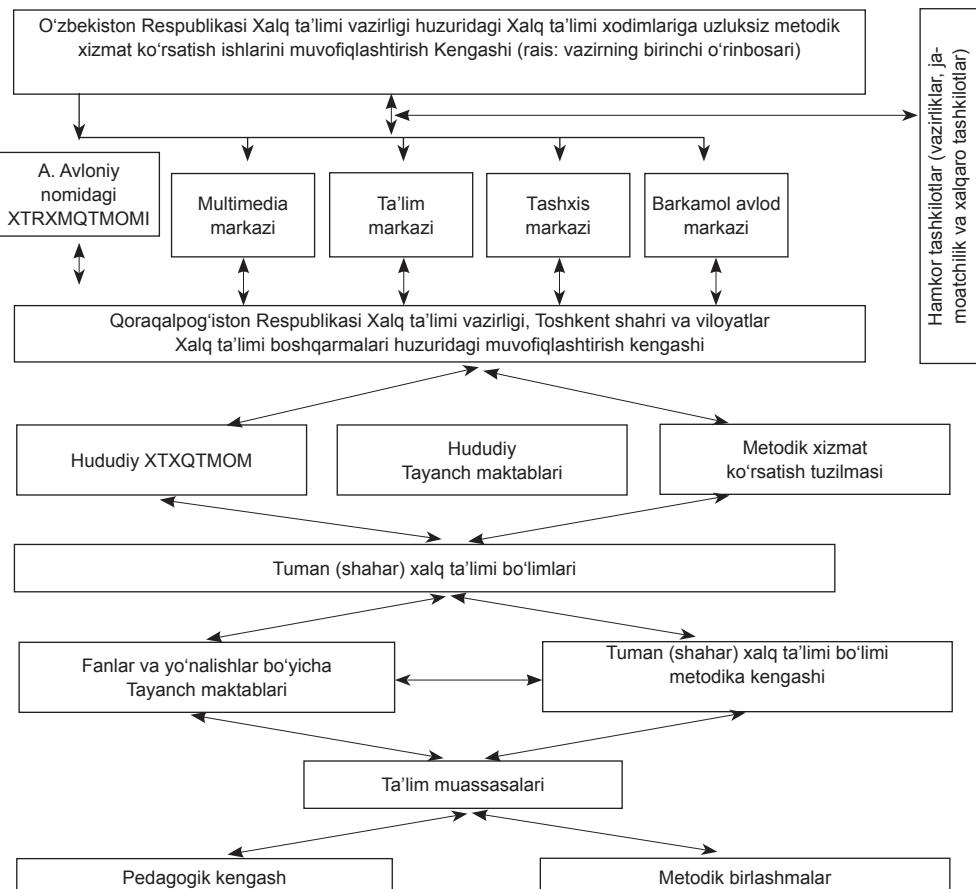
⁵ R. Safarova va boshqalar. O'quvchilarda o'zaro do'stona munosabatlarga asoslanib hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish strategiyasi. – T.: Fan va texnologiya, 2014. 13-b.

lar, shuningdek, yo'nalishlar, tamoyillar, fuksiyalar, uslublar, metodlar, chora-tadbirlar- dan iborat tizim bo'lib, natijada har bir muassasada ta'lif sifati oshadi.

Erishiladigan natijaning sifati tizimning har bir tuzilmasi faoliyatini yagona maqsad sari yo'naltirilganligi, har birining o'z funksiya va vazifalari asosida uzlusiz metodik xizmat ko'rsatishning uzviyigini ta'minlashga qaratilganligi hamda o'zaro hamjihatlikda respublika, viloyat, tuman (shahar) va muassasa miqyosida innovatsion metodik faoliyatning samarali tashkil etilganligiga bog'liq.

Innovatsion metodik faoliyatni shartli ravishda uchta guruhga ajratish mumkin:

1. *Metodik ishlarni tashkil etishning jamoaviy shakli:*
 - kengashlar (hay'at, ilmiy-metodik, metodik, pedagogik);
 - konferensiylar (ilmiy-amaliy, pedagogik);
 - ko'rik-tanlovlар (yilning eng yaxshi o'qituvchisi, metodisti va boshqalar);
 - seminarlar (muammoli-mavzuli, metodologik, o'quv-amaliy va onlayn).
2. *Metodik ishlarni tashkil etishning guruhlarda ishlash shakli:*
 - o'qituvchilarning fanlar, fanlararo metodik birlashmalari;
 - kafedralar;

2-rasm. Xalq ta'limi tizimida uzlusiz metodik xizmat ko'rsatishni tashkil etish mexanizmi

- sinf rahbarlarining metodik birlashmalari;
- tayanch maktablari;
- tajriba-tadqiqot maydonchalari;
- innovatsion maktablar;
- mualliflik maktablari;
- fan oyliklari;
- pedagogik tajriba almashish va boshqalar.

3. *Metodik ishlarni tashkil etishning individual shakli:*

- yosh o’qituvchilarga tajribali o’qituvchilarni ustoz etib belgilanishi;
- stajirovkalar;
- pedagogik faoliyatni o’rganish va ommalashtirish;
- pedagogning o’z ustida ishlashi;
- individual maslahatlar.

Yuqorida sanab o’tilgan faoliyat turlari xalq ta’limi tizimida uzlusiz metodik xizmat ko’rsatish ishlarni 2-rasm asosida tashkil etish, ya’ni umumiy o’rtta ta’lim maktablarida metodik ishlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishni nazarda tutadi.

Mazkur mexanizm komponentlari, ya’ni tuzilmalar faoliyatining yagona maqsadi – ta’lim sifatini ta’minlashga yo’naltirilganligi alohida ahamiyatga ega bo’lib, har bir tuzilma resurslari, jumladan, kadrler tarkibi sifatiga bevosita bog’liqdir.

Masalan, xalq ta’limi tizimi (barcha darajalar)da faoliyat olib borayotgan metodistlarning umumiy o’rtta ta’lim maktablarida metodik ishlarni tashkil etishdagi faoliyat samaradorligi ularning kasbiy kompetentligi darajasiga bog’liqdir.

Uzlusiz metodik xizmat ko’rsatish va metodistlar tarkibi sifatiga ta’sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar umumiy o’rtta ta’lim maktablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish bilan bog’liq metodik ishlarni tashkil etish sifatiga bevosita ta’sir etadi. Shunday omillardan ayrimlarini keltirib o’tish mumkin:

Birinchidan, uzlusiz metodik xizimating metodistlar tarkibi yuqori malakali mutaxassislar bilan to’liq ta’minlanmagan bo’lib, metodist lavozimiga o’qituvchilar yoki boshqa mutaxassislik bo’yicha faoliyat olib borgan pedagog xodimlar olinadi, sababi, oliy ta’lim muassasalarida “Metodist” mutaxassislar tayyorlanmaydi.

Ikkinchidan, hududiy xalq ta’limi boshqaruvi organlarida metodistik lavozimida faoliyat olib borayotgan mutaxassislarning pedagogik amaliyotdan ajralib qolganligi sababi, ularning o’qituvchilik faoliyati bilan shug’ullanishini (shanba kunidan tashqari) tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy hujjat ishlab chiqilmagan. Ammo bunday faoliyat amalda mavjud, masalan, qo’shimcha pedagogik faoliyat bilan shug’ullanish Respublika ta’lim markazi xodimlariga bir ish kuni hisobidan ruxsat etilgan⁶.

Uchinchidan, metodistlar malakasi belgilangan davriylik va kurs oralig’ida, ularning metodik ehtiyojlari asosida maqsadli amalga oshirib borilmasligi, o’z ustida mustaqil ishlamasligi natijasida axborot bilan ishslash kompetensiyalari hamda pedagogik innovatsiyalarni joriy etish ko’nikmalarining yetarli emasligi kabi omillar mavjud.

Xalq ta’limi vazirining 2018-yil 7-fevraldagagi “Metodik xizmat ko’rsatish sifatini yaxshilash, metodistlar faoliyati samaradorligini o’rganish va ularning malakasini oshirish bo’yicha amaliy o’quv seminarini tashkil etish to’g’risida”gi 35-sonli buyrug’iga ko’ra hududlarda faoliyat olib borayotgan inspektor-metodistlar, fan metodistlarini qo’llab-

6 O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrda “O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to’g’risida”gi PQ-3304-son qarori, 6-ilova // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 30.09.2017-y.

quvvatlash, ularni rag'batlantirish, faoliyati samaradorligini o'rganish, metodik ehtiyojlarini aniqlash, uzlusiz metodik xizmat ko'rsatish yo'nalishida amalga oshirilayotgan ishlar natijaviyigini tahlil qilish maqsadida onlayn diagnostika o'tkazildi.

Diagnostika natijalari tahlil qilinib, aniqlangan bo'shiqliqlar va metodik ehtiyojlar asosida Respublika ta'lif markazi mutaxassislari tomonidan o'quv-seminar dasturi, o'quv-metodik materiallar ishlab chiqildi hamda ta'lif sifati monitoringi inspektor-metodistlari, fan metodistlarining kasbiy salohiyatini oshirish maqsadida zaruriy chora-tadbirlar belgilab olindi.

Xulosa qilib aytganda, xalq ta'lifi tizimida axborotlashgan jarayonlarni va turli vazifalarни markazlashtirilgan tarzda aniq vaqtda bajarish, pedagog kadrlarga sifatli metodik yordam berish, o'quv-tarbiya jarayoniga innovatsiyalarni joriy etishning natijaviyligi, ya'ni ta'lif sifatini ta'minlash umumiyligi o'rta ta'lif maktablarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning tashkiliy-metodik tizimini samarali boshqarishga bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi "O'zbekiston respublikasi Xalq ta'lifi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3304 son qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.09.2017-y.
2. Umumiyligi o'rta ta'lif to'g'risida Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdag'i 140-son qaroriga 1-ilova. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 11-son, 167-modda.
3. Yuldashev M. Xalq ta'lifi xodimilarining malakasini oshirishda ta'lif sifati menejmentini takomillashtirish. // Ped.f. doktori dar.o'lish uchun diss. – T., 2016. 20-b.
4. Qurbonov SH., Seytxalilov E. Ta'lif sifatini boshqarish. – T.: Turon-Iqbol, 2006. 592-b.
5. Safarova R. va boshqalar. O'quvchilarda o'zaro do'stona munosabatlarga asoslanib hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish strategiyasi. – T.: Fan va texnologiya, 2014. 13-b.
6. Леонтьев С.В. Модели и методы управления региональным развитием. – М.: Физматлит, 2002. – С. 324.
7. Дружинин В.И. Методическая работа в образовательном учреждении. // Народное образование, 2013. №10. – С. 131.

Tahririyat: Ta'lif jarayoniga kompetensiyaviy o'qitish joriy etilgach, xalq ta'lifi tizimida belgilangan vazifalarни aniq vaqtda bajarish, pedagog kadrlarga sifatli metodik yordam berish, o'quv-tarbiya jarayoniga innovatsiyalarni joriy etish dolzarb masalaga aylandi. Muallif ushbu jarayonni tahlil qilib, xalq ta'lifi tizimida sifat va natijaga erishish uchun uzlusiz metodik xizmat ko'rsatishni tashkil etish mexanizmini taklif etgan. Shu jihatdan maqola e'tiborlidir.

Ma’mura TOSHPULATOVA,

Nizomiy nomidagi TDPU katta o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI METODIK TAYYORLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotation

Maqlada pedagogika yo‘nalishidagi oliy ta’lim muassasalari talabalarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga “Matematika” fanini o‘qitishga tayyorlashning asosiy jihatlari ko‘rib chiqilgan. Muallif oliy ta’lim muassasalari matematika kursi bilan boshlang‘ich sinf matematika kursi o‘rtasida o‘zaro chambarchas aloqani shakllantirish, kompetentlik yondashuvi orqali talabalar ta’limi integratsiyasini amalga oshirish borasida o‘z qarashlarini bayon etgan.

Kalit so‘zlar. Oliy ta’lim muassasasi, bo‘lajak o‘qituvchi, matematika o‘qitish metodikasi, boshlang‘ich sinf, metodik tayyorgarlik.

В статье рассмотрены основные аспекты подготовки студентов педагогических вузов к преподаванию математики в начальных классах. Автором приведено мнение по формированию тесной связи между вузовским и школьным курсом математики и интеграции образования посредством компетентностного подхода.

Ключевые слова. Высшее образовательное учреждение, будущий учитель, методика преподавания математики, начальная школа, методическая подготовка.

Article deals with the main aspects of the training of students of pedagogical universities to teach mathematics in primary school. Author gives an opinion on the formation of a close relationship between University and school course of mathematics and the integration of education through the competence approach.

Key words. Higher education institution, future teacher, methodology of teaching mathematics, elementary school, methodical training.

Uzluksiz ta’lim tizimida oliy ta’lim alohida o‘ringa ega. Oliy ta’lim muassasalarining muhim vazifalaridan biri – bu talabalarni zamona niy o‘quv das-turlari asosida yuqori saviyada maqsadli o‘qitish va malakali kadrlar tayyorlashni ta’minalashdan iborat. Oliy ta’limni isloh qilishning bunday talablarini bajarish, avvalo, o‘qituvchidan faol ishlashni, o‘z ishini takomillashtirishni talab etadi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi ning 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanalni ma’ruzasida yoshlar haqida quyidagi so‘zlarni ta’kidlab o‘tgandi: “Hozirgi vaqtida yoshlar tarbiysi biz uchun o‘z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydigan masala bo‘lib qolmoqda. Bugungi tez o‘zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangidan-yangi, imkoniyatlar ochmoqda”¹.

¹ Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minalash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O‘zbekiston, 2017. 48 b.

Shunday ekan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash oliv ta'lim muassasasi o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisining faoliyati shaxsning o'quv jarayonida ta'lim olishi uchun qo'yilgan talab va qobiliyatlarini shakllantirishga sharoitlar yaratib berishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur va puxta ilmiy bilimlarga asoslanib o'quv jarayoniga kirishar ekan, pedagogik va psixologik bilimlarni ham mukammal biliши, dars berish metodikasini hamda texnologiyasini egallagan bo'lishi kerak.

Mutaxassis tayyorlashda oliy ta'lim ijodiy kasb faoliyatiga, ijodiy fikrlovchi shaxsni shakllantirishga imkon beruvchi tegishli matematik madaniyatga, mutaxassislarda yetarlicha yuqori matematik tayyorgarlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Oliy ta'limning me'yoriy-huquqiy hujjatlarida qayd etilganidek, bu bosqich mustaqil ijodiy kasb faoliyati bo'yicha metodik tayyorgarlikka ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Hozirgi kunda bitiruvchilarning metodik tayyorgarligiga qo'yilgan Davlat ta'lim standarti talablari, ta'limning yangi konsepsiylari, boshlang'ich ta'limda sifat va samadorlikni oshirish va boshqalar talabalarni boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlash uchun metodik-matematik tayyorlashga jiddiy o'zgartirish kiritishni taqozo etmoqda. Matematika va matematika o'qitish metodikasi fanlarini ta'lim-tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodkor shaxsni rivojlantirish tendensiyasi bilan bog'liq ravishda boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash ham jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi. So'nggi yillarda bu yo'nalishda muayyan ishlar amalga oshirildi.

Biz matematiklarning o'qituvchilik kasbi ijodiy yondashuv talab qilishi va uning o'zi ijodkorlikni shakllantirish bo'yicha ulkan imkoniyatlarga ega ekanligi haqida qarashlariga qo'shilamiz. Maktab o'quvchilarida ijodkorlikni ijodiy fikrlovchi o'qituvchi rivojlantirishi lozim. Biroq bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini o'quvchilarda ijodkor shaxsni rivojlantirish bo'yicha ishlari samarali kechishini ta'minlovchi metodik bilimlar bilan qurollantirish o'qituvchilarni kasbiy-pedagogik tayyorlashning juda muhim va istiqbolli qismi sanaladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligi bo'yicha zamnaviy tadqiqotlarda matematik ta'limning shaxsni rivojlantirishdagi imkoniyatlari, o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish ochib beriladi. Quyida keltirilgan tadqiqot ishlarining metodik tavsiyalari oliy ta'lim muassasalari amaliyotida muvaffaqiyatlari tafbiq etilmoqda.

N.L.Stefanovaning ilmiy izlanishlarda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida matematika o'qituvchisini metodik tayyorlash tizimini rivojlantirishning nazariy asoslari keltirilgan bo'lib, muallif tomonidan kasb ta'llimi tizimining kichik tizimi sifatida ko'rib chiqiladi. Talabalarni o'qitish mazmuni, uning fikriga ko'ra, umumiyl matematik ta'limning zamnaviy tizimi va uning kelib chiqishi, fan sohasining tuzilishi va metodologiya-si, o'quvchilarning bilish faoliyati jarayonidagi guruhga oid va individual xususiyatlar, o'rta maktabda ta'lim jarayonini yo'liga qo'yish texnologiyasi va amalga oshirish texnikasi haqida bilimlar sohasini o'ziga qamrab oladi².

T.R.Tulaganov o'z tadqiqot ishida kelgusida o'rta maktab matematika o'qituvchisi sifatida faoliyat yuritadigan talabalarni matematik tayyorlashning kasbiy-pedagogik yo'nalanganligi muammosini tahlil qiladi. Ya'ni ta'limning talabalarda maktab matematika

² Стефанова Н.Л. Теорические основы развития системы методической подготовки учителя математики в педагогическом вузе. Дисс. на соиск. уч. степени доктора пед. наук., – СПб., 1996. – С. 307.

kursini faol va chuqur bilishga asoslangan kasb mahorati asoslari, o’quv fani sifatida matematikaga hamda o’qituvchilik kasbiga ijobiy munosabat orqali o’zlashtirilgan fanning ilmiy asoslari hamda metodik ta’minoti maqsadga yo’naltirilgan³.

J.O.Tolipovaning doktorlik disertatsiyasida biologiya o’qituvchisi ilmiy-metodik tayyorgarligini tarkib toptirish va mazkur tayyorgarlikni orttirishning konseptual asoslari; ularni ilmiy tayyorgarlik darajasini orttirish mazmuni va metodik tizimini tashkil etish, boshqarish, samaradorlikka erishish yo’llari; umumiy o’rtta, o’rta-maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida biologiya o’qitish jarayonini takomillashtirishning nazariy-metodik asoslari hamda biologiya o’qitish jarayonida pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqilgan.

O’rganigan tadqiqot ishlarida o’qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirishga zaruriy darajaga erishilmaganligi quyidagicha keltiriladi: bo’lajak o’qituvchilar da metodik qarashlarni shakllantirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni o'z fani vositalari orqali amalga oshirish, ularga didaktika tamoyillari hamda pedagogik faoliyatning shakl, metod va vositalarini izchil o’rgatish tizimi mavjud emasligi; matematika, matematika o’qitish metodikasi o’quv dasturlari mukammal emasligi, ularda yuklamalar ko’pligi, biroq sifat jihatidan yuzaki va matematika o’qituvchilarini tayyorlashga aniq yo’naltirilmaganligi; fanlararo aloqa yo’qligi; nazariya va amaliyot o’tasida aloqaning yo’qligi; kasbga yo’naltirilmaganligi; innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy eta olmasligi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilariga “Matematika” fanini o’qitishda masala materiallari ga alohida e’tibor qaratiladi. Bir qator metodistlar tomonidan bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining boshlang’ich sinf o’quvchilariga masalalar yechishni o’rgatish bo’yi cha tayyorgarligiga muayyan e’tibor qaratilishini tabiiy hol sifatida qabul qilish mumkin (M.Jumayev, M.Zaynidinova va boshqalar). Kuzatish va tajribalar shuni ko’rsatadiki, matematik masalani barcha boshlang’ich sinf o’qituvchilarini ham to’g’ri tushuntirib bera olmaydi.

Yuqorida ko’rsatib o’tilgan olimlar o’qituvchilar tomonidan masalalarning mazmun-mohiyati, ularni yechish jarayoni haqida nazariy bilimlar tizimi o’zlashtirilishi, o’quvchilarda masala yechish bo'yicha umumiy bilim, ko’nikma va malaka yetarli bo’lishini ta’minlashi kerakligi haqida so’z yuritgan.

M.Zaynidinovaning ilmiy tadqiqot ishlarida og’zaki masala va misollar orqali boshlang’ich sinf o’quvchilarini hisoblash malakalarini shakllantirish keltirib o’tilgan. Muallifning fikricha, “boshlang’ich sinf o’quvchilarining hisoblash ko’nikma va malakalarining shakllanganlik darajasi va sifatini oshirish uchun aniq hisoblash holatini o’rgatish bosqichi juda muhimdir”.

Shunday qilib, mavjud tadqiqot ishlarida talabalarni boshlang’ich sinf o’quvchilariga “Matematika” fanini o’qitishga tayyorlashning ko’plab jihatlari ko’rib chiqilgan: oliy ta’lim muassasalari matematika kursining boshlang’ich sinf matematika kursi bilan aloqasi; talabalarni metodik-matematik integratsiyalash yo’llarini izlash; bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini boshlang’ich sinf o’quvchilariga masalalar yechishni o’rgatishga metodik tayyorlashni takomillashtirish; matematik tushunchalarni shakllantirish; o’quvchilarning matematik fikrlashini rivojlantirish va boshqalar.

Talabani matematika o’qitish metodikasi fanida shaxsga yo’naltirilgan metodik

³ Тулаганов Т.Р. Профессиональная направленность математической подготовки учителей.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Т., 1990. – С. 38.

tayyorlash quyidagilarda namoyon bo'ladi: tayyorlashni tashkil qilishda "Matematika" fanini o'qitish (mактабда va олий та'лим muassasalarida) jarayoni ishtirokchilari sifatida talabalarning o'z tajribasini hisobga olish; muayyan kasb malakasiga erishish yo'llarini tanlash imkonini berish; bilish faoliyatining subyekti sifatida talabada yangi nuqtayi nazarni shakllantirish.

Bo'lajak o'qituvchilarни boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodkor shaxsni rivojlantirishga tayyorlash – talabalarga boshlang'ich ta'lim matematika kursida yetakchi matematik g'oyalar ifodasini ko'rishni, tevarak olamda matematik qonunlar amal qilishini, amaliy faoliyatda matematikaning qonunlari, dalillari, tushunchalari, munosabatlari va h.k.lardan foydalanishni o'rgatish maqsadiga ega.

Metodik tayyorgarlikning maqsadi sifatida matematika o'qitish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida shaxs rivojlanishini amalga oshirish uchun layoqatli bo'lajak pedagog ijodkor shaxsini shakllantirish namoyon bo'ladi.

Talabalarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish – an'anaviy o'qitiladigan kurslarni zamon talablariga mos ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalar orqali takomillashtirish hamda matematik ixtisoslashuvni ta'minlovchi yangi kurslar tizimini ishlab chiqish hisobiga ta'lim jarayonini mazmunan yangilashdir.

Bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha tashkil etiladigan darslar o'zaro bog'liq ikkita muammoni hal etadi: ixtiyoriy faoliyatning doimiy tahlili uchun psixologik ko'rsatmalarni shakllantirish zaruriyati va uni takomillashtirishdan to butunlay yangi texnologiyalar joriy etish yo'llarini tizimli ravishda qidirish.

Ta'lim jarayonida talabalar ilmiy yondashuvni amalga oshirish uchun zaruriy bo'lган asosiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallaydi (masalani to'g'ri qo'yish, berilgan jarayon, hodisalar, vaziyatlar va boshqalar bo'yicha ma'lum miqdorlarni tahlil qilish va umumlashtirish, ushbu masalani yechish uchun mavjud uslubiyatlarni ko'rib chiqish, farazni ilgari surish, uni sinov va tekshirishdan o'tkazish, natijalarini tahlil qilish, umumiylar xulosalarni shakllantirish). Tadqiqot mavzulari sifatida talabalarga ilmiy-metodik muammolarni taklif qilish mumkin.

Shunday qilib, tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligiga oid jahon standartlari metodik tayyorlash jarayonida faoliyatga oid jihatlarni shakllantirish, rivojlantirishga yo'naltiriladi, bu kasbiy tayyorgarlik nuqtfayi nazaridan muhim ahamiyatga ega: talabalar yangi bilimlarni egallashi, tayyor matematik va metodik bilimlarni mustaqil o'rganishi, fanning ichki va fanlararoq aloqasini, matematika qonuniyatlarining umumiyligini tushunishi, matematik ta'limni o'zlashtirishi, har bir o'quvchi o'qituvchi bilimlardan nusxa ko'chirmay, shaxsiy qabul qilish va axborotlarni qayta ishlash xususiyatlariiga qarab matematik bilimlar haqida o'z tasavvurini shakllantirishi lozim ekanini tushunishi, o'quvchilar tomonidan bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixik xususiyatlari va qonuniyatlarini bilish, matematik bilimlarni o'zlashtirish psixologiyasi masalalari, innovatsion pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan zamonaviy metodiqa bilan tanishishi lozim.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorlashni takomillashtirish muammosi bo'yicha o'tkazilgan ilmiy ishlar tahlili quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– bo'lajak o'qituvchilarning individual qobiliyatları va imkoniyatlariga yo'nalganlik hisobiga matematika o'qitishning ijtimoiylashuv jihatlarini amalga oshirish;

– ham mazmuni, ham faoliyat metodlariga ko'ra, олий та'лим muassasalari ma-

tematika kursi bilan boshlang‘ich sinf matematika kursi o‘rtasida o‘zaro chambarchas aloqani shakllantirish. Bu yerda masalalarning grafik, hajmiy, natural va erkin shakllari elementlarini, amaliy ishlar va boshqalar, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga e’tiborni kuchaytirish (masalan, masalalar yechish layoqati); alohida fanlar o‘rtasidagi fanlararo aloqalarni o‘rnatish, bu turli fanlar bo‘yicha talabalar bilimlarini birlashtirishga imkon beradi (integrativ yondashuv);

– kompetentlik yondashuvi orqali talabalar ta’limi integratsiyasini amalga oshirish; bir necha yo‘nalishlar bo‘yicha talabalarni metodik tayyorlashni takomillashtirish (didiaktika, psixologiya, matematika fanlari bilan aloqa hisobiga o‘qitish metodikasining nazariy darajasini yuksaltirish);

– metodika kursining amaliy yo‘nalganligiga e’tiborni kuchaytirish; pedagogik va metodik amaliyotdagi aloqalar, qisman qidirish, qidirish va tadqiq qilish tusidagi topsirqlarni joriy qilish hisobiga bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematika o‘qitish metodikasini o‘rganish samaradorligini oshirish;

– axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish; boshlang‘ich sinf va o‘rta bo‘g‘in o‘quvchilarining matematikani o‘rganishida uzvyilikni amalga oshirishga talabalarni tayyorlash, bu boshlang‘ich matematika kursidagi masalalarni rivojlantirish istiqbollarini ko‘rsatadi;

– talabalarning matematik ta’limi differentsiyallashuvi va individuallashuvi, bo‘lajak o‘qituvchilarni ixtisoslashgan maktablarda, litseylar va boshqalarda ishlashga tayyorlash;

– boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini matematika to‘garagi, olimpiadalar kabi faoliyat shakllarini yo‘lga qo‘yishga layoqatli shaxs darajasiga yetkazish, talabalarning umumiy madaniyatining asosiy komponentlarini shakllantirishni amalga oshirish.

Ilgari surilgan masala doirasida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashdagi joriy holat yangi tendensiyalar bilan qay darajada mutanosibligini ko‘rib chiqamiz.

Yaqin vaqtargacha mavjud bo‘lgan an‘anaviy ta’lim talabalar ongida “bilimlarni jamlash” hamda mifik o‘quvchilari tomonidan muayyan bilim, ko‘nikma va malakalar o‘zlashtirilishiga yo‘naltirilgan edi, ya’ni ta’lim maqsadlari ustuvor sanalardi. Shunga muvofiq ravishda o‘quv faoliyati bilimlarni samarali qo‘llashga emas, balki aynan takrorlashga mo‘ljallangan jarayonlarni rivojlantirishga qaratilgan edi.

Hozirgi vaqtida metodik tayyorlash tizimi nazariy bilim va uni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha amalga oshirilmoqda. Talabalar o‘zini o‘qitgan o‘qituvchidan o‘rnak o‘rganligi bilan birgalikda shaxsiy va kasbiy shakllanishga kamroq e’tibor qaratishmoqda. Kurslarning aksariyati talabalar tomonidan tayyor bilimlar va etalonlarga javob beruvchi faoliyat metodlari o‘zlashtirilishiga mo‘ljallangan (to‘g‘ri, ijodiy, mustaqil, kurs va bitiruv malakaviy ishlari mavjud, lekin kurs ishlari asosan referativ tarzda bo‘ladi).

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorlash maqsadlarida sezilarli o‘zgarishlar bo‘lganiga qaramay, talabalar zamонави та’лим talablariga javob bermaydigan eski o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanishni davom ettirmoqda.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, boshlang‘ich sinflarda rivojlantiruvchi ta’limni ro‘yoga chiqarish uchun bo‘lajak o‘qituvchilarini tayyorlash maqsadida yaratilgan N.B.Istominaning “Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi” (1999) o‘quv qo‘llanmasi va L.P.Stoylovaning “Matematika” o‘quv qo‘llanmasi (1998), M.E.Jumayev, Z.G.Tadiyevaning “Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi” (2008) bi-

rinchi navbatda, pedagogika kollejlari o'quvchilari uchun mo'ljallangan. Shuning uchun pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilarni tayyorlash uchun maxsuc o'quv qo'llanmalari yaratish masalasi hanuzgacha dolzarbligicha qolmoqda.

Pirovard maqsadlarni amalga oshirish uchun chuqur bilimlarni yuksak metodik mahorat bilan uyg'unlashtira oluvchi, pedagogik faoliyatni nafaqat o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilishning zamonaviy texnologiyalari, shakl va metodlarini, balki bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda rejalashtiruvchi o'qituvchi talab qilinadi. Shuning uchun talabalarning mustaqil ta'lim olishiga jiddiy e'tibor qaratgan holda mu-taxassislarni mutanosib darajada tayyorlash zarur bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, pedagogika oliy ta'lim muassasalari bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini differentialsallahsgan ta'lim olib boriladigan maktablar sharoitida faoliyat yuritishga tayyorlashi, har bir maktab o'quvchisining qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olingan holda muktab o'quvchilarida shaxs rivojlanishini ta'minlovchi shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishning asosiy yo'llaridan biri sifatida differentialsallahsgan ta'limga ijobiy munosabatni shakllantirishi lozim.

Shunday qilib, umumta'lim maktablarida matematika ta'limining rivojlanishida qayd qilingan tendensiya pedagogika oliy ta'lim muassasalari oldiga yangi vazifalarni qo'yadi. Chunki o'qituvchining kasbiy mahorati asoslari va mezonlari o'zgarmoqda.

Maktab taraqqiyotining hozirgi bosqichida boshlang'ich sinf o'quvchilariga "Matematika" fanini o'qitishda o'qituvchining kasbiy mahorati hamda metodik tayyorgarligini takomillashtirish asoslarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- boshlang'ich sinflarda muvaffaqiyatlari ishlash uchun zaruriy matematik, pedagogik, psixologik, metodik bilim, ko'nikma va malakalar sintezi;
- kasbiy mustaqil ta'limga, boshlang'ich va ixtisoslashtirilgan maktablarda "Matematika" o'qitishda o'quv masalalarini to'g'ri tushunishga metodik tayyorgarlik;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish, o'quv jarayonida ularni tarbiyalash va rivojlanishirish ishlarini samarali amalga oshirishga qodirlik.

Boshlang'ich matematika kursi, bir tomonidan, bilimlar boshqa sohalarida foydalaniadi va bolalar tafakkuri rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan boshlang'ich bilimlar yagona majmuuni yaratadi, ikkinchi tomonidan zaruriy metodologik tasavvurlarni va fikrlashning mantiqiy tuzilishlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

6–10 yoshli bolalarining fikrlash qobiliyatlarini shakllanishida mas'ul davr ekanligini psixologlar isbot qilishgan. Mana shu bolalikda shakllantirilmagan narsalarni keyinchalik to'ldirish juda qiyin. Shu sababli boshlang'ich ta'lim metodikasining, xususan, matematikadan boshlang'ich ta'lim metodikasining markaziy vazifalaridan biri o'qitishning yetarlicha yuqori rivojlaniruvchi samaradorligini oshirishni ta'minlashda o'qitishni bolalarning aqliy rivojlanishlariga ta'sirlarini jadallashtirishdan iborat.

Matematikadan boshlang'ich ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni nazariy bilimlar tizimi asosidagina hal etish mumkin. Bu ilmiy dunyoqarash, psixologiya, didaktika, matematikani o'qitish nazariyasini (matematika didaktikasi) o'z ichiga oladi. Biroq bиргина назарий bilimlarning o'zi yetarli emas. O'qitishning ma'lum mazmuni va o'qituvchilarning aqliy faoliyati savyasi bilan ta'sirlanadigan u yoki bu o'quv yo'nalishi uchun eng yaroqli usullarini va qo'llay bilish darsga tayyorlanishda yoki darsning o'zida yuzaga keladigan aniq metodik vazifalarni hal etishni bilishi zarur.

Ayni shu boshlang'ich sinflarda bolalarning aqliy rivojlanishlariga asos solinishi sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun o'quvchilarning aqliy faoliyatları darajasini va imkoniyatlarini bilish va hisobga olish ayniqsa muhimdir.

Qayd qilish kerakki, ko’plab pedagogika oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilar hamda o’qituvchi-amaliyotchilarning bilim, ko’nikma va malakalari yetarlicha kasbga yo’naltirilmagan, ya’ni: oliy ta’lim muassasalarida o’rganiladigan matematika fanlarning fanlararo aloqasini to’liq tushunishmaydi, maktab matematika kursini tuzishda buning o’rni va ahamiyatini chuqur anglashmaydi, turli ixtisoslashgan maktablarda matematika o’qitish maqsadlarini aniq va ravshan anglab yetishmaydi, matematikani o’rganishga differentsiallashgan yondashuv mohiyatini to’g’ri tushunish shakllanmagan, o’qitishning samarali texnologiyalarini qo’llay olmaydilar.

Xulosa qilib aytganda, talabalarni kasbiy (metodik va psixologik-pedagogik) tay-yorlash borasida qator tadqiqotlar olib borilmoqda; boshlang’ich sinf o’qituvchisining professiogrammasi ishlab chiqilgan, o’qituvchilar faoliyati o’zining tabiatiga ko’ra ijodiy xarakter kasb etishi qayd qilingan; bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining “Matematika o’qitish metodikasi” fanidan metodik tayyorgarlik ularda yangi, ilgari ma’lum bo’lmagan bilimlarni hosil qilish yoki bilim, ko’nikma va malakalarni rivojlantirish hamda takomillashtirishga yo’naltirilgan.

Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini metodik tayyorgarligi hozirgi holatining tahlili shuni ko’rsatadiki, integrativ bilimlarni o’zlashtirish jarayoni oliy pedagogik ta’limni amalga oshirishning innovatsion tamoyillariga to’la mos kelmaydi, boshlang’ich ta’lim rivojlanishidagi o’zgarishlar va istiqbollar unda yetarlicha aks etmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O’zbekiston, 2017. 48 b.
2. Zaynidinova M. Og’zaki matematik mashqlar sistemasi yordamida boshlang’ich sinf o’quvchilarining hisoblash malakalarini shakllantirish. // Ped.f. nomzodi dar. olish uchun diss. – T., 1997. 164 b.
3. Колмагоров А.Н. Математика – наука и профессия. – М.: Наука, 1988. – С. 288.
4. Стефанова Н.Л. Теорические основы развития системы методической подготовки учителям математики в педагогическом вузе. // Дисс. на соиск. уч. степени доктора пед. наук, – СПб., 1996. – С. 307.
5. Тулаганов Т.Р. Профессиональная равненность математической подготовки учителей. // Автограферат дисс. на соиск. уч. степени доктора пед. наук,. – Т., 1990. – С. 38.
6. Тарасова А.П. Подготовка будущего учителя начальных классов к обучению детей группы педагогического риска: на материале обучения математике. // Диссертация к. п. н., – Белгород., 2003. – С. 217.

Farog'at XODJIYEVA,

Navoiy Davlat pedagogika instituti

Pedagogika va psixologiya kafedrasи

katta o'qituvchisi. p.f.n.,

Farhod NORBO'TAYEV,

Navoiy Davlat pedagogika instituti talabasi

O'QUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Annotation

Maqolada muallif boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni maqsadli rivojlantirish muhimligiga alohida to'xtalib o'tadi. Shuningdek, tanqidiy fikrlashni shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik tizimni aniqlash hamda o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga undovchi ta'lif jarayonini tashkil etishga qaratilgan ilmiy-metodik tavsiyalar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. Ta'lif jarayoni, didaktik tamoyillar, tanqidiy fikrlash, aqliy operatsiyalar, o'quv predmetlari, didaktik topshiriqlar, tahlil.

В статье отмечена важность целевого развития критического мышления у учащихся начальных классов. Автором приведены научно-методические рекомендации по формированию дидактической системы и организации образовательного процесса, направленной на формирование критического мышления.

Ключевые слова. Образовательный процесс, дидактические принципы, критическое мышление, умственные операции, учебные предметы, дидактические задания, анализ.

Article notes the importance of the target development of critical thinking in primary school students. Author presents scientific and methodological recommendations for the formation of didactic system and organization of the educational process, aimed to formation of critical thinking.

Key words. Educational process, didactic principles, critical thinking, mental surgery, training subjects, didactic tasks, analysis.

Bugungi kunda pedagogika fanida shaxsning imkoniyatlarini ro'yobga chiqaridan o'quv jarayonini tashkil etishning turli yo'llarini izlash alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Jamiyatda xilma-xil fikrlash muhitini vujudga keltirishda mustaqil, tanqidiy fikrlovchi shaxslarning o'rni beqiyosdir. Dunyoga yangicha ko'z bilan qaraydigan barkamol insonni shakllantirish, uning natijasi, mahsuli orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, kuchli irodali, g'oyaviy e'tiqodli, ma'naviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirish, yurtimiz ravnaqi va nufuzini yuksaltiruvchi mutaxassis kadrlarni tayyorlash respublikamiz pedagoglari oldida turgan eng muhim va mas'uliyatli vazifadir.

Shu bois, ta'lif-tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsining tanqidiy fikrash faoliyatini shakllantirib, muntazam rivojlantirib borish, "subyekt-subyekt" munosabatini amalda ta'minlash natijasida ularning ijodiy faolligi, izlanuvchanligi, irodaviy sifatlari, ishchanligi, e'tiqodini tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik yillarda birinchi marta DTS doirasida o'quvchilarning tanqidiy fikrash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan parametrlar va talablar belgilab berilgанин boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrashni shakllantirish o'z yechimini kutayotgan dolzarb pedagogik muammo ekanligini ko'rsatadi va uning muhim ahamiyati quydigilarda o'z aksini topadi:

- 1) jamiyatda bilimdonlik o'rning oshishi, bilishning cheksiz imkoniyatlarini ezgulik tomon yo'naltirish tendensiyasining paydo bo'lishi;
- 2) tanqidiy fikrashning zamонави pedagogik texnologiyalari, innovations yonda shuv asosida talqin qilinishiga ijtimoiy zaruratning tug'ilishi;
- 3) yoshlarning bilim egallahsha bo'lgan ehtiyojining umumbashariy ahamiyat kasb etishi;
- 4) ta'lif-tarbiya jarayonida komil insonni voyaga yetkazish uchun qo'llanilayotgan samarali yo'l, shakl, metodlarni tanlash yo'nalishiga modernizatsiyalash nuqtayi nazaridan yondashish va h.k.

Ta'lif-tarbiya jarayoniga o'quvchini mustaqil, tanqidiy fikrashga undaydigan strategiya va texnologiyalarni olib kirish, ularni tanqidiy fikrashga undovchi ijodiy pedagogik muhitni qaror toptirish, o'qituvchi va o'quvchilar orasida ishchan muloqot, hamkorlik vaziyatini vujudga keltirish o'quvchilarida tanqidiy fikrashni shakllantirish uchun nihoyatda zarurdir. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning: "Jamiyatda mustaqil fikrlovchi, erkin shaxsni shakllantirsak, o'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz" deyishida chuqur nazariy va ilmiy ma'no bor.

Pedagogika, psixologiya, falsafa, sotsiologiyaga oid ilmiy manbalar, DTS'lari, o'quv adabiyotlarining tahlili hamda tadqiqot doirasidagi mavjud pedagogik amaliyotni o'rganish natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrash darajalarini shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik tizimni aniqlash, uni nazariy jihatdan asoslash va ta'lif amaliyotida qo'llashga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatdi.

Mazkur muammoning yechimiga doir qarashlar, yondashuvlar boshlang'ich ta'lif va pedagogika fani konsepsiyalarida, shu bilan bir qatorda, ko'plab xorij olimlarining tadqiqotlarida aynan shu masalalar o'z aksini topgan. Ular ta'lif tizimida o'quvchilarining o'quv-anglash faoliyatini tashkil qilish, ularda fikrash, tushunish va nazariy qobiliyatlarni rivojlantirish muammolarining yechimini topishga kognitiv ta'lif konsepsiysi nuqtayi nazaridan yondashganlar.

Maktab ta'limida o'quvchilar samarali o'qish va tanqidiy fikrashni o'zlashtirib borishlari muhimdir.

Tanqidiy fikrash – o'rganish predmeti emas, balki o'rgatish natijasidir. O'quvchilarni tanqidiy fikrashga o'rgatishni o'quv tajribasiga muntazam tarzda kiritish kerak. Tanqidiy fikrash odamning fikrash uchun tayanch nuqtasidir. Bu fikrlar bilan axborot hamkorlik qilishning tabiiy vositasi, o'quvchilar axborotni inkor qilishlari, o'zgartirishlari, qaytadan tuzishlari, moslashtirishlari yoki e'tiborga olmasliklari mumkin.

"Tanqidiy fikrash" atamasi ilk bor XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lib, yangi,

tushunib bo'lingan g'oyalar tekshirilayotganda, baholanayotganda, rivojlantirilayotganda va qo'llanayotganda sodir bo'ladi", – deb ta'kidlaydi o'zbek olimi S.S. G'ulomov.

Bir qator pedagog-psixolog olimlar (I.S.Kon, L.S.Rubinshteyn, S.S.G'ulomov, E.G'oziev) tanqidiy fikrlash "yuqori tartibdag'i" fikrlashni bildiradi (Benjamin Blum tizi-miga ko'ra o'rganish qobiliyatlarining so'nggi oliy pog'onasi), degan g'oyani ilgari su-rishsa, faylasuf olimlar (Z. G'ofurov, J.Tulenov, Q.Nazarov) fikrlaricha – "tanqidiy fikrlash" deganda mantiqiy fikrlash va isbotlash ko'nikmalari tushuniladi, uning yordamida o'quvchilar diqqat bilan o'qish, churur munozaralar yuritish va yozuvda o'z fikrlarini aniq va o'ylab ifoda etish imkonini oladilar".

Yoki amerikalik olim J.Dyuining fikricha: "O'quvchilar muayyan muammo bilan shug'ullana boshlasalarga, ularda tanqidiy fikrlash paydo bo'ladi. Shu sababli, o'quv jarayonining boshlang'ich nuqtasi hisoblangan, biror vaziyat yoki hodisaga tegishli bo'lgan eng muhim savol bu hodisa qanday muammoni vujudga keltirishini anglatadigan savoldir. Faqatgina muayyan muammo bilan kurashib, murakkab vaziyatdan chiqish uchun o'zining shaxsiy yo'lini izlagandagina, o'quvchi haqiqatan ham fikrlaydi".

Darhaqiqat, ta'lif-tarbiya jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash darajasini aniqlash zaruriyati mavjud. Chunki, tanqidiy fikrlash mustaqil fikrlashning tarkibiy qis-midir.

O'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajalari bir qator pedagogik metodlar orqali aniqlanadi. Masalan, Ya.Yirasek, A.Kernlar tomonidan ishlab chiqilgan yoshlarning tanqidiy fikrlashga moyilliklarini aniqlovchi testlari, D.B.Elkoninning "Grafik diktant"lari, A.L.Vengerner "Nuqtalar bo'ylab chizish", I.Shvansarning "Aqliy rivojlanishni diagnostika qilish", O.Hasanboyevaning "Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qobiliyatlari ni tashxislash" kabi metodikalari shular jumlasidandir.

Bir qator olimlarlar har qanday fikrlash uchun xotira muhim ekanligini ta'kidlaydilar. O'quvchining tanqidiy fikrlash jarayonini tadqiq etgan mutaxassislar tanqidiy fikrlashning vujudga kelishi uchun aqliy faoliyatning murakkab turlarini hosil qilish zarurligini ko'rsatib o'tadilar.

Nemis olimi M.Mauermanning ta'kidlashicha: "Tanjidiy fikrlash – bu inson uchun fikrlashning tayanch nuqtasi, g'oyalar va axborotlar bilan o'zaro munosabatga kirishishning tabiiy usulidir. U dars va darsdan tashqari jarayonlarda sodir bo'ladigan faoliyat bo'lib, o'quvchiga axborotlarni qat'iy nazorat qilish imkonini beradi". Demak, bu jarayonda, o'quvchi idrok etilayotgan ma'lumotni qayta ko'rib chiqishi, uni o'ziga moslash-tirishiga imkoniyat yaratiladi.

Barcha fikrlarni umumlashtirib, quyidagicha xulosaga kelindi: tanqidiy fikrlash – bilimni o'zlashtirish va mustaqil fikrlashning yuqori darajadagi tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning voqeа, hodisa, borliqni obyektiv idrok etish imkoniyatini kengaytiruvchi aqliy hodisadir. Tanqidiy fikrlashda g'oyalar va ularning ahamiyati ko'pfikrlilik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi hamda ular boshqa g'oyalar bilan taqqoslanadi. Unda tahlil, taqqoslash, izohlash, yangilik kiritish, muammolarni hal qilishga alohida e'tibor beriladi hamda o'quvchilarda buniyodkor g'oyalarning yovuz g'oyalar ustidan g'alaba qozoni-shiga ishonch paydo qilinadi.

Amalga oshirilgan tahlillar natijasi ushbu aqliy faoliyatda g'oya va imkoniyatlar ni ijodkorlik bilan uyg'unlashtirish, konsentratsiyalash hamda axborotlarni qayta tahlil etishga zamin yaratilishini ko'rsatdi.

Bunda:

1) o‘quvchilarni tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini egallahsga ruhan tayyorlash;

2) o‘quvchilarning o‘z fikrlari qat’iyligiga bo‘lgan ishonchini barqarorlashtirish;

3) muayyan sinf o‘quvchilarida jamoaviy tarzda tanqidiy fikr yuritishga yo‘naltirilan pedagogik vaziyatni vujudga keltirish amaliyotini tadbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining shakllanishi o‘quvchiga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

– fikrlash jarayoni jadallahashi;

– o‘z oldilariga aniq maqsadlar qo‘ya boshlaydilar hamda ushbu maqsadga erishish yo‘llarini izlaydilar;

– o‘zarobir-birlari bilan faol muloqotga kirishish ko‘nikmasini egallay boshlaydilar;

– bilim olish, yangi axborotlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish ortadi;

– o‘quv-biluv jarayonida o‘quvchilarda faollik ta’milnadi;

– ular orasida vujudga kelgan rang-barang fikrlarni tinglash va mushohada qilish ishtiyoqi kuchayadi;

– o‘z fikrlarini dadil bayon qilish ehtiyoji vujudga keladi;

– egallagan bilim va tushunchalarini qayta ishlash, ular yordamida fikr ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shuning uchun ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashga o‘rgatish jarayonini tizimli tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

DTS va o‘quv dasturlarining tahlillari shuni ko‘rsatadi, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash uchun talablar belgilab berilgan bo‘lsa-da, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga oid muayyan ko‘nikmalarni tarkib toptirish nazarda tutilmagan. Amaldagi darsliklarda ham o‘quvchining tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladigan o‘quv materiallari kam uchraydi. O‘quvchilar turli o‘quv predmetlarini o‘zlashtirish jarayonida bir tomonidan muayyan bilimlarga ega bo‘lsalar, ikkinchi tomonidan O‘zbekistonning iqtisodiy-ijtimoiy hayoti va turli sohalarda bo‘layotgan o‘zgarishlardan xabardor bo‘lishadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quv dasturlari, darsliklari, chunonchi, O‘qish, Tabiatshunoslik, Ona tili darsliklarining tahlilii natijalari shuni ko‘rsatadi, ularda o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirish bilan bog‘liq talablar aniq ifodalanmagan. Amaldagi darsliklar (O‘qish, Ona tili)da 3-,4-sinf o‘quvchilari uchun taqdim qilinayotgan o‘quv materiali va ular bo‘yicha tuzilgan topshiriqlar ko‘p hollarda tahlil qilish, taqqoslash, izohlash, bahslashish, yangi muammolarni hal qilish kabi ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilmagan, o‘quvchilarning fikrlash jarayonini baholashga alohida e’tibor berilmagan.

Ta’limiy topshiriqlar aksariyat hollarda “*yod oling*”, “*o‘qing*”, “*gaplarni ko‘chinging*” va shunga o‘xshash tartibda berilgan, vaholanki, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirish uchun “*u yoki bu muammo bo‘yicha fikr bildiring*”, “*u yoki bu obyekt, masalani qiyoslang, taqqoslang*”, “*tahlil qiling*”, “*izohlang*” tarzida berilgan topshiriqlar muhimdir.

Tadqiqot doirasida olib borilgan so‘rovnomalari natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, maktab o‘qituvchilarining asosiy qismi o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayonini faqat dastur va darsliklarda belgilangan talablar va muayyan topshiriqlarni mavjud hollardagini amalgalashishadi. Masalan, o‘quvchilarda innovatsion metodlar orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirishda metodik ko‘rsatma sifatida faqat dastur va darsliklarda belgilangan talab va topshiriqlar yordam berishi mumkin deb – 61 kishi, yoki 70,2 foiz o‘qituvchi javob berishdi. Respondentlarning 58 nafari, ya’ni 67,4

foizi turli adabiyotlar, Internet, elektron pochtadan foydalanish mumkin, degan fikrni bildirishdi.

Shaxsiy tajriba va intuitsiyasi asosida ish yurituvchi o'qituvchilar – 19 nafarni, ya'ni 21,9 foizni tashkil etdi. 76 kishi, ya'ni 84,7 foiz respondent tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun maxsus metodika ishlab chiqilmaganligini qayd etishdi va mazkur muammo bo'yicha adabiyotlar kamligini, ular ham deyarli rus yoki ingliz tilida ekanligini ta'kidlashdi.

Maktab o'qituvchilarining 78 foizi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini oshirish uchun, avvalambor, ularda "o'qish qobiliyat"ni shakllantirish, intellektual va ruhiy rivojlanish o'rtasida o'zaro uzviylikning mavjud bo'lismeni ta'minlash lozim, deb o'laydi.

So'rvonoma tahlillaridan shunday xulosaga kelindiki, *birinchidan*, zamonaviy ta'llim berishda asosiy urg'u o'quvchilarning tanqidiy fikrlashlarini shakllantiradigan o'quv materiallarni tanlashga qaratilishi lozim bo'lsa, *ikkinchidan*, o'qitish jarayonini didaktik loyi-halashda o'quvchilar intellektualligini oshiruvchi innovations metodlardan foydalanish lozim, *uchinchidan*, o'quvchilarning eng muhim psixologik xislatlarining alohida ahamiyatga ega ekanligini inobatga olish (chunki tanqidiy fikrlash aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, xulq-atvorning tashqi shakllarida, ijtimoiy-axloqiy sohada o'z ifodasini topishi muqarrardir) zarur.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning samarali yo'llarini topish, ularning tanqidiy fikrlash bilan bog'liq xatti-harakatlarini rag'batlantirish uchun tanqidiy fikrlashga o'rgatishga qaratilgan pedagogik tizimni ishlab chiqish va ilmiy jihatdan asoslash lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini shakllantirish orqali ularni sog'lom fikrli, dunyoqarashi keng, kuchli, bilimli bo'lislariiga erishamiz. O'quvchi agar tanqidiy fikrlay olsa, o'ziga va olamga munosabat bildirishning turli usullariga ega, suhbатdoshining qarashlariga faqat mantiqqa asoslanib emas, balki unga nisbatan o'z nuqtayi nazarini asoslay oladi. Bunday o'quvchi turli axborotlar bilan ishlashda o'ziga ishonchni his qiladi, ta'llimning turli resurslaridan samarali foydalana oladi. Zero, tanqidiy fikrlashga o'rgangan bola o'ziga va tashqi olamga nisbatan talabchan va hodisalar ni adekvat baholay oladigan shaxs bo'lib shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Karimov. *O'zbekiston XXI asrga intilmoxda*. – T.: O'zbekiston, 2000, 250-b.
2. I.Karimov. *Barkamol avlod orzusi*. – T.: Sharq, 1999. 79-b.
3. Nazarov Q. *Falsafa metodologiyasi*. – T.: Yangi asr avlod, 2005. 8-b.
4. G'ulomov S. S. *Dalillarni eslab qolish va g'oyalarni isbotlash*. – T.: O'qituvchi, 2005. 4-b.
5. Дьюи Ж. *Индивидуализация обучения школьников*. – Чикаго., 1991. – С.19.
6. Мауерман М. *Развитие интеллекта и его природные качества*. – М.: Торговый дом гранд, 2005. – С.27.

A'zam XALIKOV,

Nizomiy nomidagi TDPU

Boshlang'ich ta'lif metodikasi kafedrasi mudiri,
p.f.d, dotsent

PEDAGOGIK XATOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Annotatsiya

Maqolada ta'lif-tarbiya jarayonida uchrab turadigan kasbiy-pedagogik xatolar va ularning yuzaga kelish sabablari bayon etilgan. Muallif pedagogik-kasbiy xatolarning oldini olish va ularni bartaraf etish yuzasidan o'z tavsiyalarini berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik faoliyat, kasbiy-pedagogik xato, pedagogik maqsad, taktik xatolar, o'qituvchi, o'quvchi.

В статье изложены профессионально-педагогические ошибки и причины их возникновения в образовательном процессе. Автор даёт свои рекомендации по профилактике и ликвидации данных ошибок.

Ключевые слова. Педагогическая деятельность, профессионально-педагогическая ошибка, педагогическая цель, тактические ошибки, учитель, ученик.

Article describes the professional and pedagogical mistakes and the reasons for their occurrence in the educational process. Author gives his recommendations for the prevention and elimination of these mistakes.

Key words. Pedagogical activity, professional and pedagogical mistake, pedagogical goal, tactical mistakes, teacher, student.

Har qanday kasbiy faoliyatda uchragani kabi pedagogik faoliyatda ham kasbiy xatolar uchrab turadi. Xatolar – insonning mavjud barcha faoliyat sohalarida uchraydigan tipik hodisadir. Shu bois har qanday pedagogik faoliyat ham xatolardan holi emas, lekin bu sohada yo'l qo'yilgan xatolarning bahosi o'zgalar uchun juda qimmatga tushishi, og'riqli kechishi kuzatiladi. Chunki pedagogik xatolar butun boshli bir inson (bola) uchun fojiali oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Pedagogik xatoning murakkab va nozikligi aksariyat holatlarda o'qituvchi tomonidan anglanmagan holda amalga oshirilishi bilan xarakterlanadi. Aynan shu holat uning oldini olish yoki undan to'g'ri xulosa chiqarish imkoniyatini qoldirmaydi. Xatoning natijalari yuzaga chiqqan paytda tuzatishga kech bo'ladi yoki undan hech qanday samara chiqmasligi aniq bo'lib qoladi.

Kasbiy-pedagogik xatolarning xilma-xilligi bois ular pedagogik faoliyatning strategik hamda taktik xatolari deb ataladigan ikki katta guruhga ajratiladi.

Kasbiy-pedagogik xatolar, tadqiqotchi olimlar V.A.Mijerikov va T.A.Yuzefauchis-larning tasdiqlashicha, ta'lif jarayonini qurishda muhim bo'lgan amallarning oldindan puxta rejalashtirilmaganligi mazkur xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. E'tirof

etilayotgan amallarning oldindan puxta rejalashtirilmasligi esa kasbiy-pedagogik faoliyatga tamomila zid va yot ekanligining nishonasidir.

Pedagogik maqsadni belgilash bilan bog'liq xatolar:

1. O'qituvchi tomonidan pedagogik faoliyatning tub mohiyatini to'g'ri anglab yetmaslik natijasida dars jarayonini muayyan oldindan belgilab olinmagan maqsadlarsiz amalga oshirish, oqibatda bevosita dars jarayonida yuzaga kelgan tasodifiy maqsad asosida mashg'ulot tashkil qilish va ta'limda nihoyatda past samaradorlikka erishish.

2. Metodik maqsadlarning nomuvofiqligi natijasida darsning turli bosqichlarida manтиqiy bog'lanishlarning amalga oshmay qolishi orqali past sifat ko'rsatkichiga erishish.

E'tirof etilayotgan xatolarning kelib chiqish sabablariga pedagogning o'z mashg'uilotini oldindan aniq va puxta rejalashtira olmasligi, ya'ni aniq ichki ta'limi-pedagogik maqsadlarni qo'ya olmasligi bilan xarakterlanadi. Bunday xatolarning oldini olish uchun pedagog birinchi navbatda, o'z mutaxassislik fanini mukammal bilishi, ikkinchidan, jamiyat ma'naviy hayoti, ijtimoiy vazifalarini teran anglashi, uchinchidan, bolalarning qiziqishlarini yaxshi bilishi va ularni ta'lim maqsadlariga aniq yo'naltirishi, eng asosiysi, ta'lim faoliyati maqsadlarini mukammal belgilay olishi talab etiladi. Buning uchun esa o'qituvchi ta'lim maqsadlarini belgilash metodikasini egallah ustida maxsus shug'ul-anishi kerak bo'ladi.

Pedagogik faoliyatni rejalashtirishdagi xatolar mashg'ulot maqsadini belgilashdagi xatolar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'zaro sinxron tarzda namoyon bo'ladi. Mazkur xatolar bilan bog'liq jarayonni chuqur tahlil qilish, uning asl mohiyatini aniqlash maqsadida ularni alohida guruhlarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Taktik xatolarga pedagogik hamkorlikni, muloqotni, tashkil qilish jarayonidagi hamda odob doirasidan chiqish bilan xarakterlanadigan xatolarni kiritish mumkin. Shuningdek, didaktik ta'sir bilan bilan bog'liq quyidagi xato turlari ham uchraydi:

a) bevosita o'zi o'qitadigan faniga tegishli mavzularni o'qitish bilan belgilanadigan uslubiy xarakterdagи xatolar;

b) bolalarning dars jarayonidagi o'quv-bilish faoliyati (pedagogik menedjment)ni tashkil qilish bilan bog'liq xatolar.

O'qituvchining bevosita o'zi o'qitadigan faniga tegishli mavzularni o'qitish bilan belgilanadigan uslubiy xarakterdagи xatolar ularni tushuntirishdagi chalkashlik, tizimsizlik, o'qituvchi nutqining murakkabligi, o'quv materialini yetkazib berishdagi emotsonallik yoki uning yetishmasligi, dars vaqtini to'g'ri taqsimlay olmaslik, ta'lim metodlarini tanlash hamda texnika vositalaridan maqsadli foydalana olmaslik kabi holatlar bilan asoslanadi.

Demak, pedagogik hamkorlik faoliyati bilan bog'liq xatolarni olimlar pedagoglarning uslubiy nuqsonlari sifatida tasniflashadilar.

V.I.Juravlevning "Pedagogik konfliktologiya asoslari" kitobida sanab o'tgan xatolar o'quvchi shaxsi tomonidan ifodalanganligi bois, u o'qituvchiga ta'lim jarayonining bevosita ishtirokchisi sifatida o'ziga "tashqari" dan turib nazar tashlash imkonini yaratib beradi.

V.I.Juravlev dars jarayonida o'quvchilar tomonidan aniqlanadigan o'qituvchilar ning xatolari sirasiga o'quvchilarning bilimini baholash paytidagi qat'iyatsizliklarini alohida e'tirof etadi. O'quvchilar mazkur jarayon bilan bog'liq quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratishadi:

– bolalarning nostandard tarzda javob berishlarini xatoga yo'yishadi va ulardan dastur va standartda belgilangan shakl hamda tartibda yoki o'zları xohlagan tarzda javob berishlarini talab qilish;

- o’smirlar aksariyat hollarda o’qituvchilarning boladan uy vazifasini bajarmaganligining sababini surishtirmsandan unga qoniqarsiz baho qo'yishlaridan norozi ekanliklarini ifodalashgan;
- bolalar, shuningdek, o’qituvchilarning noto'g’ri javob uchun o’quvchilarga uzundan-uzoq nasihat o’qishlari yoki to'g’ri javobdan adashganliklari uchun o’quvchilarni izza qilishlari ularning nafsoniyatlariga tegishini ta’kidlab o’tishgan.

O’smirlarning noroziliklariga yana quydagilar sabab bo’lishi ko’rsatib o’tilgan:

- oldindan ogohlantirilmasdan to’satdan olinadigan nazorat ishlari;
- darslarda hazil qilishga o’rin yo’qligi, pedagog tomonidan berilgan savolga o’quvchining javob berishdan bosh tortishi yoki darsga tayyor emasligini ifodalashi o’qituvchining asabiy baqirishi bilan qarshi olinishi;
- uyga berilmagan topshiriqlarning tekshirilishi yoki talab qilinishi va boshqalar.

E’tirof etilgan holatlarni inobatga olgan holda pedagogik-kasbiy xatolarning oldini olish yoki ularni bartaraf etish yuzasidan ayrim tavsiyalar xususida to’xtalib o’tamiz. V.A.Mijerikov va T.A.Yuzefauchislarning maslahatlariga asoslanib, shuningdek, ilmiy tadqiqot ishlarimizga va pedagogik tajribamizga tayangan tarzda quydagilarni tavsiya etamiz:

1. Kasbingiz yuzasidan amalga oshirayotgan kundalik pedagogik faoliyatizingizni “men qo’llayotgan usul va texnologiyalarning samaradorligiga shubha bilan qarash mumkinmi?” degan nuqtayi nazardan tizimli ravishda tahlil qilib borishni odat qiling. Pedagogik faoliyat jarayonida o’zingizga boshqalarning ko’zi bilan qarashga odatlaning. O’zingizda mavjud fikrlar, qarashlar bilan ichingizda bahslashib, tortishib ko’ring. Kundalik tuting hamda sizda tug’ilgan yangi fikr va g’oyalarni muntazam qayd qilib boring.

2. Chiqaradigan xulosalaringiz oqibat-natijalarini oldindan aytishga va oldindan ko’ra bilishga harakat qiling.

3. O’zingiz o’qitadigan fanga oid barcha pedagogik va psixologik hamda metodik adabiyotlarni qunt bilan o’qib-o’rganishga harakat qiling. O’z shaxsiy tajribangizga yuqori baho berishga odatlanmang, xususiy pedagogik faoliyatizingizni qotib qolgan qarashlar, qoliplar, tor tasavvurlar asosiga emas, balki hamisha ilmiy asosda tashkil qilishga harakat qiling.

4. “Xatolar daftari”ni tuting. Ularga qimmatli buyumga bo’lgandek munosabatda bo’ling. Daftarda qayd qilingan xatolarni muntazam o’qib borish keyingi faoliyatizingizda sizni ularni takrorlamaslikka o’rgatadi.

5. Xato qilib qo'yishdan qo'rwmang, o’zingizni tafakkur yuritishning yangi usullari ga odatlaniring. Qo'rquv orqali o’zingizni xato qilishdan asray olmaysiz.

6. Yuzaga kelgan ta’limiy vaziyat yoki holatni to'g’ri baholash asosida masalani hal qilishning alternativ-muqobil variantini tahlil orqali shakllantirishga tayyor turing.

7. Umumlashtirish, yakuniy xulosaga kelishda (“Men seminar yoki amaliy mashg’ulotga hech qanday maxsus tayyorgariksiz kelgan bo’lsam ham o’z qobiliyatim, bilim va salohiyatim tufayli yaxshi baho olishga muvaffaq bo’ldim, demak, bundan keyingi har qanday mashg’ulotlarda ham tegishli tayyorgarliklarsiz yuqori baholarni olishim mumkin ekan” qabilidagi) xatolarga yo’l qo’ymaslikka harakat qiling.

8. O’rnatilgan tartib, qotib qolgan stereotiplarga amal qilish va ko’r-ko’rona taqlid dan qoching. Boshqalarning, hatto ustozlariningizning ham har qanday ko’rsatma yoki fikrlarini tanqidiy tahlilidan o’tkazmay turib ma’lumot va ijro uchun qabul qilishga odatlanmang. Har qanday axborot hamda o’z-o’zingizga nisbatan imkon qadar tanqidiy

munosabatda bo'lishga urining. Birovga baho berish yoki muayyan axborotlarni bos-hqalarga yetkazishda, ayniqsa, hamkasblaringizga hech qachon o'zgalardan eshitgan, birovlarning (isbotlanmagan, ishonchsz) fikrlariga tayanib ma'lumot yoki baho berishga odatlanmang.

9. Oshirib, ko'pitirib, qo'shib gapirishga o'rghanmang.

10. Boshqalarda mavjud tushkun va salbiy holatlarni aslo o'zingizga qabul qilmang, ularning xulqi va o'zini tutishlari sizga noqulayliklar keltirib chiqarishiga imkon bermang. Kishilardagi bu kabi xatti-harakatlar, muvaffaqiyatsizliklar zamirida ularning shaxsiy muammolari yotishini hamda o'z faoliyatlariga tanqidiy nuqtayi nazaridan yondashgan holda tegishli o'zgartirishlar kirla olmasliklari yotishini yodda tuting.

11. Mabodo xatoga yo'l qo'ysangiz, tushkunlikka tushmang. O'zingizning naziyy-intellektual darajangiz va salohiyatingizni doimo rivojlantirib borishga harakat qiling va bunga muvaffaq bo'ling.

12. Tajribali pedagoglar darslarini muntazam kuzating, ulardan yangi metodlar hamda o'ziga xos ijod qirralarini o'zlashtirishga intiling.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'z kasbinining ustasi bo'lgan o'qituvchilar umuman xatoga yo'l qo'ymaslikka yoki ularni maksimal tarzda kamaytirishga harakat qildilar. O'qituvchi ta'lim jarayonining subyekti sifatida muntazam ravishda ta'lim-tarbiya mazmuniga oid turli xarakter va murakkablikdagi muammo hamda vazifalarni hal qilish faoliyatini amalga oshiradi. Xatolardan mutlaqo holi bo'lishning imkoniy yo'q. Lekin o'qituvchini real pedagogik sharoitlarda o'zini to'g'ri tutishga, sodir etilishi mumkin bo'lgan xato hamda nizoli vaziyatlardan ogohlantirish yoki ularning oldini olishga o'rgatish mumkin.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. Narziqulova D. X. *Pedagogik konfliktologiya: rivojlanish tendentsiyalari*. // Monografiya. – T.: Ilmiy-texnika axboroti-press nashriyoti, 2016.
2. Hoshimov K. va boshqalar. *Pedagogika tarixi*. – T.: O'qituvchi, 1996.
3. Tursunov I., Nishonaliev U. *Pedagogika*. – T., 1996.
4. Юзефовичус Т., Мижериков В. *Введение в педагогическую деятельность*. – М.: Педагогическое общество России, 2005.

Tahririyat: Bugungi ta'lrim-tarbiya jarayoni o'qituvchi-pedagoglardan kasbiy mahoratni va darslarga innovatsion yondashuvni talab etmoqda. Muallifning nazarida zamonaqiy pedagogning xato qilishga haqqi yo'q. Shu bois o'z faoliyatida xatoga yo'l qo'yan o'qituvchilar ushbu maqola mazmuni bilan tanish bo'lishsa, o'qituvchi faoliyati yanada taraqqiy etadi.

Abduqahhor ABDUQODIROV,
Nizomiy nomidagi TDPU
Informatika o'qitish metodikasi kafedrasи professori,
pedagogika fanlari doktori

PEDAGOGIK EKSPERIMENT – ILMIY TADQIQOT ISHLARINING SAMARADORLIGINI TA'MINLASH OMILI

Annotation

Maqolada pedagogik eksperiment o'tkazish metodlari va ularning turlari haqida ma'lumot berilgan. Muallif talabalarning didaktik tushunchalarini egallash bo'yicha ishlab chiqilgan mustaqil ishlarini tashkil etish metodikasini, ularni o'zlashtirish sifatiga ta'sirini baholash bo'yicha o'z fikrlarini berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik eksperiment, metodlar, bosqich, vositalar, tadqiqotchilar, haqqoniylik, samaradorlik, sifat, omil.

В статье даётся обзор методов и типов проведения педагогического эксперимента. Автор приводит мнение по методике организации самостоятельной работы с целью овладения дидактическими понятиям и оценке данного процесса.

Ключевые слова. Педагогический эксперимент, методы, этапы, инструменты, исследователи, реальность, эффективность, качество, фактор.

Article overview the methods and types of the pedagogical experiment. Author gives an opinion on the method of organizing independent work with the aim of mastering didactic concepts and evaluating this process.

Key words. Pedagogical experiment, methods, stages, tools, researchers, reality, efficiency, quality, factor.

Pedagogika nazariyasini o'rganayotgan har bir tadqiqotchida olingan u yoki bu nazariy xulosalar qanchalik darajada haqiqiyligini aniqlash ilmiy ishning dolzarbligini ko'rsatadi. Obyektiv haqiqiylikni bilish yo'l va usullarini tadqiqot metodlari deb yuritish qabul qilingan. Metodlar yordamida har bir fan o'rganilayotgan predmet haqida axborot oladi, olingan ma'lumotlarni tahlil qiladi va qayta ishlaydi, ma'lum bilimlar tizimiga qo'shiladi. Ixtiyoriy pedagogik tadqiqotning yakuniy maqsadi – o'rganilayotgan jarayonda tartibning doimiyligini aniqlashdan, ya'ni qonuniyatni belgilashdan iborat.

An'anaviy tadqiqot metodlari qatoriga kuzatish, tajribani o'rganish, ta'lrim muassasalari hujjatlarini o'rganish, suhbat va intervyyu, anketalar, reyting, tarixiy tahlil, modellash, graf, o'quvchilar ijodkorligini o'rganish, pedagogik eksperiment, umumlashtirish va boshqa metodlarni kiritish mumkin.

Kuzatish metodi – bilish va tarbiya ishlari jarayonida hodisalar sodir bo'lishining haqiqiy ravishda ko'rishga va hayotdan aniq materiallar yig'ishga imkoniyat beradi. Il-miy kuzatish deganda, tadqiq qilinayotgan obyektni, jarayonni yoki hodisani tabiiy sharoitlarda maxsus tashkil etilgan faoliyat tushuniladi. Kuzatish samaradorligini ko'tarish uchun u uzoq muddatli, tizimli, turli tomonlama, haqqoniy va ommaviy bo'lishi lozim.

Tajribani o'rganish metodi – keng ma'noda tarbiyaning tarixiy aloqalarini belgilashga, o'quv-tarbiyaviy tizimlarda umumiyni, mustahkamlilikni ajratishga qaratilgan uyuştilrilgan bilish faoliyati tushuniladi. Hozirgi vaqtida bu metoddan ijodiy ishlayotgan alohida pedagog, metodist-olimlar foydalanmoqda.

Ta'lif muassasalarini hujjatlari o'rganish – tadqiqot jarayonida ta'lif (yoki tarbiya) muassasalarining o'quv-tarbiya jarayonini xarakterlaydigan hujjatlari o'rganiladi. Ularda sabab-oqibat, bog'lanishlar, o'rganilayotgan hodisalar orasidagi o'zaro aloqalarni belgilashga yordam beradigan ko'plab haqqoniy ma'lumotlar mavjud. Hujjatlarni o'rganish qimmatli statistik ma'lumotlarni beradi.

Suhbat metodi va intervyyu. Pedagogik tadqiqot mobaynida o'quvchilar va ularning ota-onalari, jamoatchilik vakillari, pedagoglar, tarbiyachilar bilan o'tkaziladigan suhbatlar va intervyyular katta ahamiyat kasb etadi. Har bir suhbat turining aniq vazifalari, maqsadi va o'ziga xos metodikasi bo'lishi zarur. Suhbat yakkama-yakka va jamoaviy darajada o'tkazilishi mumkin. Suhbat uchun mo'ljallangan savollar oldindan tayyorlangan bo'lishi darkor. Tarbiyalash va ta'lif jarayonlari jamoaviy tabiatga ega. Ularni o'rganishda eng ko'p foydalaniladigan metodlar – aniq reja bo'yicha o'tkaziladigan ushbu jarayon ishtirokchilarining ommaviy so'rovlaridir. Bu so'rovlari og'zaki (intervyyu) yoki yozma (anketalar metodi) bo'lishi mumkin. Suhbat metodi orqali boshqa metodlardan olib bo'lmaydigan axborotlar olish mumkin. Bu metod orqali tadqiqotchi hamsuhbatining ichki dunyosiga kiradi, uning u yoki bu odatlarini aniqlaydi.

Anketalar metodi. Bu o'quvchilar (zarur bo'lgan hollarda o'qituvchi va tarbiyachilar)ni so'rash metodi bo'lib, o'quvchilar jamoasining bilim sifatlarini ko'rsatadigan ma'lumotlarni olish, ularning fikrlari va qarashlarini aniqlash, shuningdek, kasbga yo'l-lashni belgilash uchun ma'lum bir shaklda o'tkaziladi. So'rash natijalari qayta ishlanadi va umumlashtiriladi.

Reyting metodi – u yoki bu faoliyat tomonlarini bilimdon hakam (ekspert)lar tomonidan baholash metodidir. Bunda ekspertlarni tanlashga maxsus talablar qo'yiladi. Ular bilimdon, ijodkor, ekspertizaga ijodiy yondashadigan, o'zining obro'siga tayanmaydigan, ilmiy rostgo'y, tahvil qilish va fikrlash doirasining kengligi va konstruktivligi, o'zini o'zi tanqid qila oladigan, jamoa bilan ishlash xususiyatlariga ega bo'lishi zarur.

Tadqiqotning nazariy metodlari: tarixiy tahlil, modellash va graf metodlari.

a) *Tarixiy tahlil metodi*. Bu metod pedagogik hodisalarini ko'p tomonlama va chuqr o'rganish, o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirish imkoniyatini beradi. Tarixiy tahlil metodidan foydalanishda: pedagogik jarayon tuzulishini, komponentlar, shaxs va pedagoglarning, pedagog va tarbiyalanuvchilarining aloqasi, tarbiyalanuvchilarining tashqi ta'sirga aloqadorligi kabi bosqichlardan o'tish kerak.

b) *Modellash metodi*. Bu metod o'rganilayotgan jarayonni ko'rgazmali, chizma, sxema, qisqa so'zli tavsifda ifodalashga imkon beradi. Ba'zi hollarda ushbu metod orqali pedagogik jarayon matematik formula, matritsa, simvollarda ifodalanadi. Ta'lif va dars turlari ushbu metod bilan samarali ifodalanishi mumkin.

v) *Graf metodi*. O'quv predmetining aniq bir bo'limi va mavzulari orasidagi aloqadorligini ushbu metoddan yaxshi tasvirlash mumkin. Bu metod orqali predmet yoki fan

ichidagi mavzularning aloqasini ham ifodalasa bo’ladi. Shuni eslatish lozimki, bu metoda o’rganilayotgan hodisani sifatli pedagogik tahlil qilishni asosiyalar qatorida qoldirgan holda matematikadan har taraflama foydalaniladi.

O’quvchilar ijodkorligini o’rganish metodi – tajribali o’qituvchiga turli o’quv predmetlardan uya vazifa, sinf (yoki auditoriya) ishi, sinfdan tashqari ishlar, insholar, referatlar, hisobotlar, estetik va texnik ijodkorlik natijalari bo’yicha ko’pgina narsalar berishi mumkin. O’quvchilarning shaxsiy xususiyatlari, havaslari va qiziqishlari, o’qishga, ishga va o’zlarining majburiyatlariga munosabatlari, tirishtoqliklarini rivojanish darajasi, quntlari va boshqa sifatlari, faoliyatni motivlari kabi ta’lim va tarbiyaviy aspektlaridagi tajribalarda o’qituvchi va tadqiqotchilar ushbu metodni muvaffaqiyatli foydalanishlari mumkin.

Suhbatlarda, munozaralarda, muloqtlarda odamlarning munosabatlari, ularning sezishlari va mo’ljallari, baholari va holatlari aniqlanadi. Sanalgan barcha an’anaviy tadqiqot metodlari zarur joylarda bir-birlarini to’ldiradilar va ko’pincha pedagogik tadqiqot mobaynida ulardan majmuaviy foydalanish maqsadga muvoqiq bo’ladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqot metodlaridan biri – *pedagogik eksperiment (tajriba-sinov)*dir.

Hozirgi zamon pedagogik muhitida ko’proq test sinovi metodi keng ommalashgan. Pedagogik test sinovini o’tkazish biror maqsadga yo’naltirilgan, barcha tekshiriluvchilar uchun bir xil bo’lgan va qat’iy nazorat sharoitlarida o’tkaziladigan, pedagogik jarayonning xarakteristikalarini haqqoniyligi, soddaligi, osonligi, avtomatlash mumkinligi bilan farq qiladi.

“Eksperiment” so’zi – *lot.. experimentum* – “sinash”, “tajriba”, “tekshirish” kabi ma’nolarga ega. Eksperiment – bu mohiyatan qat’iy nazorat qilinadigan pedagogik kuzatishdir. Bunda tadqiqotchi o’z oldiga qo’ygan maqsadiga va qat’iy reja asosida amalga oshiradigan va kuzatish natijalarini o’lchaydigan tekshirishdir.

“Pedagogik eksperiment” tushunchasi metodist-olimlar tomonidan turlicha talqin qilinib kelinadi. Ba’zi metodist-olimlarning “pedagogik eksperiment”ga bergen tariflidan namunalar keltiramiz.

Pedagogik eksperiment – pedagogik hodisalar, dalillar, tajribalar tadqiq qilinadigan bilish metodidir (M.N. Skatkin).

Pedagogik eksperiment – bu avvaldan ishlab chiqilgan nazariy taxmin yoki farazlarni tekshirish va asoslash maqsadida o’qituvchi va o’quvchining pedagogik faoliyatini maxsus tashkil etishdir (I.F. Xarlamov).

Pedagogik eksperiment – bu tadqiqotchining qonuniyat ochish va mavjud amaliyotni o’zgartirish uchun ilmiy qo’yilgan tajribadan iborat (I.P. Podlasiy).

Pedagogik eksperiment – bu tadqiqotchining qonuniyat ochish va mavjud amaliyotni o’zgartirish maqsadida o’rganilayotgan pedagogik hodisaga faol qo’shilishidir (Yu.Z. Kushner).

Yuqorida keltirilgan barcha “Pedagogik eksperiment” tushunchasining ta’riflari fikrimizcha, mavjud bo’lishga haqli, chunki ularda pedagogik eksperiment – bu yangi pedagogik bilimni ochishga, avvaldan ishlab chiqilgan ilmiy holatlarni, farazlarni tekshirish va asoslashga qaratilgan ilmiy asoslangan va yaxshi o’ylangan pedagogik jarayonni tashkil etishga qaratilgandir.

Odatda, metodist-olimlar eksperiment yo’li bilan, masalan, amaliyotga o’quv-tarbiya faoliyatining yangi usul, uslub, shakl, tizimlariga yo’l ochadilar.

Pedagogik eksperiment o'quvchilar guruhini, sinfni, guruhni, ta'lif muassasasi yoki bir necha ta'lif muassasasini qamrab olishi mumkin. Qo'yilgan mavzu va maqsadga ko'ra tadqiqot *uzoq muddatli* va *qisqa muddatli* bo'lishi mumkin. Pedagogik eksperiment ko'pincha ta'lifda va tarbiyada paydo bo'lgan yoki oldindan qo'yilgan farazni tekshirish uchun o'tkaziladi.

Eksperimental xulosalarning ishonchliligi eksperiment sharoitlariga qat'iy rioya etishga bevosita bog'liq. Tekshirilayotganlardan tashqari barcha omillar hijjalab teng-lashtirilishi kerak. Agar, masalan, tadqiqotchi tomonidan ishlab chiqilgan yangi usul sa-maradorligi tekshirilayotgan bo'lsa, u holda tekshirilayotgan usuldan tashqari o'qitish sharoitlari eksperiment guruhida ham, nazorat guruhida ham bir xil, ya'ni teng bo'lishi ta'minlanishi kerak.

Pedagog-olimlar tomonidan o'tkaziladigan eksperimentlar turli-tumandir. Ularni turli belgilari – yo'nalganligi, tadqiqot obyekti, o'tkazish joyi va muddati va sh.k.larga ko'ra sinflarga ajratiladi.

Pedagogik eksperimentlar turlicha bo'lishi mumkin. Eksperiment mo'ljallangan maqsadiga ko'ra:

1) Ta'kidlovchi – eksperiment mobaynida ta'lif amaliyotida qaralayotgan muammoning holatini tahlil va tashxis etish uchun qo'llaniladi; uning naijalari keyingi tadqiqot uchun dastlabki ma'lumotlarni aniqlash imkoniyatini beradi. Bunda, hayotda real mavjud pedagogik nazariya va amaliyot masalalari o'rganiladi. Bu eksperiment o'rganila-yotgan muammoning ijobjiy ham, salbiy tomonini ham aniqlash maqsadida tadqiqot boshida o'tkaziladi;

2) Izlovchi yoki aniqlovchi – eksperiment yangi omilni kiritish bilan yangilik kiritilgan maqbul mazmun, metodlar, texnologiyalar, sharoitlar, usullar, shakllar, vositalarni kuzatish maqsadida (to'g'rilash uchun) o'tkaziladi. Bunda muammoni o'ylab ko'rish jarayonida yaratilgan faraz tekshiriladi;

3) Shakllantiruvchi (yoki o'zgartiruvchi) – eksperiment pedagogik yangilik kiritilganlarni aprobatsiyasi va uni tadqiq qilinayotgan parametrga ta'sirini baholash uchun foydalaniлади. Eksperimentning ushbu bosqichida yangi pedagogik texnologiyalar tu-ziladi (masalan, ta'lif va tarbiyaning yangi mazmuni, shakli, metodlari kiritiladi, innovatsion dasturlar, o'quv rejalar va boshqalar joriy etiladi). Agar natijalar samarali bo'lib, faraz tasdiqlansa, u holda olingen ma'lumotlar ilmiy-nazariy tahlil qilinadi va zarur xu-losalar chiqariladi;

4) Nazorat (yoki sinaluvchi) – bu aniq muammo tadqiqotining yakunlanuvchi bosqichidir. U olingen xulosalarni tekshirish va tadqiqot natijalarini umumlashtirish uchun qo'llaniladi. Uning maqsadi, *birinchidan*, olingen xulosalar va ishlab chiqilgan metodikani ommaviy pedagogik amaliyotida tekshirib ko'rish; *ikkinchidan*, metodikani boshqa o'quv yurtlari va pedagoglarning ishlarida aprobatsiya qilish; agar nazorat eksperimenti chiqarilgan xulosalarni tasdiqlasa, tadqiqotchi olingen natijalarini pedagogikaning munosib nazariy va metodik mulki kabi umumlashtiradi.

Ba'zi pedagogik eksperimentlar mobaynida tadqiqot natijalarini ommaviy o'qitish va tarbiyalashga joriy qilinishi uchun o'qitish eksperimentidan ham foydalanilishi mumkin.

Ko'pincha eksperimentning ajratilgan ko'rinishlari majmuaviy ravishda qo'llanilib, tadqiqotning bir butun o'zaro bog'langan, tizimli modelini tashkil etadi.

Pedagogik tadqiqotlar metodikasida alohida o'rinni *tabiiy* va *laboratoriya eksperi-menti* egallaydi.

Birinchisi tabiiy sharoitlarda – dars, darsdan tashqari mashg'ulotlar shaklida o'tkaziladi. Ushbu eksperimentning mazmuni shundaki, bunda tadqiqotchi u yoki bu hodisalarни tahlil qilib, pedagogik vaziyatlarni o'quvchi va o'qituvchi faoliyatining birlamchi borishiga xalaqit qilmaydigan (buzmaydigan) va ushbu ma'noda tabiiy xarakterli bo'lish tarzida yaratishga harakat qiladi. Tabiiy eksperimentning obyekti ko'pincha reja va dasturlar, darslik va o'quv qo'llanmalar, ta'lif-tarbiya metod va shakllaridan iborat bo'ladi.

Ilmiy tadqiqotlarda *laboratoriya eksperimenti* ham o'tkaziladi, lekin u kamroq qo'llaniladi. Laboratoriya eksperimenti shundan iboratki, unda ko'p nazorat qilinmaydigan omillar, turli obyektiv va subyektiv sabablarni minimumga keltirish uchun sun'iy sharoitlar yaratishni ko'zda tutadi.

Eng avvalo, didaktikada foydalilanligan laboratoriya eksperimentiga misol sifatida maxsus ishlab chiqilgan metodika asosida bir yoki bir necha katta bo'limgan guruhnii eksperimental o'qtishni keltirish mumkin. Shuni bilish muhimki, laboratoriya eksperimenti mobaynidagi tadqiq etilayotgan jarayon aniqroq ko'rildi, chuqurroq o'zgarishlar, maxsus texnik vositalar va apparaturalarning majmuasini qo'llash ta'minlanadi. Lekin tadqiqotchi shuni yodda tutish lozimki, laboratoriya eksperimenti "toza" sharoitlarda o'tkazilayotganligi uchun pedagogik haqiqiylikni soddalashtiradi. Ana shu *eksperimental vaziyat sun'iyligi* laboratoriya eksperimentining kamchiliklaridan biri hisoblanadi.

Yuqorida bayon qilinganlarga ko'ra xulosa shuki, uning natijalari juda ehtiyojkorlik bilan ifodalanishi va qo'llanilishi lozim. Shuning uchun ham, bu metod bilan aniqlangan qonuniyatlar laboratoriyadan tashqarida, ya'ni biz tarqatmoqchi bo'lgan tabiiy sharoitlarda ham sinalib ko'riliishi zarur. Bu tabiiy eksperiment yoki tadqiqotning boshqa metodlari yordamida keng tekshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Har qanday pedagogik eksperimentni boshlashdan oldin tadqiqotchi, xorijiy hamda respublika pedagogikasida yetarlicha tadqiq qilinmagan sohani chuqur o'rganishi lozim. Tadqiqotchi tadqiqotning maqsadi va vazifalarini o'ylab ko'radi, uning obyekti va predmetini aniqlaydi, tadqiqot dasturini tuzadi, tasavvur qilinayotgan bilim natijalarini bashorat qiladi va faqat shundan so'ng, eksperiment (bosqichlari)ni rejalashtirishga o'tadi: amaliyotga kiritilishi zarur bo'lgan o'zgartirishlarning xarakterini belgilaydi, o'tkaziladigan eksperiment mobaynidagi o'zining o'rnini, rolini o'ylab ko'radi; pedagogik jarayon samaradorligiga ta'sir etadigan ko'pgina sabablarni e'tiborga oladi; eksperimentda olishi mumkin bo'lgan omillarni hisobga oladigan vositalarni va ularni qayta ishlash usullarini rejalashtiradi.

Pedagogika sohasida ilmiy tadqiqotchining qo'yilgan eksperimental ishni borishini kuzatishni bilishi juda muhim hisoblanadi. Bu: ta'kidlovchi (dastlabki), aniqlovchi, o'zgarturuvchi *srez(ma'lumotlar olish)larni* o'tkazish; farazni amalga oshirish mobaynidagi joriy natijalarini belgilash; yakuniy srezlar o'tkazish; eksperimentning ijobiy, shuningdek, salbiy natijalarini, ko'zda tutilmagan va boshqa chetki natijalarini tahlil qilishdan iborat bo'lishi mumkin.

Pedagogik eksperiment natijalarining mazmuniga ko'ra: o'qitish, ta'lif, tarbiya konsepsiyasini ishlab chiqish, o'quv-tarbiya jarayonining qonuniyatlarini aniqlash; shaxsning shakllanishi va rivojlanish sharoitlarini hisobga olish; bilimlarni egallash samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; yangi pedagogik muammolar qo'yish; farazlarni tasdiqlash yoki rad etish; sinflashtirish (dars, o'qitish metodlari, dars turlari) ni ishlab chiqish; ta'lif va tarbiya bo'yicha ilg'or xorijiy va respublika tajribalarini tahlil qilish va sh.k.lar bo'lishi mumkin.

Pedagogik eksperimentning natijalari umumiyl tuzulishga ega bo'ladi. U o'zaro to'ldiruvchi uchta: *obyektiv*, *o'zgartiruvchi* va *aniqlovchi* kabi komponentlardan iborat.

Obyektiv komponent tadqiqot mobaynida olingen natijani turli darajalarda ochib beradi. Bu tavsif umummilliy yoki umumpedagogik darajada amalga oshirilishi va turli bilimlar turlari (faraz, sinflashtirish, konsepsiya, metodika, paradigma, yo'nalish, tavsiya, sharoit va boshq.) bilan taqdim etilishi mumkin.

O'zgartiruvchi komponent – obyektiv komponent bilan hosil bo'ladigan o'zgarishlarni ochib beradi, unda hosil bo'lishi mumkin bo'lgan, qo'shimcha qilinadigan, aniqlanadigan yoki boshqa o'zgartirishlarni ko'rsatadi.

O'zgartiruvchi eksperiment natijalarini aniqlashda quyidagilar ko'zda tutilishi kerak:

1. Tadqiqotchi ta'lif yoki tarbiyaning yangi metodini ishlab chiqqanmi?
2. O'qitish jarayoni samaradorligini ko'tarish shartlarini aniqlaganmi?
3. Nazariy va metodik tamoyillarini aniqladimi?
4. Rivojlanish jarayonining modelini taklif etganmi?
5. Tadqiqot maqsadida biror jarayonni takomillashtirish mo'ljallangan bo'lsa, avvalgi mavjud modeldan farqli tomonlarini aniqlaganmi?
6. Sinf rahbarining faoliyatini ifodaydigan tarbiyaviy modelini ishlash samaradorligini tekshirdimi va h.k.

Aniqlovchi komponent turli sharoitlar, omillar va obyektiv va o'zgartiruvchi komponentlarda hosil bo'ladigan o'zgarishlar holatlari, jumladan:

- tadqiqot olib boriladigan chegaralarda joy va muddatni aniqlashtirish;
- o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlanirishda zarur sharoitlarni ko'rsatish;
- o'qitishda foydalanilgan metodlar, tamoyillar, nazorat usullari, olingen ma'lumotlarning ro'yxatini tuzish;
- u yoki bu pedagogik masalalani yechishda qo'llaniladigan yondashuvlarni asosiy tomonlari aniqlanadi.

Shuni bilish kerakki, barcha komponentlar tadqiqot natijalarining turli tomonlarini bir butun sifatida xarakterlagan holda, o'zaro bir-birlarini to'ldiriladilar. Shu narsa muhimki, tadqiqot natijalarini uchta o'zaro bog'langan tuzilish tashkil qiluvchi komponent ko'rinishida taqdim etish, *birinchidan*, ilmiy ishlarning yakuniy tavsifiga metodologik tomonidan yaqinlashishga, oddiy usulda hal qilinadigan qiyin bo'lgan qator munosabatlarni aniqlashga; *ikkinchidan*, alohida natijalar tavsifini shakllantirish va ularga qo'yiladigan talablarni aniqlashga imkoniyat beradi.

Masalan, agar tadqiqot maqsadi qandaydir jarayon (o'qitish, tarbiyalash)ni tashkil etishdan iborat bo'lsa, u holda tadqiqot vazifalariga uning barcha tashkil etuvchilarini bevosita kiritish zarur. Tarbiyalash, o'qitish jarayoni uchun bunday tashkil etuvchilar qatoriga quyidagilar kirishi mumkin: erishishga qaratilgan jarayonning oxirgi va oraliq maqsadlarini ko'rsatish; jarayonni joriy etish uchun zarur bo'lgan mazmun, metod va shakllar xarakteristikalari; jarayon o'tadigan sharoitlarni aniqlash va h.k.

Agar qandaydir tashkil etuvchilardan biri o'tkazib yuborilgan yoki masalalarda kuchsiz akslangan bo'lsa, u holda jarayon (o'qitish, tarbiyalash) ochilishi va mazmunan tavsiflanishi mumkin emas. Demak, eslatilgan barcha elementlar tadqiqot natijalarda akslangan bo'lishi zarur. Aks holda tadqiqotchi oldiga qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Pedagogik eksperimentni rejulashtirish va tashkil etish muhim umumnazariy muammolarning biridan iborat. Pedagogik eksperimentni rejulashtirish va tashkil etishning nazariyi va metodologik aspektlari ko'pgina olimlar tadqiqotlarining predmeti bo'lib

xizmat qildi, chunki pedagogik eksperiment – pedagogika, ta’lim va tarbiya nazariyasi hamda metodikasi, kasbiy ta’lim nazariyasi va metodikasi sohasidagi ko’pchilik ilmiy pedagogik tadqiqotlarning ajralmas bosqichidir.

Pedagogik eksperiment pedagogik yangiliklarni baholash va/yoki samaradorligini taqqoslash maqsadida amalga oshiriladigan pedagogik jarayonni tashkil etishga nazariy asoslangan o’zgarishlarni kiritishni, shuningdek, turli ta’lim komponentlari va pedagogik hodisalar orasidagi, pedagogik ta’sir omillari, sharoitlari va natijalari orasidagi aloqalar tabiatini o’rganishni ko’zda tutadi.

Pedagogik eksperimentning *tayanch bosqichi* bo’lib, uning dasturini, ya’ni disser-tatsiya mavzusi bo’yicha pedagogik eksperimentning mohiyati va mantig’ini aks ettiruvchi hujjatni yaratish bilan tugashi maqsadga muvofiq bo’lgan rejalashtirishdir.

Ekspert tomonidan pedagogik eksperimentning dasturini tahlil qilish va baholash uni o’tkazishda xatolarga yo’l qo’ymaslikni ta’minlaydi.

Pedagogik eksperimentni rejalashtirishning birinchi bosqichi uning maqsadi va vazifalarini ifodalashdan iborat. Shuni esda tutish lozimki, ular butun tadqiqotni emas, balki bevosita pedagogik eksperimentning metodologik tabiatini akslantiradi.

Pedagogik eksperimentning maqsadi odatda ishlab chiqarish, aprobatsiya qilish va ishlab chiqilgan metodik sistema, metodika, texnologiya va sh.k.larni samarador (natijaviy)ligini baholash bilan bog’liq. Pedagogik eksperimentning maqsadi uning vazifalarida ochiladi.

Xulosa qilib aytganda, olib borilayotgan tadqiqotlar maqsadi – talabalarning didaktik tushunchalarini o’zlashtirish sifatini ko’tarishni ta’minlaydigan mustaqil ishlarini tashkil etish metodikasini nazariy asoslash va metodikasini ishlab chiqishdan iborat bo’lsa, u holda pedagogik eksperimentning maqsadi – talabalarning didaktik tushunchalarini egallash bo’yicha ishlab chiqilgan mustaqil ishlarini tashkil etish metodikasini, ularni o’zlashtirish sifatiga ta’sirini baholashdan iborat bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. *Fundamental ilmiy tadqiqotlarni olib borishning takomillashtirish yo’llari*. // *Pedagogik ta’lim jurnalı*, 2000. №1. 18-22-b.
2. Артемёнок, Е. Н. *Формирование диагностической компетентности у студентов: пропедевтика, школа, созидание: учеб.-метод. пособие* // Е. Н. Артемёнок. – Минск.: БГПУ, 2005. – С. 176.
3. Цыркун, И. И. *Система инновационной подготовки специалистов гуманитарной сферы* // И. И. Цыркун. – Минск.: Технология, 2000. – С. 326.

Dilbar O'RINBAYEVA,

Samarqand Davlat universiteti huzuridagi
XTXQTUMOHM dotsenti

Muxayyo YAKUBJANOVA,

Samarqand Davlat universiteti huzuridagi
XTXQTUMOHM katta o'qituvchisi

XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINI O'QITISHDA TA'LIM METODLARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada umumiyl o'rta ta'lim maktablarida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitishni innovatsion yondashuv orqali tashkil etish metodlari xususida fikr yuritilgan. Muallif o'quvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalari darajasida bilishiga oid ijodiy topshiriqlarni qo'llanishi bo'yicha o'z tavsiyalarini berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Xalq og'zaki ijodi, innovations texnologiyalar, usullar, topshiriqlar, mashqlar.

В статье приведено мнение об инновационном подходе к изучению произведений устного народного творчества в общеобразовательных школах. Автором даны рекомендации по развитию социокультурной компетенции учащихся и поддержке творческих заданий.

Ключевые слова. Устное народное творчество, инновационные технологии, методы, задачи, упражнения.

Article presents the opinion about the innovative approach to the study of works of folklore in secondary schools. Author gives recommendations for the development of social and cultural competence of students and support of creative tasks.

Key words. Folklore creativity, innovative technologies, methods, tasks, exercises.

О quvchilarda xalq og'zaki ijodi namunalari asosida odob-axloq, urf-odatlar, marosimlar shaklida namoyon bo'ladigan qadriyatlarni singdirish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega. Yaxshilik, halollik, poklik, xayrixohlik, hamkorlik, sodiqlik, insonni ulug'lash, millatning tili, madaniyati, tarixi, udumlari, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklari, iqtisodiy, ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, yadroviy qurollar poygasini to'xtatish, xalqaro xavfsizlikni ta'minlash, turli kasalliklarning oldini olish, tabiatni muhofaza qilish, qashshoqlik va savodsizlikka barham berish, sanoat xom ashyosi, energiya manbalari va oziq-ovqat bilan ta'minlash, koinotni o'zlashtirish kabi qadriyatlar ham, siyosiy, huquqiy, badiiy, diniy, estetik, falsafiy, axloqiy g'oyalalar ham xalq og'zaki ijodi namunalarida o'z ifodasini topgan. Shunday ekan, xalq og'zaki ijodi namunalarini maktabda o'qitish dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Xalq og’zaki ijodi namunalari maktabda 5-sinf o’quv rejasida “Maqollar”, “Topishmoqlar” mavzusiga 1 soatdan, xalq ertaklari – “Uch og’a-ini botirlar”, “Susambil” ertaklariga 3 soatdan, 6-sinf o’quv rejasida “Xalq qo’shiqlari”ga 2 soat, 7-sinfda “Ravshan” dostoniga 4 soat, 8-sinfda “Kuntug’mish” dostoniga 4 soat, 9-sinfda xalq dostonlari va ularning turlari, “Algomish” dostoniga 4 soat ajratilgan.

Demak, mакtab dasturida ajratilgan xalq og’zaki ijodi namunalarini o’qitish va o’quvchilar ongiga to’g’ri singdirish masalasiga har bir o’qituvchi diqqat bilan e’tibor qaratmog’i lozim. Shunda o’qituvchi oldida doim “Qanday o’qitish kerak?” degan savol ko’ndalang bo’ladi. Bunga o’qituvchi pedagogika va metodika fanlarining asosiy qoida-qonuniyatlariga mos holda talqin qilinish, ta’lim xususiyatini e’tiborga olib pedagogik va psixologik bilimlar, texnologiya va o’qitish metodikalariga doir bilimlarga ega bo’lishi orqali javob topa oladi. Shu bois maktabda “Susambil” ertagini o’qitish misolida “Blum taksonomiyasи” usulidan foydalanish xususida to’xtalmoqchimiz.

Blum taksonomiyasи (grekcha – tartib bilan joylashtirish, narsalarning tabiiy bog’liqligi va xususiyatlariga ko’ra tuzilishi asosida tavsiflash va tizimlashtirish) bo’yi-cha tuzilgan savollar fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, fikrlashga majbur qiladi. O’zlash-tirishning quyidagi oltita darajasiga muvofiq tuzilgan savollar turkumidan iboratdir: biliш, tushunish, qo’llash, tahlil, sintez, baholash.

Bilish – yoddan ayтиб berish, ma’lumot berish, nomlash, yozish, farqlash, tanish, hikoya qilish.

Tushunish – dalillar keltirish, almashtirish, belgilash, tushuntirish, o’zgartirish, tasvirlash, sharlash.

Qo’llash – hisoblash, namoyish etish, foydalanish, o’qitish, ta’riflash, joriy etish, amalga oshirish.

Tahlil – keltirib chiqarish, ajratish, tabaqa lashtirish, tasniflash, tekshirish, guruh-lashtirish.

Sintez – ixtiro qilish, umumlashtirish, birlashtirish, rejalashtirish, ishlab chiqish, loyiylash.

Baholash – tashxis qo’yish, isbotlash, asoslash, tekshirish, nazorat qilish, taqqoslash, qiyoslash.

Shu tariqa maqolada “Susambil” ertagini “Blum taksonomiyasи” usulida tahlil qilamiz:

“Bilish” darajasida quyidagicha topshiriqlar tashkil etish mumkin:

1-topshiriq. “Susambil” ertagidagi hazil-mutoyiba, qochiriq ma’nosidagi so’zlarni topib, adabiyot daftaringizga ko’chirib oling (Masalan, ho’kizning xo’jayini haqidagi, bo’rilarning hayvonlarni qo’lga olish haqidagi balandparvoz gaplari kabi).

2-topshiriq. To’g’ri javobni toping.

“Susambil” ertagi qanday ertaklar sirasiga kiradi?

- ✓ hayvonlar haqidagi ertaklar.
- ✓ xayoliy-fantastik ertaklar.
- ✓ hayotiy-maishiy ertaklar.
- ✓ hajviy ertaklar.

Susambil qanday joy?

✓ “Susambil – o’tning bo’lig’i, suvning tinig’i, unda azob-uqubat yo’q, mazza qilib yurasan”.

- ✓ jannatmakon go’sha.
- ✓ adolat va farovonlik hukm suradigan joy.
- ✓ ahillik, birdamlikda yashaydigan makon.

3-topshiriq. “Blis-so’rov” metodi asosida o’quvchilar bilimini mustahkamlash.

Mavzular	Hayvonlar haqidagi ertaklar	Xayoliy-fantastik ertaklar	Hayotiy-maishiy ertaklar	Hajviy ertaklar
“Susambil”	+			
“Uch-og’ayni botirlar”			+	
“Ur to’qmoq”		+		
“Oygul bilan Baxtiyor”			+	

4-topshiriq. “Nima, qayerda va qachon?” o‘yini. O’qituvchi oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarni beradi, o’quvchilar berilgan savollarni bir daqiqa davomida muhokama qilib, javob berishadi. Javoblar qanoatlanarli bo‘lmasa, stolga boshqa uch nafar o’quvchi borib o’tiradi.

Masalan, quyidagicha savollar berishimiz mumkin:

1. Nima uchun Susambil deb ataladi?
2. “Susambil – o’tning bo‘lig‘i, svuning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, mazza qilib yurasan” deganda nimani tushunasiz?
3. Ahillik, sabr-toqat degan tushunchalarni qanday tushunasiz?
5. “Susambil” ertagida qanday insoniy fazilatlar haqida so‘z yuritiladi?
6. “Susambil” ertagida Bo‘ri qanday insonlarning majoziy obrazi?
7. Sabr-bardosh, qanoat degan tushunchalarning mazmunini izohlang.
8. Ertakning bugungi kundagi ahamiyati nimada?

“Tushunish” darajasida topshiriqlar:

1-topshiriq. Ertak janrining modelini tuzing.

Ertakning tuzilish modeli	
Zachin	Bor ekanu yo‘q ekan, och ekanu to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan.
Kirish	O‘tgan zamonda bir boy bor ekan. Uning eshagi va bir ho‘kizi bor ekan.
Asosiy qism	Eshakvoy yo‘lda yo‘ldosh bo‘layotgan har bir jonivorning “Susambil qanday joy?” degan savoliga “Susambil – o’tning bo‘lig‘i, svuning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan”, deb javob beradi. Jonivorlarning ko‘zlagan maqsadlariga erishishlarida ularning sabr-toqatlari bo‘lganliklari, mashaqqatlarga chidashgani muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Mashaqqatlarga bardosh bergen jonivorlar jannatmakon go’sha – Susambilga yetib keladilar, shu joyda rohat-farog‘atda umr kechiradilar. Jonivorlarning o‘zaro ahilliklari, birdamligi ularning tashqi dushman – bo‘rilar galasi hujumidan qutqaradi. Bo‘rilar podshohi Susambilni tashlab, yetti tog‘ning narigi tomoniga qochib ketadi.
Xulosa	Susambiliklar endi tamom erkinlikka chiqib, og‘zi oshga tegib, sal kunda semirib ketibdilar. Ular goho xo‘jayinlarinikida ko‘rgan kunlari esga tushsa, o‘kinib, bu yerdagи rohatlarni ko‘rib sevinib, Susambilning ovini ovlab, dovini dovlab, mazza qilib yurishaveribdi.
Tugallanma	Shu bilan murod-maqsadlariga yetishibdi.

2-topshiriq. “Kolba” usulida tahlil qiling.

1. Aniq tajriba – “U yerda nima bor?”, “U yerda kim bor?”. Susambil juda ham keng, bepoyon bir joy ekan. Havosi juda toza, narigi yoqda ulkan tog’ bo’lib, uning shabadasi doim g’irillab kelib turar ekan. Yerda ko’m-ko’k maysalar, bedalar yashnab yotibdi. Bir yoqda bug’doy, arpalar; bir yoqda qovun-tarvuzlar, bir taraf keta-ketguncha bog’: unda uzum, anjir, o’rik, shaftoli va turli-tuman mevalar g’arq pishgan. Ariqlarda oppoq sutday suvlar sharqiraydi. Borganlarning bag’riga shamol tegibdi. Shunda bu bechoralar juda ham xursand bo’lib ketishibdi.

2. Kuzatish va fikrlash – “Nima uchun bunday bo’ldi?”, “Bunday bo’lishi uchun nima sabab?”. Tog’ning bir joyida esa bir to’da bo’ri turar ekan. Bir kuni bo’ri-larning podshosi ularni to’plab, bazm qilib, ichkilik ichib, kabob qilib yeb o’tirgan ekan. Shunda bo’rilarning podshosi uzoqdan haligi eshak bilan ho’kizni ko’rib qolibdi:

– Uh, bizga barra kabob topildi, huv ana, o’tlab yuribdi. Uch-to’rtta bo’lib borib shularni olib kelinglar, kabob qilib yeymiz, – debdi.

3. Mavhum tushuncha va g’oyalarni shakllantirish – “Bu nimani bildiradi?”, “Xulosa qanday?”. Bo’rilar bularning aft-angorini ko’rib, gaplarini eshitib, qo’rqib vasvasaga tushibdilar. Podsho:

– Endi nima qilamiz? – debdi. Haligilar:

– Ey taqsir, agar baloga duchor bo’laylik, kunimiz bitibdi, o’laylik desangiz, turaveramiz. Bo’lmasa qochamiz. Bular bizning orqamizdan quvsqa, hali zamon yetib keladi, – debdi.

Buni eshitib bo’rilarning podshosi yana qo’rqibdi.

– Bo’lmasa turinglar, jo’naymiz, – debdi.

Shunda hamma bo’rilar, bu joyga kelmay, har yoqda tirqirab yurganlarini ham to-pib kelib, Susambil tog’ini tashlab qochib, yetti tog’ning narigi yog’iga o’tib ketishibdi.

4. Tajriba, rejalahshtirish, xulosalash, umumlashtirish – “Agar ... nima bo’lardi?”, “Agar ... nimani ifodalaydi?”. Agar jonivorlar inoq, ahil bo’Imaganlarida, bo’ri-lar galasini yenga olmasdilar. Agar ular sabr-toqatli bo’Imaganlarida, mashaqqatlarga chidashmaganida jonivorlar jannatmakon go’sha – Susambilga yetib kelmasdilar, shu joyda rohat-farog’atda umr kechirmsadilar. Bo’rilar podshohi Susambilni tashlab yetti tog’ning narigi tomoniga qochib ketadi.

“Qo’llash” darajasiga beriladigan topshiriqlar:

1-topshiriq. O’tilgan mavzuni xulosalash maqsadida hamda xalq og’zaki ijodi yuzasidan olgan bilimlarini umumlashtirish uchun “**Sinkveyn**” metodi qo’llanadi.

1. Susambil.
2. Keng, bepoyon.
3. Izladi, intildi, topdi.
4. O’tning bo’lig’i, suvning tinig’i – jannatdir.
5. Afsonaviy yurt.

2-topshiriq. “Sirli yozuv” o’yini.

IZSEUSHSAXAO’MRBAORIKZIXLO’K

3-topshiriq. “Susambil” qanday yurt? Aynan mana shu so’zlarda ifodalangan tasavvurlaringizni rasm asosida ifodalang.

“Tahlil” darajasiga beriladigan topshiriqlar:

1-topshiriq. Nima uchun ertak “**Susambil**” deb nomlanadi?

“Ikki qismli kundalik”ni to’ldiring.

Asardagi tarbiyaviy ahamiyatga ega lavhalar	Nimasi ahamiyatli ekanligiga izoh berish
Ertakda xalqimizning adolat va farovonlik hukm suradigan zamonlar haqidagi orzulari aks etgan. Susambil ertagida Adolat qaror topgan va hamma baxtli yashaydigan afsonaviy yurt timsoli sifatida tasvirlanadi.	

2-topshiriq. “SWOT – universal tahlili” metodi asosan asardagi timsollarni tahlili topshiriladi.

Ho’kiz	
S (Kuchli tarafi) Samimiyl, mard, jasur, aqli	W (Zaif tomonlari) Ishonuvchan
O (Imkoniyat) Omadli Samimiyl do’stlarning borligi	T (Xavf-xatar) Bo’rilar galasi

3-topshiriq. “Kubik” usulida tahlil qiling.

1. Tasvirlab bering ... (rang, shakl, hajm, xarakter-xususiyati). Bularning ichida munkarnakir, uning bir juft go’rkovi ham bor ekan... Bularning ichida azroil ham bor ekan. Jonni olish uchun nayzasini suqsa, a’zoyi badaning achishib, shishib ketar ekan. Bular go’rkovi bilan kelgan ekan. Hali biz o’lmay turib, har birimizga yettitadan go’r qazib qo’yishibdi, – debdi.

Unisi aytibdi:

– Sen ko’rmabsan! Bular so‘fisi bilan kelgan ekan. Hali biz o’lmay turib, daraxtning tepasiga chiqib, hadeb odamlarni janozaga chaqiryapti.

Unisi:

– Lekin bularning ichida bir kattasi bor ekan. Unisi eshoni bo’lsa kerak. Bizga yaqinlashmadni, lekin nariroqda turib ish o’rgatib, bularga baqirib turdi. Agar unisi ham kelganda, biz mutlaqo o’lar edik, – debdi.

Bo’rilar bularning aft-angorini ko’rib, gaplarini eshitib, qo’rqib vasvasaga tushibdilar.

2. Qiylolang... (Nima farqi bor? Farqli jihatlari...). Ertak qahramonlari ramziy obraz sifatida munkarnakir, go’rkov, azroil, eshon, so’figa o’xshatiladi.

Munkarnakir – o’lganlarni qabrda so’roq qiluvchi farishtalar. Ho’kiz – Shunda ho’kiz orqasiga qaytib turib, bo’riga qarab yugurib borib bir suzganda, bo’ri “dod” deb yetti dumalab tushibdi. Buni ko’rib sherigi yugurib kelgan ekan, ho’kiz uni ham qattiq suzib tashlabdi. Bo’rilar shunda ham qochmay, jonholatda kelib, ho’kizga yopishibdilar. Ho’kiz ularni suzaverib, a’zoyi badanini yara qilib tashlabdi.

Go’rkov – qabristonda go’r qazuvchi kishi. Kalamush – Kalamushlar qo’rqanlaridan yerni kavlab kirib ketishga urinibdi. Yer toshloq, qattiq ekan, ular kavlab kirolmabdilar, bir zumda allaqancha joyni o’yib yuboribdilar.

Azroil – jon oluvchi farishta; ajal farishtasi. Ari – Arilar har ikkala bo’riga yopishib, chaqaverishibdi-chaqaverishibdi, bir zumda do’mbira qilib shishirib tashlashibdi.

Eshon – dindorlar o’tasida ma’lum obro’ qozongan ruhoniyl, din peshvosи. Eshak – Eshak bo’lsa nariroqda bor ovozi bilan hangrab, nari borib-beri kelib turaveribdi.

So‘fi – masjidda azon aytuvchi kishi. Xo‘roz – Xo‘roz bo‘lsa daraxtga chiqib olib, hadeb “qu-qu-qu” deb qichqiraveribdi.

3. Tasavvur qiling... (Nimaga o‘xshaydi? Qanday tasvirlash mumkin?). Xalqimizda birovning salbiy qiligi, muomalasi hamisha ham yuziga aytilmaydi, aniqrog‘i, birovning aybini ko‘rsatib tanbeh berishdan ko‘ra, uni yomon odatlardan ogoh etish, qaytarish millatimizga xos xususiyatdir. Bema‘ni xulqi odamni yaxshi yo‘lga boshlash, tarbiyaga muhtoj insonni ezgu ishlarga undashda “Susambil” ertagi, ulardagi majoziy qahramonlar (bo‘ri, tulki, eshak, xo‘roz kabi) qo‘l keladi. Ertakda xalqimizningadolat va farovonlik hukm suradigan zamonlar haqidagi orzulari aks etgan. “Susambil” ertagidaadolat qaror topgan va hamma baxtli yashaydigan afsonaviy yurt timsoli sifatida tasvirlanadi.

4. Tahlil qiling... (Qanday qilingan? Nimadan iborat?). Eshak yo‘lda yo‘ldosh bo‘layotgan har bir jonivorning “Susambil qanday joy?” degan savoliga “Susambil – o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, mazza qilib yurasan”, deb javob beradi.

Ikkinchidan, jonivorlarning ko‘zlagan maqsadlariga erishishlarida ularning sabr-toqatli bo‘lganliklari, mashaqqatlarga chidashgani muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Mashaqqatlarga bardosh bergen jonivorlar jannatmakon go‘scha – Susambilga yetib keladilar, shu joyda rohat-farog‘atda umr kechiradilar.

Uchinchidan, jonivorlarning o‘zaro ahilliklari, birdamligi ularning tashqi dushman – bo‘rilar galasi hujumidan qutqaradi. Bo‘rilar podshohi Susambilni tashlab, yetti tog‘ning narigi tomoniga qochib ketadi.

5. Qo‘llang... (Nima qilish mumkin? Qanday qo‘llash mumkin?). Demak, ahillik, sabr-toqat, mashaqqatlarga chidash, birdamlik har bir insonni rohat-farog‘atda umr kechirishiga ko‘mak beradi.

6. “Tarafdor” va “qarshi” tomonlarini aniqlang... (Qarama-qarshi qo‘ying). Ijobiy xislatli kishilarni ho‘kiz, eshak, xo‘roz, ari, kalamushga, salbiy xislatli kishilarni bo‘ri, tulkiga qiyoslashadi. Ushbu obrazlarni “Venn diagrammasi” usulida tahlil qiling.

“Sintez” darajasiga beriladigan topshiriqlar:

1-topshiriq. “Yelpig‘ich” texnologiyasi asosida tahlil qiling.

Aspekt – Susambil, ho‘kiz, eshak, xo‘roz, ari, sichqon.

Afzallik – bo‘rilar galasida bir maqsad yo‘qligi, har biri o‘z qornini o‘ylashi, ularga qarama qarshi susambililiklar.

Fazilat – vafodor, ajralmas do‘s, bir maqsad uchun intiluvchan.

Nuqson – jonivorlarning o‘zaro ahilliklari, birdamligi ularning tashqi dushman – bo‘rilar galasi hujumidan qutqaradi.

Xulosa – Mashaqqatlarga bardosh bergen jonivorlar jannatmakon go‘scha – Susambilga yetib keladilar, shu joyda rohat-farog‘atda umr kechiradilar.

2-topshiriq. O‘quvchining jur‘ati, o‘ziga ishongan, o‘z fikrini asoslab bayon qila oladigan hamda o‘zgalar fikrini tinglash, hamkorlikda ishlash malakasiga ega shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladigan “FSMU” interfaol metodi tashkil etiladi.

F – Jonivorlarning ko‘zlagan maqsadlariga erishishlarida ularning sabr-toqatli bo‘lganliklari, mashaqqatlarga chidashgani muhim ahamiyatga ega.

S – Ular ko‘pchilik bo‘lib dushmani yengadi, o‘z maqsadi uchun kurashadilar.

M – Ey taqsir, agar baloga duchor bo‘laylik, kunimiz bitibdi, o‘laylik desangiz, turaveramiz. Bo‘lmasa qochamiz. Bular bizning orqamizdan quvsqa, hali zamon yetib keladi, – debdi.

U – Xullas, Susambililiklar endi tamom erkinlikka chiqib, og‘zi oshga tegib, sal kunda semirib ketibdilar. Ular goho xo‘jayinlarinikida ko‘rgan kunlari esga tushsa, o‘kinib, bu yerdagi rohatlarni ko‘rib sevinib, Susambilning ovini ovlab, dovini dovlab, mazza qilib yurishaveribdi. Shu bilan murod-maqсадларига yetishibdi.

“Baholash” darajasiga beriladigan topshiriqlar:

1-topshiriq. Ertakka sizning munosabatingiz? Agar ertak “Susambil” deb nom-lamaganida, nima deb nomlanar edi? Agar sizga shu mavzu yuzasidan rasm chizish yoki shu haqda insho yozish topshirilsa, nimadan boshlar edingiz? Agarda sehrli ta-yoqcha qo‘lingizga tushib qolsa, nima qilardingiz?

2-topshiriq. Matnni bayon qiling. Unga sarlavha toping. O‘z tasavvuringizdagи voqealar (aynan ertakdagи voqealar emas, o‘zingizni hayolingizdagи voqealar) bilan matnni davom ettiring.

3-topshiriq. Matnda anglashilgan mazmunni izohlang. Matnni hozirgi hayot bilan bog‘lagan holda davom ettiring. Sarlavha tanlang.

4-topshiriq. “Obraz” usuli. Jadvalni to‘ldiriting.

Qahramon	Asardan parcha	Qanday xususiyati namoyon bo‘ldi?
Ho‘kiz	Xo‘jayin hushidan ketibdi, hushiga kelgandan so‘ng: – Hali meni suzadigan senmisan?! – deb ho‘kizni chunon uribdiki, qavarib chiqmagan joyi qolmabdi. Shunda ho‘kiz yotib yig‘labdi, xo‘rligi kelibdi.	Mard, qo‘rqmas, vijdonli, halol
Eshak	Shunda ho‘kiz uning ovqatidan yegisi kelib, eshakdan: – Hoy o‘rtoq, men och qoldim, rahming kelmaydim? Kel, menga ham ovqatingdan ber, – debdi. Shunda eshakning rahmi kelib, ovqatidan beribdi. Eshakning oldida har doim ovqat ortib yotar ekan.	Or-nomus, mehnatkash, qo‘rqmas, rahmdil

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarga ma’naviy-axloqiy tarbiya berishda zamona-viy innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali “Susambil” ertagi o‘quvchilarning xalq og‘zaki ijodi asarlariga e’tibor hissini yanada rivojlantirish, o‘zlarida ma’naviy-axloqiy tarbiya asoslarni o‘zlashtirish va yuksak ma’naviy fazilatlarni takomillashtirish, kundalik faoliyatlariga singdirishda muhim omil bo‘ladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: O‘qituvchi, 1990. 100-108-b.
- 2 Jo‘rayev M. O‘zbek xalq ertaklarida sehrli raqamlar. – T.: Fan, 1991.
3. Axunova G., Golish L., Fayzullayeva D. Pedagogik texnologiyalarni loyihalash-tirish va rejalashtirish. // O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2009.
4. Saidaxmedov N.S. Pedagogik amaliyotda yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash namunalari. – T.: RTM, 2000.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005.

Gulnoza YUSUPOVA,
T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI doktoranti

O'QUVCHILARDA SANOGEN FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA O'YIN TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada o'quvchilarda sanogen fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati hamda mazkur jarayonda o'yin texnologiyasidan foydalanish tajribasi bayon etilgan. Muallif tomonidan o'quvchilarda sog'lom fikrlashni rivojlantirishga doir pedagogik-psixologik o'yinlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar. O'quvchi, fikrlash, sanogen fikrlash, patogen fikrlash, o'yin, texnologiya, rivojlantirish.

В статье подчеркивается важность развития саногенного мышления и опыта использования игровых технологий в данном процессе. Автором предложены педагогико-психологические игры для развития здорового мышления у учащихся.

Ключевые слова. Ученики, мышление, саногенное мышление, патогенное мышление, игры, технологии, развитие.

Article emphasizes the importance of the development of sanogenic thinking and experience in the use of gaming technologies in this process. Author offers pedagogical and psychological games for the development of healthy thinking among students.

Key words. Pupils, thinking, sanogenic thinking, pathogenic thinking, games, technology, development.

Sanogen fikrlash noananaviy sog'liqni saqlash texnologiyalaridan biri bo'lib, yangi aqliy o'quvni shakllantirishni ta'minlaydi. Shuningdek, sanogen fikrlashni shakllantirish tizimi yoqimsiz emotsiyani yuzaga keltiruvchi aqliy harakatlarni nazorat qilish qobiliyatini rivojlantirish natijasida o'quvchini bosqichma-bosqich ongsiz anglanganlikka o'rgatadi.

Sanogen fikrlash ko'nikmasi fikr yuritishning xilma-xil usullarini o'zlashtirish, unga erkinlik berish, emotsiyalarning keragidan ortiqcha namoyon bo'lishini kamaytirishga imkon beradi. Sanogen fikrlash uchun o'quvchi o'zida aniq emotsiya (masalan, nafrat, uyat, hasad) haqida yangicha tafakkur yuritishni tarbiyalashi lozim. Ana shunda fikr va xulq-atvorni dasturlashtirishdan xalos bo'lish mumkin. Insonning atrof-muhitni psixologik idrok etishini tahlil etish asosida patogen fikr yurituvchi kishi holatini bayon etgan.

Nosog'lom fikrlashning patogenligi shundaki, insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi o'z-o'zi, atrof-muhit bilan emotsional hayajon va nizolar bilan bog'liq.

O'quvchilarda sog'lom tafakkurni rivojlantirish uchun dars va darsdan tashqari jarayonda o'yin texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

O'yin – ijtimoiy tajribani o'zlashtirish va qayta yaratishga yo'naltirilgan faoliyat turi bo'lib, o'yin texnologiyasi quyidagi komponentlardan tashkil topadi: motivatsion,

maqsadga yo'nalganlik, mazmunli-tashkiliy, baholash, qadriyatga yo'nalganlik.

Pedagogik o'yining asosiy xususiyati – o'quv-bilish faoliyatiga yo'naltirilgan o'qitish maqsadi va unga mos keluvchi pedagogik natijaning aniq qo'yilishidir.

Pedagogik o'yining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- didaktik: bilim ko'nikma, malakalarni amaliyatda qo'llash; yangi ko'nikma, malakalarni shakllantirish, dunyoqarashni kengaytirish;

- tarbiyalovchi: mustaqillik, iroda, etik va estetik qarashlar, hamkorlik, jamoada tarbiyalash;

- rivojlantiruvchi: diqqat, xotira, nutq, fikrlash, ijodiy qobiliyatlar, taqqoslash, solishtirish, o'quv motivatsiyasini rivojlantirish;

- ijtimoiylashtirish: qadriyat va an'analarni o'zlashtirish, mavjud shart-sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashtirish.

Quyida o'quvchilarda sog'lom tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik o'yinlardan namunalar keltirib o'tamiz:

"Hamma – ba'zilar – faqat men" o'yini

Hamma keng doira shaklida qo'yilgan stullarga o'tiradi. O'yin ishtirokchilari soni qancha bo'lcha, doirada shuncha stul bo'lishi kerak. Trener (murabbiy) o'ttada turadi (stulsiz).

- Hozir men ba'zi o'quvchilar haqida nimadir aytaman. Aytganlarim taalluqli bo'lganlar darrov o'rnidan turadi va bo'sh qolgan stullardan birini egallahshari kerak bo'ladi. Aytganim o'zimga tegishli bo'lsa, men ham kimningdir stulini egallahshim mumkin. Stulsiz qolgan o'quvchi esa boshlovchi bo'ladi. Bo'sh turgan stulga o'tirib olish ta'qilanganadi. Qani, sinab ko'ramiz.

“Bugun yaxshi kayfiyatda uyg'onganlar...”

“Bugun o'qishga kelganlar...”

“Sochiga tilla rang tasma bog'laganlar” (Faqat birgina qizga tegishli belgi tanlanadi. U o'rnidan turganida, boshlovchi uning o'rnnini egallahsga harakat qiladi).

O'yinga birinchi urinishdan keyin boshlovchi “kartalarni oolib tashlaydi”:

- Men uchta savol berdim. Birinchi holda ayrimlar javob qildi, boshqalar esa “Bu menga tegishli emas”, deyishdi. Ikkinci holda hamma javob qildi. Uchinchi holda faqat bir kishi. Bu o'yin shunday nomlanadi “Hamma – ba'zilar – faqat men”.

O'yin shu tarzda davom etadi. Bu o'yin yordamida o'quvchilar bir-birlari haqida yangi ma'lumotlarni bilib olishga muvaffaq bo'lishadi.

"Proyektiv rasm" o'yini

Hammadan ikkita rasm ishslash so'raladi: “men qandayman” va “men qanday bo'lishni istayman”. Rasm ishslashga besh daqiqa ajratiladi. Rasmlar imzolanmaydi. Rasmning texnik jihatlari muhim emas. Hamma rasmlar xona o'ttasida yoyiladi va bittasi tanlab olinadi. Barchaga ko'rindigan qilib qo'yiladi. Keyin hamma navbat bilan nimani ko'rayotganini aytadi. U yerda nima chizilgani va nimani his qilganini, rasm ishlagan kishi, uningcha, o'zini qanday ko'rayotgani va qanday ko'rishni istayotgani(nimani o'zgartirmoqchi ekani) haqida gapiradi. Hamma navbat bilan gapiradi. Bunda muallif o'zini tanishtirmaydi. Barcha xohlovchilar gapirib bo'lgach, rasm muallifini topishga urinib ko'rish mumkin. Keyin muallif o'zini tanitib, rasmida nimani ifoda etmoqchi bo'lganini tushuntiradi, o'ziga yoqqan replikalarga javob qaytaradi. Muhokama chog'ida kimning talqini mualliflarga ko'proq yoqqani aytib o'tiladi.

"Bir-biri uchun" o'yini

O'yining maqsadi: o'quvchilar o'ttasida o'zaro hamkorlikni yuzaga keltirish, emotsiyonal yaqinlikni hosil qilish.

Vaziyat: insonlar bir-biri uchun yaralgan. Bugun bu isbot talab qilmaydigan haqiqat. Agar kimningdir xohishi bo'lsa, bu fikrni muhokama qilish mumkin.

Bu etyudning asosiy vazifasi guruhning har bir a’zosi Sizga qayerda va nima naf keltirishi mumkinligi haqida o’ylab ko’rishdan iborat. Masalan, Siz “Mansur” ismini yozdingiz va qarshisida “U bilan biznes boshlasa, sayohatga chiqsa va futbol haqida gaplashsa bo’ladi”, deb yozdingiz. “Sevara” ismi qarshisida esa “U bilan oila qursa, farzandlarni tarbiyalasa, teatr va she’riyat, albatta, taom tayyorlash sirlari haqida gaplashsa bo’ladi”, deb yozdingiz. Shu tariqa, Siz guruhning barcha a’zolari ro’yxatini tahlil qilib chiqishingiz kerak. Keyin katta davraga birlashib, bir-birimizni eshitib ko’ramiz. O’ylaymizki, “Men nimaga yarar ekanman?” degan savolga javob topish hammaga qiziq bo’ladi.

“Yordamchilar” o’yni

O’yinning maqsadi: o’quvchilarda o’zaro yordamga tayyor turish, do’stlik va mardlik fazilatlarini tarbiyalash.

Vaziyat: Keling, so’nggi marotaba kimga va nima uchun yordam berganimiz haqida bir-birimizga aytib beramiz. U Kim edi? Eng yaqin qarindoshingizmi, yaqin do’stingizmi, balki u mutlaqo notanish kishidir?... Xo’sh, u kishini esladiningizmi? Endi qanday sharoitda ro’y bergenini eslang. U kishi o’zi yordam so’radimi yo bu sizning tashabbusingizmidi?

Kim boshqalarga ko’rsatgan beg’araz yordami haqida gapirib berishga tayyor?

Hikoya davomida boshqa qatnashchilar so’zlovchining gapirish uslubi, imo-ishoralari, tanaffuslariga va shu kabilarga e’tibor qilib tinglashlari kerak.

“Olma” o’yni

Qatnashuvchilar davra qurib o’tiradilar. Boshlovchi “Mening ismim... Men ...ni yaxshi ko’raman (xohlagan narsa yoki kishini aytishi mumkin)”, deydi va olma (koptok)ni biron kishiga qarab otadi. Olma (koptok)ni ilib olgan ishtirokchi ham o’z navbatida o’zini shunday tanishtiradi va koptokni boshqa ishtirokchiga uzatadi. O’yin barcha ishtirokchilar o’zlarini tanishtirib bo’lganlariiga qadar davom etadi.

Ishtirokchilar tanishtirish jarayonida aytigliши mumkin bo’lgan jumlalar:

Men ...ni yaxshi ko’raman.

Bolalagimdan yaxshi ko’rgan ovqatim ... edi.

Men yoqtiradigan rang (gul yoki meva) – ...

“Xushmuomalalik” treningi

Treningning maqsadi: ishtirokchilarda guruhda o’zaro muloqotga kirisha olish ko’nikmasini shakllantirish.

Materiallar: vatman qog’ozlari, markerlar.

Vaziyatlar:

1. Siz ko’p vaqt bo’ladigan muhitda qanday muloqot (xulq-atvor) qoidalari qabul qilingan?

2. Bir-biringiz bilan qanday salomlashasiz, qanday minnatdorchilik bildirasiz?

3. Minnatdor ekaningizni qanday imo-ishoralalar yordamida ifoda etasiz?

4. Norozilingiz yoki e’tirozingizni qanday imo-ishoralalar yordamida ifoda etasiz?

5. Nima uchun yoshlar doirasida “rahmat” va “marhamat”, “minnatdorman” yoki “malol kelmasa” degan jumlalar kam aytildi?

Treningni borishi:

1. Trener ishtirokchilar amalga oshiradigan vazifalarni quyidagicha tushuntirib beradi: keling, mashg’ulotimiz davomida munosabatlarning “xushmuomalalik” deb atalgan yangi uslubini sinab ko’rish mumkin. Avvaliga, xushmuomalalikka doir qoidalari ro’yxati ishlab chiqiladi. 5 daqiqa ichida har bir o’quvchi qoidalari jamiga kiritilishi kerak bo’lgan takliflarni tuzib chiqadi. Keyin ularni muhokama qilib, oxirgi (yakuniy) ro’yxatni ovozga qo’yamiz.

Bu xushmuomalalik qoidalari guruhda amal qilishi uchun jarimalar tizimi joriy etilib, uni o'quvchilarning o'zлari ishlab chiqishadi. Qoidalarni buzganlarga nisbatan qo'llanadigan muayyan jazolarni o'ylab ko'rish uchun yana 5 daqqa beriladi.

2. Ishtirokchilar dastlab har birlari xushmuomalalik qoidalari va ularga amalgal qilinmaganda beriladigan jarimalar tizimini ishlab chiqishadi.

3. Ishtirokchilar ixtiyoriy ravishda guruhlarga bo'linadilar hamda o'z qoidalari va jarimalar tizimini birgalikda muhokama qilishadi.

4. Muhokama tugaganidan so'ng, guruhlardan bir a'zo chiqib, o'zлari ishlab chiqqan xushmomalilik qoidalari va ularga amal qilinmaganda beriladigan jarimalar tizimini taqdim etishadi.

5. Barcha guruhlarning taqdimotidan so'ng, guruhlar tomonidan shakllantirilgan qoida va jarimalar tizimi orasidan eng asosiylari belgilanib olinadi hamda jadval ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

"Men hech qachon ...maganman" o'yini

O'yinning maqsadi: ishtirokchilarda o'zi haqida o'ylash, o'z yutuqlarini ko'ra olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Ishtirokchilar navbatma-navbat "Men hech qachonmaganman" degan jumladan iborat gap aytishlari lozim (masalan, "Men hech qachon sigaret chekmaganman", "Men hech qachon o'zimdan kattalarga tik qarab gapirmaganman", "Men hech qachon haqoratl so'zlarni ishlatmaganman", "Men hech qachon qizlar (yigitlar) bilan jamoat joylarida qo'lтиqlashib yurmaganman" va h.k.). Qolgan ishtirokchilar esa, aytilayotgan gaplar, agar ular uchun noto'g'ri bo'lsa barmoqlarini bukib boradilar. Ya'ni, masalan, biror ishtirokchi sigaret cheksa, bitta barmog'ini bukadi, keyingi ishtirokchi tomonidan aytilgan gap ham uning uchun noto'g'ri bo'lsa (ya'ni u qizlar (yigitlar) bilan jamoat joylarida qo'lтиqlashib yursa) yana bitta barmog'ini bukadi va h.k. Jami o'nta gap aytiganidan so'ng kimningdir barmoqlaridan birortasi yoki bir nechta bukilmasdan qolgan bo'lsa, o'sha yutadi. Boshlovchi ishtirokchilarni oldindan aytilayotgan gaplar hayotiy bo'lishi lozimligi va barmoqlarni adolatli bo'kish lozimligi haqida ogohlantirishi kerak. O'yin shu tarzda barcha ishtirokchilar bittadan gap aytgunlariga qadar davom ettiriladi.

"Qadriyatlar" o'yini

O'yinning maqsadi: shaxsiy qadriyatlar ierarxiyasi tuzilishi va muhimligining his qilish va anglash.

O'yinni o'tkazish shart-sharoitlari: mashq tinchlanuvchi, bir maromdag'i musiqa sadolari ostida bajarilishi zarur. Bunda matn o'qiyotgan boshlovchi ovozining qanday ohangda ekanligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'yinning borishi: ishtirokchilarga oltita varaq tarqatilib, mana shu qog'ozlarga o'z hayotlaridagi eng qadrli narsalarni ahamiyatlilik darajasiga ko'ra yozib chiqishlari so'raladi. Keyin varaqlar shunday aralashtiriladi, eng qadrli narsa yozilgan varaq oxirida turishi kerak. Boshlovchi ishtirokchilarga qandaydir hodisa ro'y berib, birinchi varaqda yozilgan qadriyatdan mahrum bo'lganliklarini his qilib ko'rishlarini taklif etadi. So'ngra boshlovchi ishtirokchilardan shu qadriyat yozilgan qog'ozni g'ijimlab uloqtirishni va hayotni ana shu qadriyatsiz tasavvur qilib ko'rishlarini so'raydi.

Shu tariqa har bir qadriyatdan voz kechib boriladi. Shundan so'ng ishtirokchilarga qadriyatdan ajralayotgan vaqtida qanaqa hissiyot, tuyg'uni his qilganligini eslash taklif etiladi. Keyin boshlovchi mo'jiza ro'y berib, qadriyatlarni birma-bir qaytarish imkoniyati tug'ilganligini e'lon qiladi va g'ijimlangan qog'ozlarni birma-bir qaytarib oladi. So'ng ishtirokchilardan qadriyatlarni yo'qotilgan vaqtdagi holati va g'ijimlangan qog'ozlarga yozilgan holatini solishtirib, yo'qotilgan paytdagi qadriyatlarni hozir ham xuddi shunday

qadr-qimmatga egami yoki yo’qligini so’raydi. Agar guruh a’zolari qadriyatlarni ahamiyatiga ko’ra o’rinlarini almashtirgan bo’lsa, buni ham bayon qilishlari kerak. Mashg’ulot so’ngida boshlovchi natijalarni muhokama qilib, xulosalarni bayon etadi.

Mashg’ulot jarayonida ishtirokchilar kuchli ruhiy kechinmalarni, zo’riqishlarni his qilishlari mumkin. Shuning uchun mashg’ulot ortiqcha shovqin-suronsiz o’tishiga, ishtirokchilarning bir-biriga xalaqit bermasligiga va begona odamlarni xonaga kirmasligiga e’tibor berish lozim. Shu bilan birga boshlovchi ham ishtirokchilarga diqqat-e’tiborli bo’lishi lozim.

“Mumkin emas...” o’yini

O’yining maqsadi: ishtirokchilarda hayotda duch kelishi mumkin bo’lgan muammolarni yechish yuzasidan ko’nikma va malakalarni hosil qilish.

O’yining borishi: guruh ikkiga bo’linadi. Birinchi guruh o’z xohish-istikclarini bayon qiladi, ikkinchi guruh esa bunga rad javobini berishi kerak. O’n minutdan keyin guruhlar o’z o’rinlarini almashadilar. O’yin taxminan quyidagicha boshlanishi mumkin:

- Men bugun kechqurun diskotekaga bormoqchi edim.
- Yo’q, mumkin emas, kech bo’lib qoladi. Yotoqxonaga soat to’qqizdan keyin kiritilmaydi.
- Men istalgan narsamni istalgan vaqtida sotib olishim mumkin.
- Yo’q, bunday qila olmaysan. Chunki endi o’zing uchun zarur barcha narsalarni o’z hisobingdan sotib olishing kerak.

O’yindan so’ng xohishlarni rad qilish uchun qo’llanilgan dalillar, ularning sabablari va mazmuni tahlil qilib chiqiladi. Boshlovchi quyidagicha xulosa qilsa bo’ladi: “Asosli va asossiz rad etishlar bor. Ko’pincha sizga ba’zi ta’qiqlar asossizday tuyulishi mumkin, biroq ularda ham maqsad, mazmun borligini inkor eta olmaymiz. Agar biz istagimiz nega rad etilayotganligini anglasak, tushunsak, bunga ko’nikishimiz osonroq bo’ladi. Ba’zan o’zimiz qilayotgan xatti-harakatlarimiz, istagimiz noo’rin ekanligini ham anglab turamiz. Bunday holda tushunishimiz qiyin bo’lgan kechinmalarni his qilamiz”.

“Maqsadlarni aniqlashtirish” o’yini.

Trening ishtirokchilaridan har bir quyidagi ikkita savolga javob berishadi: 1. Siz treningga nima maqsadda tashrif buyurdingiz? 2. Trening jarayonida nimaga erishishni xohlaysiz? Mashq so’ngida har bir ishtirokchi qat’iy xulosaga kelishi lozim: “Mazkur treningda men ... o’rganaman (erishaman, egallayman)”.

“To’siqlarni yengib o’tish” o’yini.

Ishtirokchilar juftliklarga bo’linishadi. Birinchisiga topshiriq beriladi: sening o’rtog’ing bugun g’amgin va gapirmsadan o’tiribdi. Sening vazifang u bilan gaplashish va bugun nega u shunday ekanligini aniqlash. Ikkinchisiga esa “Sening o’rtog’ing butunlay o’zini yo’qotib qo’ydi. Sening vazifang u bilan gaplashmaslik va hatto uni eshitmaslik”.

“O’zimni qanday his qilyapman?” o’yini.

Maqsad – ishtirokchilarning o’zining emotsiyalari holatini anglashiga erishish. Davomiyligi – 20 daqiqa. Trener har bir ishtirokchiga mazkur vaziyatda o’zining holati, trening jarayonida nimani kutayotganligini tahlil etishni taklif etadi.

“Xolos bo’lish” o’yini.

Maqsad – kundalik muammo va ko’ngilsizliklardan xolos bo’lish. Davomiyligi – 40 daqiqa. Ishtirokchilarga juftliklarga bo’linishadi. Har bir kishiga o’zining muammolari, fikrlari, hissiyotlari, quvonchlari haqida gapirib berish uchun ikki daqiqa beriladi. Birinchi ishtirokchi gapirayotgan vaqtida ikkinchi o’quvchi uni chalg’itmasligi, aytilayotgan fikrlarga o’zining emotsiyalarini bildirmasligi talab etiladi. Ikki daqiqadan so’ng rollar almashinadi. Bu vaqtida trener qo’lida tasavvuriy savatchani olib kiradi va ishtirokchilardan barcha

ko'ngilsizliklarni savatchaga solishni so'raydi. Qatnashchilar esa mazkur harakatni jest va mimikalar yordamida og'irlikni namoyish etish orqali amalga oshirishi, qolganlar esa uning og'irligini ko'rishi va baholashi kerak bo'ladi. Mazkur bosqichda boshlovchi ishtirokchilarda faol ishchanlik kayfiyatini shakllantirish va ularda kommunikativ vaziyatlardagi o'z rolini anglash imkoniyatini hosil qiladi.

"Kvadratlar" o'yini (M.Sparks).

Birgalikdagi hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro aloqador resurslar sharoitida o'zining individual vazifasini hal etishni talab etuvchi qisqa, biroq o'ziga xos xususiyatga ega o'yin. Ishtirokchilar 5 kishidan iborat guruhlarga bo'linishadi, guruhlarning maqbul soni 4 tani tashkil etadi. Qolganlar kuzatuvchi sifatida ishtirok etishadi. Oldindan tayyorlangan mahsulotlar har bir ishtirokchi kvadrat yasashi kerak. Ishtirokchida kvadratning barcha qismlari mavjud, biroq bitta kamchiligi bor. Mazkur vaziyatda ishtirokchilarga kvadratning qismalarini bir-birlari bilan almashtirish imkoniyati taqdim etiladi. Har bir ishtirokchi faqat o'zining vazifasini bajarish yoki umumiy yechimga kelish uchun o'z natijalarini qurban qilish kerakmi? O'yin tugagandan so'ng, ishtirokchilarning xulq-atvor strategiyalari tahlil qilinadi. O'yin hamkorlikdagi faoliyatga qobiliyatlilikni rivojlantiradi. Fikrning egiluvchanligi va fazoviy fikrlash qobiliyatini talab etadi. Kerakli jihozlar: figuralar to'plami, 4 ta stol va 20 ta stul.

"Kelajakka nazar" o'yini.

O'yin shaxsiy motivlarni tarkib toptirish va o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Dastlab aniq maqsad, istak va jihatlarga ega o'zining kelajakdagagi qiyofasini tasavvur etish va yaratish taklif etiladi. Tarqoq tasavvurlardan aniq ko'rinishga ega obrazga o'tish taklif etiladi. O'zi erishishni istagan sifat tasavvuridan to'liq qoniqish, ijobjiy tuyg'uga ega bo'lish imkonи beriladi. Kelajakdagagi qiyofani o'tmish va bugungi holat bilan qiyoslash, nima ortiqcha yoki qo'yilgan maqsadga erishish uchun nima qilish kerakligi haqida o'ylash taklif etiladi. Zaruriy va ortiqcha harakatlar ro'yxati tuziladi. Hozirgi holat kelgusidagi faoliyatni rejalashtirish uchun zarur ro'yxat bilan uyg'unlashtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida o'yin vositasida o'quvchilarda sanogen fikrlashni tarkib toptirish, mazkur fikrlash tarzining maqsadini to'liq amalga oshirish va kutilgan natijalarga kam vaqt sarflash erishish imkonini beradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. *Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari.* – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
2. Юнг К. Психологические типы // Психология индивидуальных различий: Тексты. – М., 1982.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М., 1993.
4. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать. – М., 1995.
5. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности. – М., 1991.
6. Васильева Н. Формирование саногенного мышления младшего школьника. – Калининград.: КГУ, 1997.

Samixon ASHIRBOYEV,
filologiya fanlari doktori, professor

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI TA'LIMI: YANGILANISH JARAYONLARI (FE'L TUSLANISHI)

Annotation

Maqolada "O'zbek dialektologiyasi" darsligida ta'lism jarayoniga olib kirilgan shevalardagi fe'llarning tuslanishi bo'yicha yangi faktlar va shu asosda ta'lism mazmunining yangilanishi to'g'risida fikr yuritiladi. Shuningdek, hozirga qadar yaratilgan darsliklarda sheva faktlariga muallifning qarashlari ham aks etgan.

Kalit so'zlar. Darslik, lahja, dialekt, sheva, tuslanish, paradigm, respondent, tayanch nuqta (bo'g'in), tanqidiy fikrlash.

В статье приведено мнение о новых фактах спряжения глагола диалектов узбекского языка, отмеченных в учебнике "Узбекская диалектология", и обновлению содержания данной дисциплины. В этой связи автором предложены поправки предыдущие издания учебника "Узбекская диалектология".

Ключевые слова. Учебник, наречие, диалект, говор, спряжение, парадигма, ре-спондент, опорный слог, критическое мышление.

Article presents the information about the new facts of Uzbek dialects verb conjugation, which has noted in the textbook "Uzbek dialectology", and the updating of the content of this discipline. In this regard, author proposed amendments to previous editions of the textbook "Uzbek dialectology".

Key words. Textbook, adverb, dialect, conjugation, paradigm, respondent, supporting syllable, critical thinking.

Ma'lumki, oliy ta'lim mazmuni har doim eng yangi ma'lumotlar bilan bo'yitib borilishi davr talabidir. Bu o'rinda gap oliy ta'lim uchun yaratilgan darsliklar haqida boradi. To'g'ri, darslik mazmunida ko'p yillar davomida o'z qimmatini yo'qotmagan faktlar saqlanib qolishi kerak, lekin asosiy urg'u yangi tadqiqot natijalariga berilishi maqsadga muvofiqdır. O'zbek filologiyasi hamda o'zbek tili va adabiyoti yo'nalişlari ta'lim mazmunidan o'rın olgan "O'zbek dialektologiyasi" o'quv fani ham bundan mustasno emas.

O'zbek dialektologiyasiga oid darsliklarda fe'llarning tuslangan shakkular berilgan bo'lsa-da, fe'lning shevalardagi tuslovchi affikslari tizimi, unda qatnashuvchi affikslarning tuslanish jarayonidagi xususiyatlari yoritilmay qolgan. V.V.Reshetov va Sh. Sh. Shoabdurahmonovlar darsligida tuslovchi affiks qo'shilish jarayonida yuz beradigan ayrim fonetik o'zgarishlar hamda tuslanish namunalarini keltirilgan, xolos¹. N. Rajabov

¹ Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek dialektologiyasi. – T.: O'rta va oliy maktab, 1962. 226-234-b.

fe'l tuslanishi to'g'risida fikr yuritar ekan, tarixiy **-дүк/дүк** sifatdosh yasovchi affiksli shakllarni izohlashda chalkashlikka yo'l qo'yadi. Shevalardagi **-ди+к/дү+қ** tahlili kelib chiqadigan affikslarni tarixiy, ya'ni tarixda sifatdosh affksi bo'lgan va morfemalarga ajralmaydigan **-дүк/дүк** affikslari bilan bir xil affiks sifatida qaraydi. Aslida keyingi affiks mustaqil bo'lib, uning tarkibidagi **-к/қ** shaxs-son affiksini bildirmaydi. Aftidan, Mahmud Koshg'ariy keltirgan **мән аңар тавар бердүк** (men unga mol berdim), **биз ағдүк** (biz yuqori chiqdik) qo'llanishdagagi holatni yaxshi anglab yetmaganga o'xshaydi. Bu o'rinda gap aniq o'tgan zamonda ekanligida emas, fe'lning tuslanishi haqida borishi kerak edi, ya'ni **-дүк/дүк** shakli tuslovchi affiksni olmasligi, tuslanish paradigmasida shaxs ma'nosini kishilik olmoshlari bajarishiga urg'u berilishi lozim edi². To'g'ri, shevalarimizda o'tgan zamon aniq fe'lida **-ди+к** tovushlar birikmasida **и(i)** unlisi **у(u)** unlisiga o'tadi. Bu esa **-дүк/дүк** affiksining yaxlitligini ko'rsatmaydi, balki bu holat affiks qo'shilishidagi fonetik jarayon - morfonologiya bilan bog'lanadi. Shuningdek, muallif **-дүк/дүк(dük/duq)** sifatdosh affiksini **-дик/tik** affksi bilan ham chalkashtiradi. III shaxs buyruq-istak maylida qo'llanuvchi **-дик/tik** affksi lablangan variantlarda qo'llanmaydi³ hamda u faqat old qator va lablanmagan unlili bir variantlidir.

Shuni ta'kidlash lozimki, darsliklarda sheva xususiyatlarini tushuntirishda til tarixi faktlariga murojaat qilish mumkin, bu sheva faktlarini asoslash uchun zarur bo'ladi. N. Rajabov til tarixi faktlarini sheva materiallarini asoslash uchun emas, balki o'xshashlik yuz bergan holati uchun keltiradi. Yangi darslikda tarixiy **-дик/tik** affiksini alohida izohlar bilan keltirishni lozim deb topdik. Ma'lumki, **-дик/tik** affksi hozirgi o'zbek tilidagi buyruq-istak mayli III shaxsidagi **-sin** affiksining o'tmishdoshlaridan biri bo'lib, Alisher Navoiy va Husayniylar o'z asarlarida **-дик** variantini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko'nglungni, Navoiy, zabit aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik.

Bu baytdagi **borsa bordik** iborasi **borsa borsin** deb tushunilgan⁴.

Bu affiks hozirgi Tojikiston Respublikasi o'zbek shevalarida biroz fonetik o'zgarish bilan qo'llanishi davom etmoqda. T.Yo'ldoshev bergen ma'lumotlarga ko'ra, u **-дәә/мәә/ләә ~ däg/täg/läg** variantlarida qo'llanmoqda: ishlasin ~ Ҷашләә ~ *иšlädäg*, pishirsin ~ *бъ:шәрмәә ~ bi:šärtäg*, olsin ~ Ըлләә ~ *älläg*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadni. Bu fakt, albatta, yangi darslikdan o'rinni oldi.

Darslikda talabalarning to'liq ishonch hosil qilishi mumkin bo'lgan faktlarni keltirib borish zarurligi aksariyat ilmiy ishlarda ta'kidlanadi. Dialektlogiya ham bundan mustasno emas. N. Rajabov fe'l tuslanishida hali o'zi to'liq tahlil qilmagan ba'zi sheva faktlarini keltiradi, uni e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas, ya'ni u birlik va ko'plikda boshqa-boshqa shakllarni bir paradigmada yanglish ravishda keltiradi. Uningcha, Urgut shevasida **бэрэммән, бэрэпсән, бэрэпту; бэрэтуммъз, бэрэтупсъз, бэрэтуптъла** shakllari ayni bir morfologik shaklning tuslanishidir⁴.

² Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 203-b

³ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 217-218-b.

⁴ Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – T.: O'qituvchi, 1996. 209-b.

Bu o'rinda **бэрэммән, бэрэпсән, бэрэлту** shakllari adabiy tildagi **boryapman, boryapsan, boryapti** shakllariga, **бэрэтуммъз, бэрэтупсъз, бэрэтуптълә** shakllari esa **borayotibmiz, borayotibsiz, borayotibdilar** shakllariga mos kelishini N. Rajabov e'tiborga olmagan. Qolaversa, bu tuslanishning transkripsiysi to'g'risida ham tanqidiy mulohaza yuritish mumkin. Albatta, bu holatni dialektologiya o'qituvchisi talabalarga tahlil qilib berishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

B.To'ychiboyev va B. Hasanovlar qarluq lahjasining tuslanish tizimini yoritmagan. Qipchoq lahjasidagi buyruq-istak (ularda istak) maylining I shaxsi birligidagi **-әйин/айын** (барайын, келәйин, көрәйин) va ko'pligidagi **-әйик/айық** (барайық, келәйик, көрәйик) affiksli shakli va II shaxs birlikdagi **бар** (bor), **аң** (oling) va ko'plik shaklidagi **барыңнар, анызлар** misollarini keltirishgan⁵. III shaxs esa e'tibordan chetda qolgan. Shart mayli fe'llari izohida adabiy tilga yaqin bo'lgan bir misolni keltirish bilangina cheklanadi. Ko'rindaiki, talaba bu darslik orqali fe'l tuslanishi bo'yicha ishonchli ma'lumot olishi qiyin kechadi.

Fe'l zamonlari bo'yicha nisbatan yaxshiroq ma'lumot V.V.Reshetov va SH.Shoabdurahmonovlar tomonidan berilgan, lekin ular bu shakllarni ilmiy jihatdan izohlasmaydi, balki unga misollar berish bilan chegaralanadilar. Aksariyat misollar keyingi tadqiqotlarda o'z qo'llanishini davom ettirayotganligini ta'kidlagan bo'lar edik. Shu bilan birga, sheva xususiyatlari buzilgan misollarni ham uchratish mumkin, jumladan, Qorabuloq shevasida o'tgan zamon analistik (ularning ko'rsatishicha, tugallanmagan o'tgan zamon⁶) fe'l бердим еди/бердинг еди/берди еди; бердүгүдүк (бердикедик)/бердингиз еди/берди еди tarzida keltirilgan. Sheva vakillari nutqi kuzatilganda bu shakldagi tuslanish murakkab ko'rinishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi va bu shevada keltirilgan fe'l бе:дъди:(ў)дъм/бе:дъду:(ў)дън/бе:дъди:(ў) дъ;бе:дъди:(ў)дүк/бе:дъди:(ў)дънъз/бе:дъди:(ў)дъ ~ **be:didi:(j)dim, be:didi:(j) diŋ, be:didi:(j)di; be:didi:(j)dyk, be:didi:(j)diŋiz be:didi:(j)di** tuslanishiga ega bo'ladi. Bu holat o'zbek shevalarining birortasida ham qayd qilinmaydi.

Shu munosabat bilan muhim bir masalaga to'xtalishni lozim topamiz. Aksariyat hollarda dialektologlar bir respondentdan olgan faktlari bilan xulosa chiqaradilar. Aslida bir respondent materiallari boshqa respondentlarda takrorlangan holatdagina, uni sheva materiali sifatida tan olish haqiqatni aks ettiradi, balki bir respondent u yoki bu sheva faktini buzib talaffuz qilishi mumkinligini ham e'tibordan qochirish mumkin emas. Talabalar esa bu haqda to'g'ri ma'lumotni olishi kerak. Biz ham darslikda ana shu faktning to'g'ri variantini kiritishni ma'qul ko'dik. Shuningdek, V. V. Reshetov va Sh. Sh. Shoabdurahmonovlar tuslanish sistemasida shevalardagi shakl oxirida undoshlar jarangsizlanishini e'tiborga olmagan, ya'nı қойуппыш, қойупсыз, кемиппиз, кемипсиз kabi shakllarda **з(z)** undoshining **c(s)** variantida talaffuz qilinishini transkripsiyada aks ettirmagan. Bu tashqi jihatdan qaraganda, e'tiborli masala emasdek tuyulishi mumkin. Aslida u turkiy tillarning, shu jumladan, o'zbek shevalarining asosiy fonetik xususiyatlaridan biridir, hatto o'zbek adabiy tilining og'zaki shaklida ham bu fonik (og'zaki matnlarda tovushlarning o'ziga xos tovlanishi)

⁵ Yo'ldoshev T. O'zbek shevalarida aniq hozirgi zamon fe'l formalari // O'zbek tili va adabiyoti, 1982. 11-b.

⁶ Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek dialektologiyasi. – T.: O'rta va oliy maktab, 1962. 231-b.

xususiyat mavjud. Tahlil qilinayotgan darslikning yana bir noqulay tomoni shundaki, uning avvalida taklif qilingan transkripsiya fe'l shakllarini yoritishda hamma vaqt ham amal qilina bermasligidir. Yangi darslikda biz singarmonizmga ta'rif berishda singarmonizmni birinchi bo'g'in bilan bog'lab qo'ymadik va *birinchi* bo'g'in o'rnda *dastlabki*, bo'g'in tushunchasini ishlatdik, uni *tayanch nuqta* (bo'g'in) deb ham atash mumkin. Bu nozik jihat shuning uchun zarur bo'ladiki, ayrim o'zlashgan so'zlar va turkiy so'z shakllarining qo'shma yoki analistik shakllarida ikkinchi komponent o'z fonetik strukturasi saqlashga intiladi, balki ularni barcha o'rnlarda ham singarmonizmga bo'ysundirib bo'lmaydi. Masalan, V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlarning "дж/ дж"lovchi shevalardan keltirgan *ойнар эдим/ойнаредым/ойнардым; ойнар эдинг/ ойнаредынг/ойнардынг; ойнар эди/ойнареды/ойнарды* shakllaridagi tagiga chizilgan so'zlar transkripsiysi shevaning singarmonistik ko'rinishiga zid ekanligi namoyon bo'ladı. Bu so'z shakllarida singarmonizm uchun tayanch nuqta (bo'g'in) vazifasini uchinchi bo'g'indagi old qator e unlisi bajaradi, shu tufayli keyingi bo'g'inlar o'sha unlining xarakteriga, ya'ni old qatorlik xususiyatiga moslashishi kerak edi. Ma'lum bo'ladiki, e unlisi qo'llangan bo'g'indan keyingi bo'g'inda **ы** (ї) unlisining kelishi mumkin emas, lekin bu shaklning qisqargan variantida e unlisi qatnashmaydi, bu esa orqa qator unlilar singarmonizmining yuzaga kelishiga (**ойнардым**) sabab bo'ladı. Shu tufayli ham talabalarga bunday o'rnlarda tanqidiy qarash to'g'risida ko'rsatmalar berilishi joiz. Bu bilan talabalarni tanqidiy fikrlashga ham o'rgatib borish mumkin bo'ladı, qolaversa, sheva to'g'risida noto'g'ri tasavvur uyg'atib qo'yishning oldi olinadi. Yangi darslikda yuqoridaq mualliflar tomonidan Qorabuloq shevasidan keltirilgan hozirgi zamon davom fe'lining *-аўм/әўмт ~ айт/әйт* affiksli shakli betakror xususiyatga ega bo'lganligi uchun aynan olindi, chunki bu shakl hamon o'sha shevaning eng muhim fakti sifatida saqlanib qolmoqda: boryapman ~ **барайтма** ~ **барайтма**, boryapsan ~ **барайтса** ~ **барайтса**, boryapti ~ **барайттъ** ~ **барайтти**, aytayapman ~ **е:дәйттә** ~ **e:däjtmä**, aytayapsan ~ **е:дәйтсә** ~ **e:däjtsä**, aytayapti ~ **е:дәйттъ** ~ **e:däjtti**.

Yangi darslikda keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlarda qayd qilingan , hali o'quv adabiyotlarida e'tiborga olinmagan Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari uchun xarakterli bo'lgan fe'l shakli ham kiritildi. Bu *-мәль / malь ~ mäli / malî* affiksli fe'l shaklidir. Uni Y. Ibrohimov zaruriyatlik fe'li deb yuritadi⁸: borish kerak ~ **бармаль ~ barmalî**, ichish kerak ~ *и:чмәль ~ i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ **айтмальдъ ~ ajtmalidî**, ichish kerak edi ~ *и:чмәлъдъ ~ ičmälidi*, bormaslik kerak ~ **бармальмас ~ barmalimas**, ichmaslik kerak ~ *и:чмәлъмәс ~ i:čmälimäs*. Shuningdek, T.Yo'ldoshev Tojikiston Respublikasining janubiy o'zbek shevalarida hozirgi zamon davom (uningcha, aniq hozirgi zamon) fe'lida o'ziga xos tuslanishni qayd qiladi⁹. O'zbek adabiy tilidagi **boryapman** fe'li quyidagicha tuslanishga ega: **бэрәйәтъптьмән, бэрәйәтъптьсән, бэрәйәтъптьсән, бэрәйәтъпть ~ bäräyätiptimän, bäräyätiptisän, bäräyätipti; бэрәйәтъптьмъз,**

⁷ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: Navroz, 2016. – B. 46.

⁸ Ibragimov Yu.M. Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalarining tadqiqi: filol.fan.doktori ... avtoreferati. – T., 2000. 19-20-b.

⁹ Ibragimov Yu.M. Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalarining tadqiqi: filol.fan.doktori ... avtoreferati. – T., 2000. 11-b..

бәрәйәттәптәсъз, бәрәйәттәптәлә ~ *bäräyätiptimiz, bäräyätiptisiz, bäräyätiptilä*. Bu fe'l shakli haqidagi ma'lumot ham darslikka kiritildi. Bunday original faktlarni kiritish bilan, birinchidan, tadqiqotlardagi yangi faktlarni darsliklarda aks ettirish talabini bajargan bo'lsak, ikkinchidan, dialektologik amaliyot paytida talabalar diqqatini eng yangi, original sheva faktlariga qaratishga tayyorlagan bo'lamiz.

Shuni ta'kidlash joizki, garchand, dialektologik tadqiqotlar keyingi davrda susayib qolgan bo'lsa-da, amalda mavjud bo'lgan ishlardagi ta'lif mazmuni uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlardan foydalanish imkonini qidirilish maqsadga muvofiq.

Foydalaniłgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: Navro'z, 2016. 46-b.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 203-b.
3. Ibragimov Yu.M. Janubiy Orolbo'yи o'zbek shevalarining tadqiqi: filol.fan. doktori ... avtoreferati. – T., 2000. 19-20-b.
4. Yo'ldoshev T. O'zbek shevalarida aniq hozirgi zamon fe'l formalari // O'zbek tili va adabiyoti, 1982. 11-b.
5. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek dialektologiyasi. – T.: O'rta va oliy maktab, 1962. 226-234-b.
6. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – T.: O'qituvchi, 1996. 209-b.

Tahririyat: O'zbek dialektologiyasiga oid darsliklar bugungi kunda yangilanishga muhtoj. Shu jihatdan muallifning fe'llarning shevalardagi tuslovchi affikslari tizimi, unda qatnasuvchi affikslarning tuslanish jarayonidagi xususiyatlarini tahlil qilib, yangilikka erishgan. Maqola dialektologiyaga bilan shug'ullanayotgan mutaxassislar uchun qimmatli manba sanaladi.

Abdunazar NURMANOV,Nizomiy nomidagi TDPU ta'lism sifatini nazorat
qilish bo'limi boshlig'i, p.f.d.**Asatulla MUSTAFAKULOV,**

Nizomiy nomidagi TDPU tayanch doktoranti

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISH TENDENSIYALARI

Annotations

Ushbu maqola yalpi sifat menejmenti sharoitida oliy ta'lism muassasalarida sifatni boshqarish tizimini joriy etish, ushbu tizimning funksional modeli, jarayonlarni boshqarishning mazmun-mohiyati kabi masalalarga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. Yalpi sifat menejmenti, ta'lism sifati, ta'lism sifatini boshqarish tizimi, tizim, model.

Статья посвящена некоторым вопросам внедрения системы управления качества в высших образовательных учреждениях в условиях общего менеджмента. Автором приведена функциональная модель данной системы и содержание управления процессами.

Ключевые слова. Общий менеджмент качества, качество образования, управление качеством образования, система менеджмента качества.

Article devoted to some issues of implementation of quality management system in higher educational institutions in the conditions of general management. Author shows the functional model of the system and the content of process control.

Key words. Quality management, quality of education, quality of education, quality management system.

Jahon oliy ta'lism tizimida ro'y berayotgan ta'limning internallashuvi, talabalarning xalqaro mobilligi, ta'lism dasturlarining tez o'zgaruvchanligi kabi global tendensiyalari qatorida ta'lism sifatini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etib bormoqda. Oliy ta'limning sifati uning real "natijasi", ya'ni bitiruvchilarning malakalari bilan belgilanishiga alohida urg'u berilmoqda.¹

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta'lism tizimini yaratish borasida keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı ishlar, jumladan, yangi oliy ta'lism muassasalarining tashkil etilishi, kadrlar tayyorlashning zamonaviy ta'lism yo'nalishlari va mutaxassisliklari hamda sirtqi va kechki bo'limlarning ochilishi, oliy ta'lism muassasalarini

¹ Основные тенденции развития высшего образования: глобальные и болонские измерения / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. – Б. 16.

ga qabul kvotalarining oshirilishi, oliv ta’lim muassasalari reytingini aniqlashning xalqaro indikatorlarining joriy etilishi mazkur yo’nalishdagi muhim islohotlar hisoblanadi.

2017–2021-yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli “Oliv ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi, 2018-yil 5-iyundagi “Oliv ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-3775-sonli qarorlarida oliv ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan vazifalarni samarali amalga oshirishda to'siq bo'layotgan bir qator muammolar mavjudligi ta'kidlab o'tiladi.

Oliv ta’lim muassasalarida o’qitishni tashkil etish jarayoni, talabalar bilimini baholash tizimi bugungi kun talablariga javob bermasligi, professor-o’qituvchilar faoliyatini, bilimini va pedagogik mahoratini baholashning zamonaviy tizimi mavjud emasligi, oliv ta’lim muassasalariga kirish test savollari abiturientning mantiqiy fikr-lash qobiliyatini aniqlash imkonini bermayotganligi, ta’lim jarayoni ustidan samarali jamoatchilik nazoratining o’rnatilmaganligi, respublikamizda olib borilayotgan tub islohotlarning mazmuni va mohiyatini ommaviy axborot vositalari orqali xalqimizga, keng jamoatchilikka tushuntirishda oliv ta’lim muassasalarining faol ishtiroki yo’lga qo'yilmaganligi, sohalarda mavjud muammo va kamchiliklarni tizimli o’rganish, tahlil qilish va ularning yechimi bo'yicha taklif kiritish borasida oliv ta’lim muassasalarida innovatsion ilmiy-amaliy faoliyatning yaratilmaganligi kabi muammolar ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko’rsatmoqda.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 18-iyuldagagi “O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi faoliyatini tashkil etish to’g’risida”gi 515-sun qarorining 14-bandiga muvofiq tashkil etilgan oliv ta’lim muassasalaridagi ta’lim sifatini nazorat qilish bo’limlari faoliyati aynan oliv ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini tubdan takomillashtirishga qaratilgan bo’lib, talabalar bilimining davlat ta’lim standartlariga muvofiqligini o’rganib borish, tahlil qilish, kadrlar tayyorlash sifati monitoringini yuritish, oliv ta’lim muassasasini ichki attestatsiyadan o’tkazish va uning natijalari bo'yicha ta’lim sifatiga salbiy ta’sir etuvchi omillarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish va oldini olish choralarini ko'rishdan iborat.

Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish bu boradagi ilg’or xorijiy tajribalarni o’rganish, tahlil qilish va respublikamiz oliv ta’lim muassasalarida joriy etishning ilmiy asoslangan yo’nalishlarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi. Jahan oliv ta’lim tizimida ta’lim sifatini ta’minlashga qaratilgan sifatni yalpi boshqaruv tizimini ishlab chiqish va joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Oliv ta’lim muassasasida kadrlar tayyorlash sifatini boshqarish borasida dunyoda bugun quyidagilar yetakchi rol o’ynamoqda:

1. Boloniya universiteti o’quv jarayonlari doirasida yevropa mamlakatlarida ta’lim sifatini kafolatlovchi yagona mezonlar va standartlarni ishlab chiqish.

2. Yevropa mamlakatlarining ta’lim dasturlarini akkreditatsiyalash milliy tizimini yaratish, rivojlantirish va bir-biriga moslashtirish.

3. Xalqaro ISO 9000:2000, ENQA (Oliv ta’limda sifatni kafolatlash Yevropaas-

sotsiatsiyasi), Sifat menejmenti bo'yicha Yevropa fondi modeli hamda boshqa milliy modellar asosida oliy ta'lim muassasasining sifat tizimini ishlab chiqish va joriy etish.

4. Ta'lim jarayoni sifatini boshqarish tizimini sifat menejmenti prinsiplari asosida tashkil etish.

5. Ta'lim jarayoni sifati va uning natijalarini milliy attestatsiya va akkreditatsiya tizimi asosida tashqi nazorat qilishdan u yoki bu tanlangan model asosida ta'lim muassasasining ichki o'z-o'zini baholash tizimiga o'tish.

6. Tashqi nazorat me'yoriy va ilmiy jihatdan ta'minlanish borasida jiddiy muvafaqiyatlarga erishgan bo'lsada, epizodik tarzda miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlashga asoslanganligi sababli mavjud muammo va yutuqlarni to'liq aniqlash, ta'lim sifatini oshirishni rejalashtirish imkonini bermasligini inobatga olish.

Xalqaro ISO 9000:2000, Sifat menejmenti bo'yicha Yevropa fondi modeli hamda boshqa milliy modellar asosida oliy ta'lim muassasasida sifatni yalpi boshqarish tizimini ishlab chiqish jarayonida quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarurati paydo bo'ldi:

– ilmiy manbalarni tahlil etish natijasida pedagogika oliy ta'lim muassasasida sifatni yalpi boshqarish tizimini ishlab chiqish va rivojlantirish bo'yicha mavjud yondashuvlarini aniqlash;

– aniq oliy pedagogika ta'lim muassasasi sharoitlariga mos ravishda sifatni yalpi boshqarish tizimi uchun sifat boshqaruvi jarayonlarining zaruriy va yetarlicha mezonlarini ishlab chiqish;

– oliy pedagogik ta'lim sifatini boshqarishga oid hujjatlarning shakllari, turlari va strukturasiini belgilovchi talablar tizimini ishlab chiqish, ta'lim muassasasida ma'lumotlarni jamlash, qayta ishlash imkonini beruvchi avtomatlashtirilgan sifat monitorini tizimini joriy etish;

– oliy pedagogika ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilar va xodimlari uchun sifatni yalpi boshqarish tizimidan samarali foydalanish bo'yicha korporativ o'quv kurusini ishlab chiqish, uning an'anaviy va elektron uslubiy-didaktik ta'minotini yaratish;

– pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ishlab chiqilgan yondashuv va tamoyillar, mezonlar, sifatni yalpi boshqarish tizimi, uning didaktik ta'minoti samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimental tadqiqotlar olib borish;

– tadqiqotlar natijalarini matematik-statistik metodlar yordamida qayta ishlash va ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

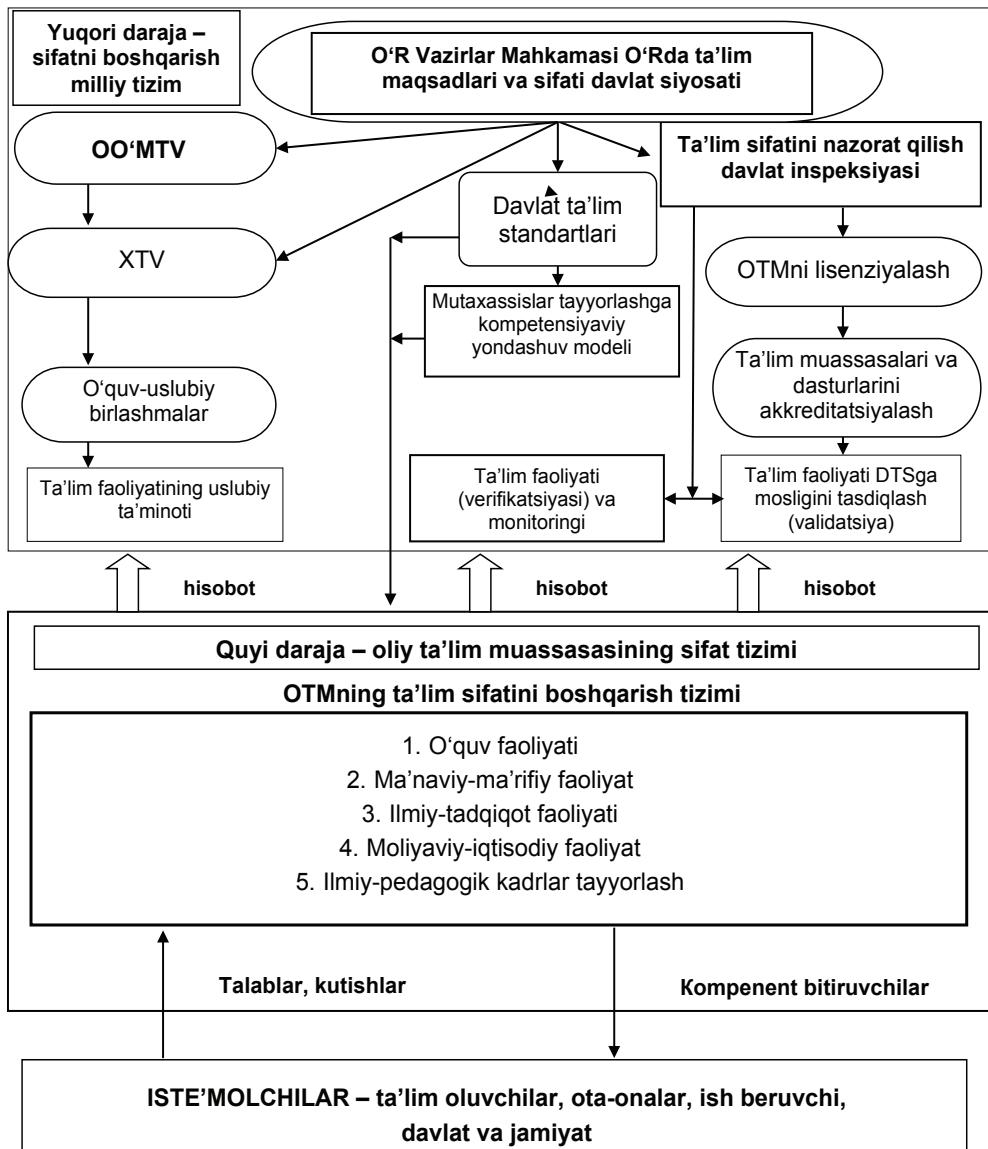
Pedagogika oliy ta'lim muassasasida sifatni yalpi boshqarish tizimining namuna-viy funksional tuzilishi, uning tashkiliy hamda funksional strukturasi 1, 2,3-rasmlarda havola etilgan.

Unga ko'ra, ushbu tizim ikki darajada tashkil etilib, yuqori daraja sifatni boshqarish bo'yicha milliy tizim sifatida davlat va jamiyat organlarini o'z ichiga qamrab oladi va quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

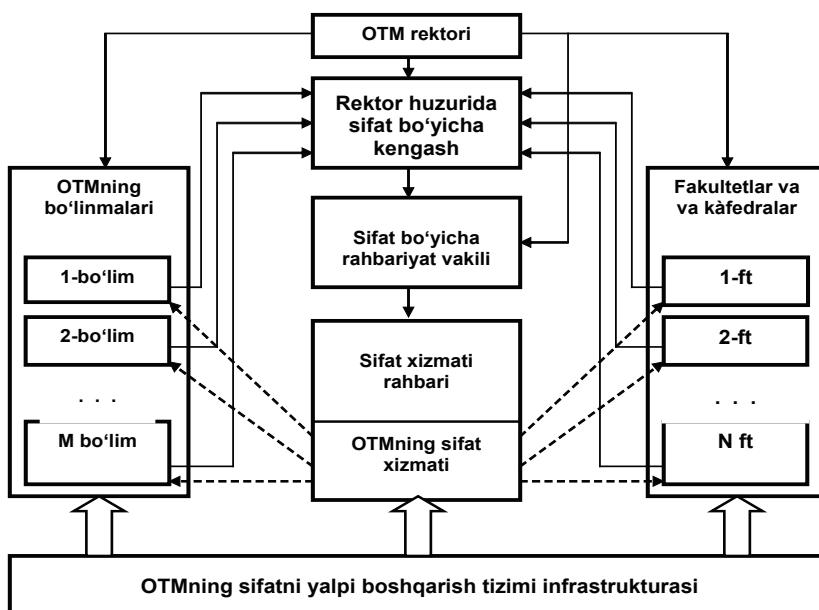
Respublika ta'lim muassasalarida ta'lim sifatiga oid davlat siyosati va maqsadlarini amalga oshirilishini ta'minlaydi, davlat ta'lim standartlarini tasdiqlaydi va ijrosini nazorat qiladi – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.

Ta'lim va o'qitish sifatini, test baholari va reyting ballarining xolisonaligini teksirishni tashkil etish va nazorat qilishni ta'minlash, uzlucksiz ta'lim tizimida band bo'lgan pedagoglar, professor-o'qituvchilar tarkibi va rahbar xodimlarni attestatsiya-

dan o'tkazishni tashkil etish va amalga oshirish, idoraviy mansubligi va mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, ta'lif muassasalarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazishni tashkil etish va amalga oshirish, ta'lif muassasalari reytingini aniqlash, pedagog kadrlar va ta'lif muassasalarini attestatsiyasini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha ta'lif tizimi rahbar organlari va mahalliy hokimliklar faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish, pedagoglar, professor-o'qituvchilar tarkibi va rahbar kadrlarni, shuningdek, ta'lif muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish uchun talablar va mezonlarni ishlab chiqish va takomillashtirish, davlat ta'lif standartlari va davlat

1-rasm. Oliy ta'lif muassasasida sifatni boshqarish tizimining funksional tuzilishi

2-rasm. OTMning sifatni yalpi boshqarish tizimi tashkiliy strukturasi

talablarini, shuningdek, ular asosida ta'limganing barcha turlari bo'yicha o'quv rejalarini va dasturlarini ularni belgilangan tartibda tasdiqlash uchun ekspertizadan o'tkazish, kadrlar tayyorlash sifati monitoringi tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish kabi vazifalarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi amalgaga oshiradi.

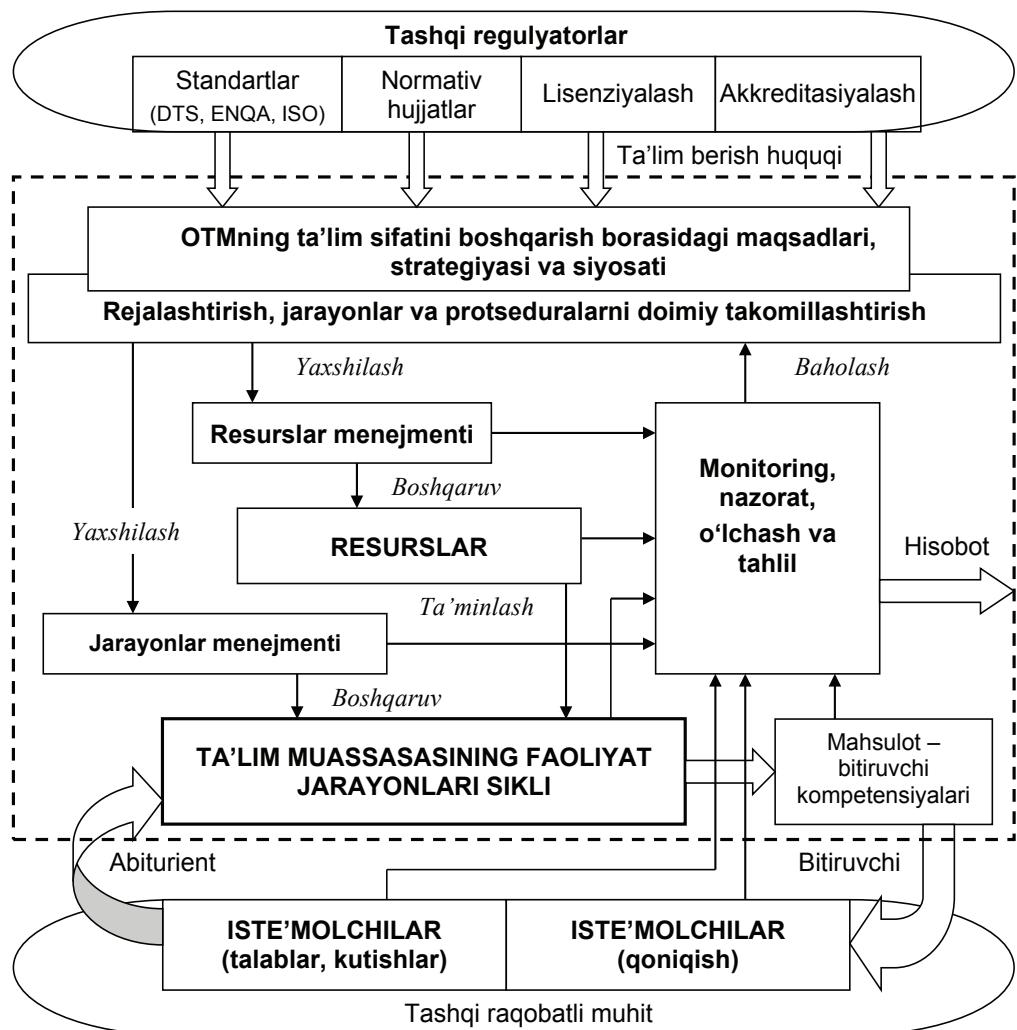
Ta'lim sifatini boshqarishning quyi darajasi OTMdagi joriy etiladigan sifat tizimini o'z ichiga oladi va 3-rasmda taqdim etilgan modelga ko'ra ENQA standartlariga hamda xalqaro ISO 9001:2001 sifat menejmenti tizimi jarayonli modeli talablariga mos keladi. Bunga ko'ra:

1. OTMning sifatni boshqarishga doir strategiyasi, siyosati va maqsadlarini shakllantirish – ta'lim sifati maqsadlarini ishlab chiqish, ularni ijtimoiy-pedagogik jihatdan asoslash, normallashtirish, dolzarbigini asoslash, ta'lim standartlari va dasturlarini takomillashtirish, yangilash (ENQA Standartlari 1.2. Dastur va malaka talablarini (kvalifikatsiyalarni) davriy monitoring qilish va tasdiqlash).

2. Jarayonlar va protseduralarni doimiy takomillashtirishga qaratilgan OTMning faoliyatini rejalashtirish, qo'llab-quvvatlash (ENQA Standartlari 1.1 Sifatni baholash tadbirlari va siyosati).

3. Talabalarni o'qitish va tarbiyalash uchun zarur va yetarli professor-o'qituvchi va boshqa resurslarni boshqarish – oliy ta'lim muassasasining faoliyat jarayonlari siklini har tomonlama ta'minlash: moliyaviy, moddiy, inson va axborot resurslari bilan ta'minlanishi (ENQA Standartlari 1.4 Professor-o'qituvchilar tarkibi sifatining kafolatlanganligi 1.5, Ta'lim resurslari va talabalarni qo'llab-quvvatlash, 1.6 Axborot-komunikatsion tizimlar).

4. Jarayonlar va protseduralarni boshqarish – OTMning asosiy (o'quv, ilmiy,

3-rasm. Oliy ta'lif muassasasining sifatni boshqarish tizimi funksional strukturası

kadrلarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash) hamda yordamchi (xo'jalik faoliyati, personalni boshqarish va boshq.) jarayonlarini boshqarish (ENQAning barcha standartlari).

5. Monitoring va nazorat – ishchi jarayonlarning parametrlari va xususiyatlarini o'Ichash va baholash, natijalarni tahlil qilish (ENQA standartlari 1.2, 1.3, 1.4, 1.7).

Xulosa qilib aytganda, ta'lif jamiyat rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Qanday sohada bo'lmasin, yuqori bilimga ega mutaxassislar ilmiy-tadqiqot ishlamanmalari bilan shug'ullanish, yangi mahsulot turlarini yaratish va texnologiyalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bois zamonaviy ta'lif sifati to'g'risidagi masala birinchi

navbatda hal qilinishi kerak bo'lgan muammo hisoblanadi. Aynan, OTMlar kelgusi mutaxassislarning aniq kasbiy sohasida bilimlarini shakllantiradi. Oliy ta'lif tizimida ta'lif sifatini ta'minlashga qaratilgan sifatni yalpi boshqarish tizimini ishlab chiqish va joriy etish bundan keyin ham dolzarb bo'lib qolaveradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lif muassasalarida ta'lif sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli qarori. www.lex.uz*
2. *Badalova M.U. Milliy iqtisodiyotda xalqaro ISO 9000 seriyali sifatni boshqarish tizimini joriy etish xususiyatlari. // Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2009.*
3. *Yuldashev M.A. Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirishda ta'lif sifati menejmentini takomillashtirish. // Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2016.*
4. *Vaxobov M.M. Umumiy o'rta ta'lif tizimida o'qitish sifati monitoringi modelini takomillashtirish. // Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2016.*
5. *Основные тенденции развития высшего образования: глобальные и болонские измерения // Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. – С. 16.*
6. *Поташник М. М. Инновационные школы в России: Становление и развитие. // Опыт программно-целевого управления: Пособие для руководителей общеобразовательных учреждений. – М.: Новая школа, 1996. – С. 320.*
7. *ГОСТ Р ИСО 9000–2001. Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь. – М.: Изд-во стандартов, 2001. – С. 26.*
8. *European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA): // Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area.*

Murodjon AXMEDOV,

A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti doktoranti (Phd)

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARI RAHBAR VA MUTAXASSIS XODIMLARINING MALAKA OSHIRISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Maqolada umumiyo'rtta ta'limga muassasalari rahbar va mutaxassis xodimlarining malaka oshirish tizimini takomillashtirish masalalari bayon etilgan. Shuningdek, muallif katta yoshililar ta'liming ahamiyati, bunda uzuksiz ta'limga olish muhim jarayon ekanligini ta'kidlab o'tgan.

Kalit so'zlar. Malaka oshirish, rahbar va mutaxassis, ta'limga sifati, uzuksiz ta'limga, tizimli monitoring.

В статье изложены вопросы совершенствования системы профессионального развития руководителей и специалистов общеобразовательных учреждений. Автором подчеркнута важность образования для взрослых и процесса получения неопрерывного образования.

Ключевые слова. Повышение квалификации, руководитель и специалист, классификация, качество образования, непрерывное образование, системный мониторинг.

Article outlines the issues of improving the system of professional development of managers and specialists of general education institutions. Author also outlines the importance of adult education, in which continuing education is an important process.

Key words. Professional development, manager and specialist, classification, quality education, continuous education, system monitoring.

Yurtimizda ta'limga sifatini oshirish yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi intellektual salohiyatlari, yetuk malakali kadrlar tarkibini shakllantirishdan iborat. Ayniqsa, keyingi yillarda xalq ta'limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarining kasbiy mahoratlarini oshirish borasida amalga oshirilgan ishlar o'z samarasini bermoqda. Jumladan, tizimda amalga oshirilgan islohotlar samarasini o'laroq, xalq ta'limi tizimining pedagog kadrlari oliy ta'limga muassasalari huzurida tashkil etilgan markazlarda, rahbar va mutaxassis kadrlar esa, A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutida o'z malakalarini oshirmoqda.

Bugungi kunda ta'limi tizimi zimmasiga ulkan vazifalar yuklatilgan. Shu nuqtayi nazardan tizim oldida turgan strategik vazifalarning bajarilishida yuqori malakali rahbar va mutaxassis xodimlarga ehtiyoj yanada oshdi. Bu esa, mazkur kadrlarning bilim savyasini doimiy oshirib borishni talab etadi.

Bu borada A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti tayanch ta'limga muassasasi sifatida,

ularning uzluksiz malaka oshirishi uchun mas'ul ta'lif muassasasi hisoblanadi. Mazkur institutga yuklatilgan vazifalar orasida rahbar va mutaxassis xodimlarning uzluksiz ta'lifi sifatini oshirish kun tartibida birinchi navbatda hal qilinishi kerak bo'lgan masalardan hisoblanadi.

Uzluksiz ta'lif muammolarini tadqiq etishga oid adabiyotlarda "uzluksiz ta'lif" tushunchasini bir-biridan farqlanuvchi bir necha jihatlarini keltirib o'tishadi¹. Ular o'rta-sida alohida farqlanuvchi quyidagi uch yo'nalishni keltirish mumkin.

1. Hayot davomidagi ta'lif (life-long learning, LLL).
2. Katta yoshlilar ta'lifi (adult education).
3. Uzluksiz malaka oshirish ta'lifi (continuing vocational education and training).

Hayot davomidagi ta'lif – bu ta'lifning davomiyligi inson hayoti mobaynida amalga oshirilishini nazarda tutadi. Hayot davomidagi ta'lif olish turli shakllarda, ya'ni davlat tomonidan belgilangan (maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, oly, oly ta'lif dan keyingi ta'lif va malaka oshirish) ta'lif va hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida mustaqil ta'lif bo'lishi mumkin.

Bizning tadqiqot obyektimiz katta yoshlilar ekanligini hisobga olib, uzluksiz ta'lifning "katta yoshlilar ta'lifi" va "uzluksiz malaka oshirish ta'lifi" yo'nalishlari bo'yicha atroficha to'xtalib o'tamiz.

Katta yoshlilar ta'lifi – bu yangi bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lish maqsadida tizimli va doimiy mustaqil o'qib bilim orttirishdir². Uzluksiz ta'lif jarayonlarining "katta yoshlilar ta'lifi"da ta'lif oluvchilarning kontengenti xususiyatlari hisobga olingan holda o'qitish va ta'lif sifatini baholash texnologiyalari ajralib turadi. Katta yoshlilar ta'lifining eng asosiy jihat shundaki, ular amaliy ish tajribalariga, malaka va ko'nikmala raga ega bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan katta yoshlilarining bilim olish istagini va mustaqil yo'naltirilgan bo'lishini hisobga olib, bilim berishda ularning ehtiyojlarini hisobga olish talab etiladi³. Bundan tashqari katta yoshlilar ta'lifini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, asosiy ishidan ajralmagan holda yoki belgilangan o'quv soati va belgilangan muddat doirasida amalga oshiriladi. Masalan, bugungi kunda xalq ta'lifi rahbar va mutaxassis xodimlarning an'anaviy shaklda malakasini oshirish muddati bir oyni, uning davriyigli uch yilni tashkil etib, o'quv rejadagi 144 soatga mo'ljallangan bilimlarni o'zlashtirishlari talab etiladi.

Uzluksiz malaka oshirish ta'lifi (UMOT). UMOT termini ta'lif oluvchilarning professional vazifalari doirasidagi bilimlarini muntazam oshirib borishni nazarda tutadi. Tadqiqot ishimiz misolida, xalq ta'lifi tizimida faoliyat yurituvchi rahbar va mutaxassis xodimlarning boshqaruv va kasbiy mahoratlarini muntazam oshirib borilishi jumladan, qisqa muddatli maqsadli, muammoli va mualliflik o'quv kurslarini tashkil etish, ularning bilim sifati va samaradorligini yanada ortishiga va tizimda malakali xodimlar salmog'ini ortishiga xizmat qilmoqda.

Jumladan, qisqa muddatli maqsadli kurslar – xalq ta'lifi xodimlariga o'qitishning yangi usul va texnologiyalarini, Davlat ta'lif standartlarini, o'quv reja va dasturlarni,

¹ Г.А.Ключарев. М. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. Доклад Всемирного банка. – М.: Весь мир, 2003; Непрерывное образование и потребность в нем // Наука, 2005. Faure, E., Herrera, F., Kaddoura, AR. Petrovsky, AV, Rahنمeh, M. and Ward, FC. Learning To Be: The world of education today and tomorrow, UNESCO, – Paris, 1972. 346 р.

² Merriam, Sharan B. & Brockett, Ralph G. The Profession and Practice of Adult Education: An Introduction. Jossey-Bass, 2007, p. 7. ISBN 978-0-78790-290-2

³ Adult Education. The Canadian Encyclopedia. Retrieved. 19 October, 2014.

pedagogik va axborot texnologiyalarini, o’qitish sifatini oshirish, shu jumladan, o’quv-chilarning past o’quv ko’satkichlari sabablarini aniqlash va bartaraf etish bilan bog’liq masalalarni o’rgatish maqsadida tashkil etiladi. Masalan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi “Chet tillarni o’rganish tizimini yanada takomil-lashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” PQ-1875-sonli qarorining⁴ ijrosini ta’minalash maqsadida, umumta’lim muassasalarining chet tillar o’qituvchilari kasb mahoratini oshirish har haftalik kurslari tashkil etildi.

2015-2017-yillar davomida tashkil etilgan har haftali maqsadli kurslarda xalq ta’limi tizimida faoliyat yuritayotgan 19100 nafardan ortiq chet tili o’qituvchilarining kasbiy mahoratlari oshirildi⁵.

Xalq ta’limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarning uzluksiz malakasini oshirish ta’limi to’g’ridan-to’g’ri (ta’lim dasturlari bo’yicha o’qitish) va bilvosita (ta’lim dasturlari-siz o’qitish) shakllarda tashkil etilishi mumkin.

Bunda to’g’ridan-to’g’ri (ta’lim dasturlari bo’yicha o’qitish) malaka oshirish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- malaka oshirish bo’yicha ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasasida o’qitish;
- qisqa muddatli kurslarda o’qitish;
- “Ustoz-shogird” usuli bo’yicha ta’lim muassasasida o’qitish;
- mustaqil o’qib bilim orttirish;
- masofadan turib amalga oshiriladigan ta’lim;
- stajirovka shaklida (ta’lim muassasalarida, ta’limning boshqaruvi organlarida (xorijda) tajriba orttirish.

Xalq ta’limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarning malakasini oshirishning (kursdan kursgacha) bilvosita shakllari quyidagilardan iborat:

- ta’lim muassasasining ilmiy (pedagogik) kengashi qaroriga binoan ilmiy tadqiqot ishi bilan shug’ullanish;
- rahbarlik va mutaxassislik bo’yicha ochiq o’quv mashg’ulotlari (master klass);
- ilmiy, ilmiy-metodik va ilmiy-amaliy seminarlarda, konferensiyalarda, avgust o’qishlarida va shu kabilarda ma’ruzalar bilan qatnashish;
- darsliklar, o’quv metodik qo’llanmalar, dars ishlanmalari, maqola va tezislar nashr ettirish.

Malaka oshirish ta’limini ta’lim dasturlari asosida tashkil etish shaklida uning davriyigi, muddati va o’quv soatlar hajmi qonunchilik bilan belgilab beriladi. Ta’kidlash joizki, malaka oshirishning bunday shakli odatda malaka oshirish bo’yicha ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasasida amalga oshiriladi.

Qisqa muddatli kurslar tinglovchilarning asosiy ish faoliyatidan ajralmagan holda (o’qituvchilarning ta’til davri va ishdan bo’sh vaqtlarida) amalga oshiriladi va ularning davomiyligi 18 akademik soatdan 72 akademik soatgacha hajmda belgilanadi. Tegishli qisqa muddatli kurs davomiyligining aniq miqdori ushbu kurs o’quv rejasiga asosan belgilanadi.

Ta’lim dasturlarisiz malaka oshirish rahbar va mutaxassis xodimlarning kursdan kursgacha bo’lgan davrini qamrab oladi. Albatta, xalq ta’limi tizimi xodimlari malakasini oshirish kurslari va kursdan keyingi faoliyatlar davomidagi ta’lim uzviyigli va uzluk-sizligini ta’minalishi rahbar va mutaxassis kadrlarning bilimlarini ortishiga, kelgusida

⁴ “Xalq so’zi” gazetasi, 11.12.2012 y., 240 (5660)-son

⁵ Ma’lumotlar “Umumta’lim muassasalarining chet tillar o’qituvchilari kasb mahoratini oshirish har haftalik kurslari” yakunlari bo’yicha shakllantirilgan hisobot asosida berildi.

esa, o'quvchilarning bilim salohiyatlari o'sishini ta'minlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek malaka oshirish ta'limining uzlusizligi va uzviyligini ta'minlash uchun malaka oshirish ta'limi va undan keyingi davrdagi mustaqil ta'lim faoliyati o'rtasida "qayta aloqa" mexanizmlarini takomillashtirish hamda bir-biriga bog'langan tizimli monitoringni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bunda, xalq ta'limi hududiy boshqaruv organlari tomonidan malaka oshirish buyurtmalarini shakllantirishda rahbar va mutaxassis xodimlarning mustaqil ta'lim faoliyatida erishilgan yutuqlari ko'rsatkichlari hisobga olinishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda xalq ta'limi tizimida malakali va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash dolzarb masala bo'lib, tizim xodimlarining malakasini oshirish ta'lim muassasalariga ulkan vazifalar yuklamoqda. Xalq ta'limi rahbar va mutaxassis xodimlarining malakasini oshirish kurslari va undan keyingi davrdagi uzlusiz ta'lim jarayonlarini tizimli monitoringini tashkil etish, ularning kasbiy va boshqaruv kompetensiyalari rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan tadqiqot ishi doirasida quyidagi takliflar shakllantirildi:

- malaka oshirish ta'limi va undan keyingi davrdagi mustaqil o'qib, bilim olish faoliyati o'rtasidagi integratsiyani yanada chuqurlashtirish orqali uzlusiz malaka oshirish ta'limi samaradorligini oshirish;

- malaka oshirish ta'limi va undan keyingi faoliyatning uzlusizligini ta'minlash hamda tizimli monitoringini tashkil etish;

- rahbar va mutaxassis xodimlarning malaka oshirish ta'limi sifatini baholashda ularning kursdan kursgacha bo'lgan davrdagi faoliyati samaradorligini hisobga olish.

Keltirilgan takliflarni amaliyotga joriy etilishi, xalq ta'limi xodimlarining kasbiy mahoratlarini va malaka oshirish ta'limi mazmunini sifatini takomillashtirishga xizmat qilishi bilan birga, malaka oshirish ta'limini zamonaviy texnologiyalar asosida baholash, ta'limni innovatsion yondashuvlar asosida boshqarish imkonini beradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sون Farmoni. "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 8-fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi "Chet tillarni o'rGANISH tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-1875-sonli qarori. "Xalq so'zi" gazetasi, 2012-yil 11-dekabr, 240 (5660)-son.
3. Г.А.Ключарев. М. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. Доклад Всемирного банка. – М.: Весь мир, 2003; Непрерывное образование и потребность в нем // Наука, 2005.
4. "Adult Education". The Canadian Encyclopedia. Retrieved. 19 October, 2014.
5. Merriam, Sharan B. & Brockett, Ralph G. The Profession and Practice of Adult Education: An Introduction. Jossey-Bass, 2007, p. 7. ISBN 978-0-78790-290-2.
6. Faure, E., Herrera, F., Kaddoura, AR. Petrovsky, AV, Rahnema, M. and Ward, FC. Learning To Be: The world of education today and tomorrow, UNESCO, Paris, 1972. — 346 p.

Gulasal AHMEDOVA,
Andijon viloyati Izboskan tumani 10-maktab
boshlang'ich sinf o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYANING AHAMIYATI

Annotation

Maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili darslarini tashkil etishda pedagogik texnologiya-larning muhim jihatlari ta'kidlangan. Chunonchi, grammatik jadvallar asosida dars o'tish ta'lism sifatini yanada samarador bo'lishini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarning tasavvur va fikrlash qobiliyatini oshirishligi bayon etilgan. Grammatik jadvallarning eng muhim jihat esa o'quvchi undagi ma'lumotlarni ko'rish orqali xotirasida saqlaydi. Shu bilan birga mashg'ulotni tashkil etishga doir tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar. Ta'lim-tarbiya, amaliy ko'mak, o'yin, jadval, test, rasm, muhokamali topshirqlar, mantiqiy vaziyatlar, boshqotirmalar, pedagogik texnologiya, didaktik o'yinlar, so'z turkumi.

В статье освещены важные стороны педагогических технологий в организации уроков родного языка в начальных классах. Также отмечена роль грамматических таблиц в развитии воображения и мышления учащихся. Автор отмечает, что использование грамматических таблиц помогает учащимся в запоминании информации, и даёт свои рекомендации по организации занятий.

Ключевые слова. Обучение, практическая поддержка, игра, таблица, тесты, фотографии, задачи для обсуждения, логические ситуации, головоломки, педагогические технологии, дидактические игры, части речи.

Article highlights the important aspects of pedagogical technologies in the organization of native language lessons in primary classes. Also described the role of grammatical tables in the development of imagination and thinking of students. Author notes that the use of grammatical tables helps students in memorizing information, and gives its recommendations on the organization of classes.

Key words. Training, practical support, games, tables, tests, photos, discussion tasks, logical situations, puzzles, pedagogical technologies, didactic games, parts of speech.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimi jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanishlar, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurilishi jarayonlari bilan hamohang tarzda taraqqiy etib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Bolalarimizni birov-larning qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlарimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga qulq solish, dardini bilih, muammolarini yechish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak", deb ta'kidlaganida

o'quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to'g'ri joriy etilishi, o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishi nazarda tutilganligini aytish mumkin.

Zamonaviy texnologiya va ularning ta'limdi qo'llanishiga oid bilimlar, o'quvchilarni bilimli hamda yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi. Interfaol – o'zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo'lishni anglatadi.

Zamonaviy ta'limi tashkil etishda qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir.

Dars jarayonida bir nechta metodlardan o'rinli foydalanish darsning samaradorligini oshiradi, o'quvchini faollashtiradi. Ta'lum shakli, metodlari sinfdan sinfga o'tgan sari oddiydan murakkabga qarab rivojlantirib borilishi, quyi (2-4) sinflarda ko'proq rasmilar, narsa-buyumlardan foydalanish, slaydlar, audio va videolavhalardan foydalanish, darslarda ta'limi o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

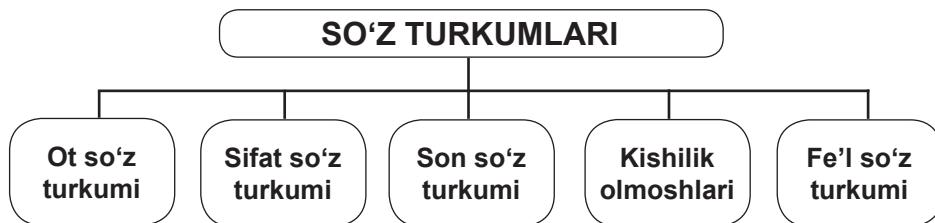
Biroq ulardan o'quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda foydalanish lozim. Ta'limi o'yinlarni qo'llashda me'yorni bilish kerak, ularni haddan ziyod ko'paytirib yuborish o'quvchini dars maqsadidan chetlashtirib qo'yishi mumkin.

Ona tili darslariada grammatik jadvallar, test, rasmlar, muhokamali topshiriqlar, har xil mantiqiy vaziyatlar, boshqotirmalar, yozuvchi va shoirlarning hayoti, ijodi, ularning boy madaniy merosini tushuntirish uchun multimedia vositalaridan, videoroliklardan, elektron darsliklardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarda grammatik jadvallardan foydalanish maqsadga muvofiq deb o'yaymiz. Bunda grammatik jadvallarni innovatsion shaklda ishlab chiqish juda dolzarbdir. Masalan, 4-sinf o'quvchilari boshlang'ich ta'lum darajasidan kelgusida yuqori sinfga qadam qo'yish davrida bo'lib, ularda har bir predmetni quyi sinflarda o'rgangan bilim darajasiga bog'lagan holda tasavvur qilishini nazarda tutish lozim.

Bunda esa grammatik jadvallar o'quvchilarning tasavvur va fikrlash qobiliyatini oshiradi. Grammatik jadvallarning eng muhim jihatni o'quvchi undagi ma'lumotlarni ko'rish orqali xotirasida saqlaydi.

Biz o'quvchining eshitganidan ko'ra ko'rgani ko'proq yodida qolishini hisobga olgan holda, quyida 4-sinf "Ona tili" darslarda o'tiladigan "So'z turkumlari"ni (1-jadval) o'rganishda samaralii bo'lgan grammatik jadvallardan namunalar keltirib o'tamiz.

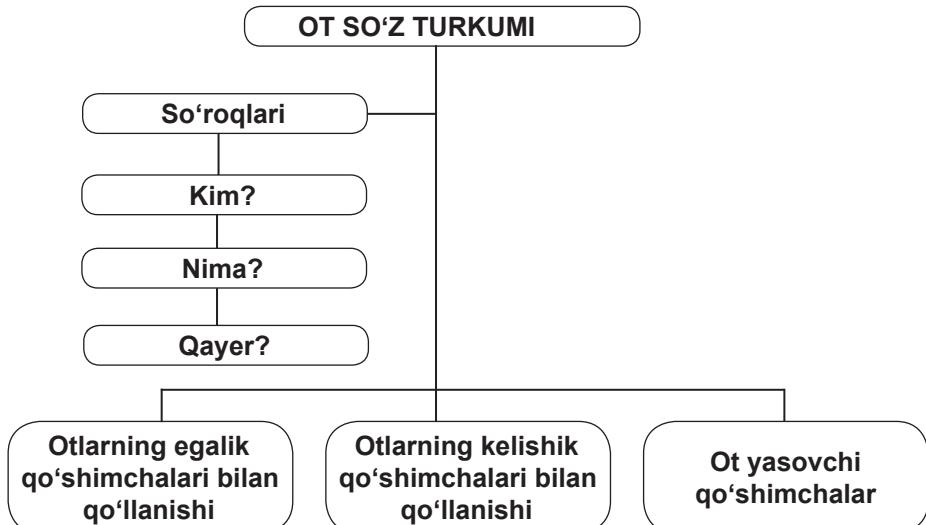

1-jadval. So'z turkumlari

Mazkur grammatik jadval o'quvchida "So'z turkumlari"ni umumiylashtirish uchun xizmat qiladi. Bunda "So'z turkumlari"ning tarkibiy qismlarini nimalar tashkil etishi nazarda tutilgan.

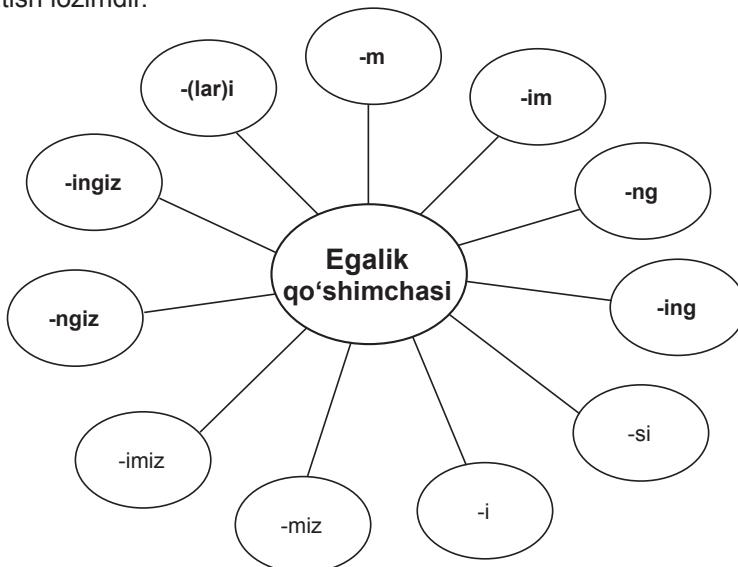
Grammatik jadvallar – so'z turkumlarining alohida va muhim jihatlarini namoyon etishi maqsadga muvofiqdir. Quyida "So'z turkumlari" bo'yicha grammatik jadvallarni ko'rish mumkin.

"Ot – so'z turkumlari"ni o'rganishda (2-jadval) "Ot"ning qaysi muhim jihatlari o'rgani-lishini anglaydi.

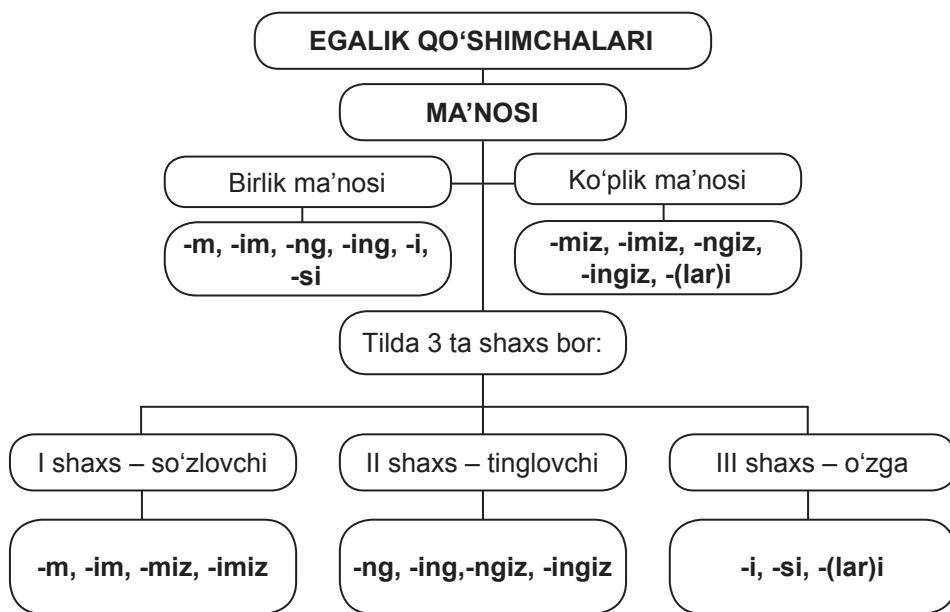

2-jadval. Ot so'z turkumi

"Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi" bo'yicha grammatik jadvalga egalik qo'shimchalar (3-jadval) va uning xususiyatini (4-jadval) yoritib berishga alohida e'tibor qaratish lozimdir.

3-jadval. Egalik qo'shimchalar

4-jadval. Egalik qo'shimchalari xususiyati

“Sifat – so‘z turkumi” mavzusi bo‘yicha grammatik jadvalni (5-jadval) quyidagicha taqdim etish mumkin.

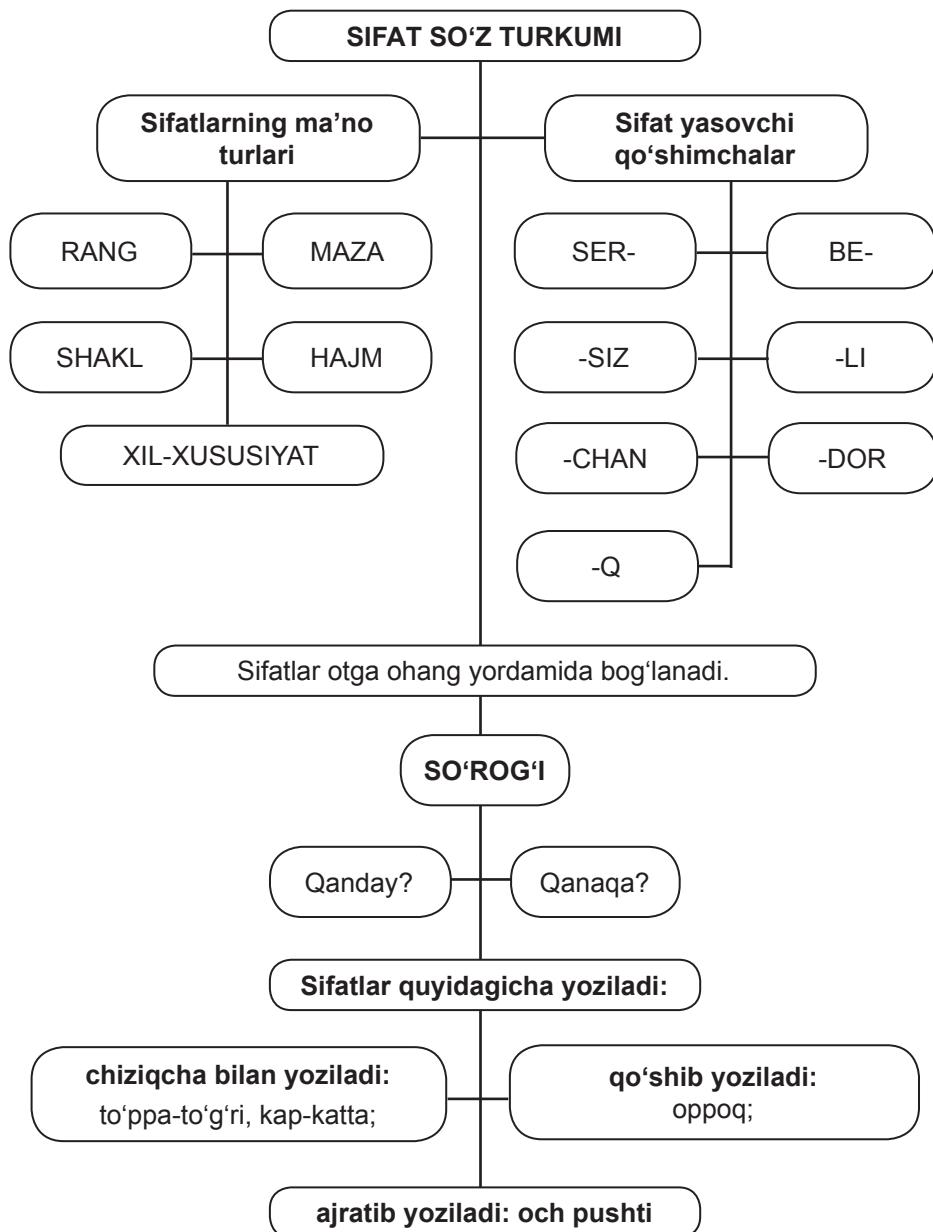
Grammatik jadvallar o‘quvchilarga kompyuter, proyektor orqali yoki printerdan chiqarilgan holda alohida taqdim etiladi.

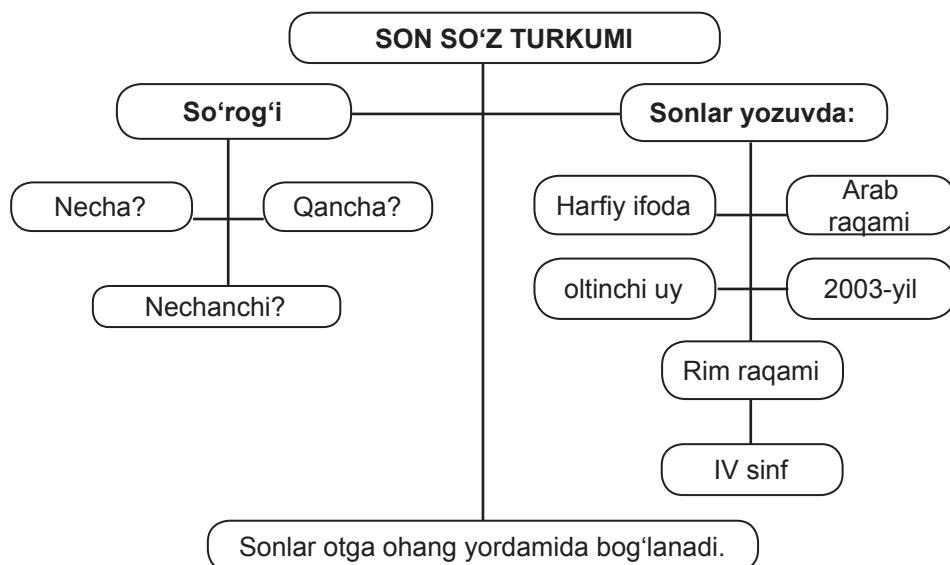
O‘quvchilar grammatik jadvallarni sinchiklab o‘rganishgach, o‘z xotirasiga tayangan holda jadvallarning tarmoqlari va ketma-ketligi asosida o‘z bilim va ko‘nikmasini shakllantirib boradi.

Shuni alohida qayd etish joizki, pedagogik faoliyatni tashkil etish individual va ijodiy xususiyatga ega. Shu bois ta’lim va tarbiya jarayonini yo‘lga qo‘yishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish har bir pedagogning mahorati va layoqat daramasiga bog‘liq. Bu esa o‘quvchidan ko‘proq mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni talab etadi. Har qanday pedagogik texnologiyaning o‘quv-tarbiya jarayonida qo’llanishi shaxsiy xarakterdan kelib chiqqan holda, o‘quvchini kim o‘qitayotganligi va o‘qituvchi kimni o‘qitayotganiga bog‘liq. O‘quv jarayonidagi pedagogik texnologiya – bu aniq ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo‘lib, u o‘quvchining ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo‘naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir. Pedagogik maqsadning amalga oshishi va kafolatlangan natijaga erishish o‘qituvchi va o‘quvchining hamkorlikdagi faoliyati, ular qo‘ygan maqsad, tanlagan mazmun, uslub, shakl, vositaga, ya’ni texnologiyaga bog‘liq.

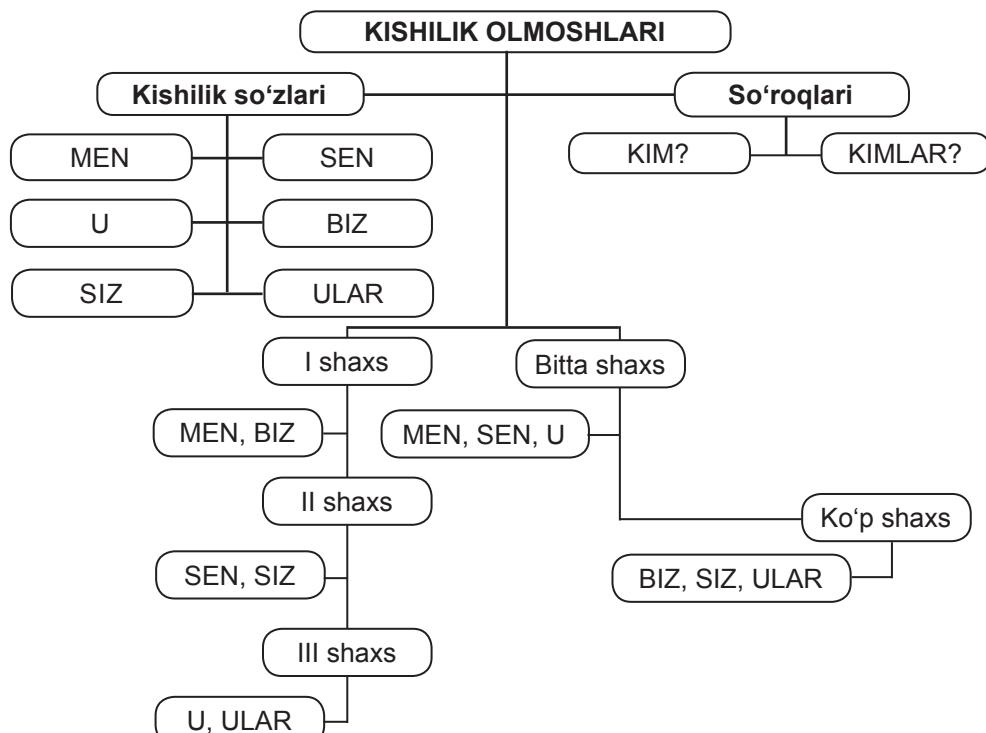
“Son – so‘z turkumi” mavzusi bo‘yicha grammatik jadvalni (6-jadval) quyidagicha tayyorlash mumkin.

“Kishilik olmoshlari” mavzusi bo‘yicha grammatik jadvalni (7-jadval) quyidagicha taklif etiladi.

6-jadval. Son so'z turkumi

7-jadval. Kishilik olmoshlari

"Fe'l – so'z Turkumi" mavzusи bo'yicha grammatik jadvalni (8-jadval) quyidagicha tayyorlash mumkin.

8-jadval. Fe'l so'z turkumi

Umuman olganda, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini nazarda tutgan holda ko'proq ko'rgazmali vositalardan, ta'limiylididaktik o'yinlardan foydalanish samarali natija beradi. Ta'limiylididaktik o'yinlar, ayniqsa, kichik muktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi, ular dunyoni va o'zlikni anglashda, o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishda asosiy vosita hisoblanadi. Ta'limiylididaktik o'yinlar bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillatishga, o'quvchilarni darsga to'liq jalb etishga yordam beradi, ular o'quvchilarning o'zaro va o'qituvchilar bilan hamkorligini mustahkamlashda nihoyatda katta ahamiyatga ega.

O'quvchilarning izlanishi, mustaqil ravishda qo'shimcha manbalarga murojaat qilishi, ma'lumotlar bankidan o'ziga kerakli materiallarni saralab olishga o'rgatish orqali egallayotgan bilimlarining amaliyotda qo'llay olish layoqati shakllanadi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. "Ma'rifat" gazetasи, 2016-yil 8-dekabr, № 98. 4-b.
2. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006. 261 b.
3. O'zbek tili 4: 4-sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma // F. Tolipova va boshq. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 128 b.
4. Ona tili [Matn]: umumiyl o'rta ta'lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik // R. Ikromova va boshq. 8-nashri. – T.: O'qituvchi, 2017. 192 b.
5. "Til va adabiyot ta'limi" jurnalı, 2015-yil 8-son. 19-b., 2016-yil 6-son. 12-b., 2017-yil 8-son. 15-b.

Azizxon RAXMONOV,
O'zbekiston Davlat jahon tillari
universiteti tayanch doktoranti

KOMMUNIKATSIYA VA MULOQOT – PEDAGOGIK HAMKORLIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada kommunikatsiya va muloqot shaxslararo ma'lumot almashinuv jarayoni ekanligi, shuningdek, pedagoglar va o'quvchilarning o'zaro hamkorligidagi o'ziga xos shakli va ijtimoiy tajriba berish, uni qabul qilib olishdagi so'zlashuv tizimi sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Kommunikatsiya, muloqot, faoliyat, maqsad, shaxslararo kommunikatsiya, ommaviy kommunikatsiya, falsafa, psixologiya.

В данной статье приведено мнение о сущности коммуникации и процесса обмена информацией при диалоге. Автор даёт основные научные точки зрения на понятия "коммуникация" и "обмен информацией".

Ключевые слова. Коммуникация, общение, деятельность, цель, межличностная коммуникация, массовая коммуникация, философия, психология.

Article gives an opinion on the essence of communication and the process of information exchange in dialogue. Author gives the main scientific points of view on the concepts of "communication" and "information exchange".

Key words. Communication, activity, purpose, interpersonal communication, mass communication, philosophy, psychology.

Hozirgi kunda jamiyatda yashayotgan fuqarolarning aqliy rivojlanishini kommunikatsiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, jamiyatning har bir a'zosini o'z fikri, dunyoqarashi, o'z nutqini erkin bildira olish huquqiga va madaniyatiga ega bo'lishi uning faol fuqarolik pozitsiyasini belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda bugungi zamonaviy dunyoning asosini ham barqarorlashuvini ham aynan, kommunikatsiyasiz tessavvur qilish qiyin bo'lib bormoqda.

Bu borada Respublikamizning Birinchi Prezidenti Islom Karimov "Bizning oldimizda turgan eng dolzarb vazifalardan biri – insonlarni o'z fikrini bayon qila olish, erkin fikr bildirishga o'rgatishdir. Ya'ni, fikrga qarshi faqatgina fikr bilan kurashish mumkin. Mana meni tashvishiga solayotgan narsa. Qaysi bir mакtab yoki oly ta'limguassasasi bunday tajribaga ega? Biz yoshlarni erkin fikrlashga, babs-muzokara olib borishga o'rgatishimiz zarur"¹ deya ta'kidlagan edilar.

Nazariyamizdagi birinchi qadam, "kommunikatsiya", "muloqot", tushunchalarning mazmun-mohiyati va ularning insonlarni nutqiy faoliyatidagi o'rnnini aniqlab olish.

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori – T.: O'zbekiston, 1998. – 327-b.

“Kommunikatsiya” so‘zi – boshqa ko‘pgina chet tilidan o‘zlashgan so‘zlar kabi, rus tilida ham keng foydalaniladi. Bu so‘zning asl mazmun-mohiyati *communico* (lotin tilidan olingan) – “umumlashtiraman”, “bog‘layman”, “muloqot qilaman” ma’nolarini bildiradi. Umumiylar ma’noda, bu so‘z tabiatidan qat’i nazar boshqa bir obyektlarni bog‘lash usulini anglatadi. Kommunikatsiyaning bunday keng ma’noda qo’llanilishida haqiqiy borliq kontekstsida turli qarashlar bo‘lishi mumkin. Aynan shuning uchun ham fan va falsafada “kommunikatsiya”ning turli talqinlari mayjud.

Ilmiy tadqiqot doirasida kommunikatsiya tushunchasining mantiqiy, psixologik va til bilan bog‘liqlikda o‘tkazilgan tahlili shuni ko‘rsatadiki, uning inson hayotida murakkab va ko‘pqirrali ko‘rinishi mayjud va uni insoniyatni o‘rganuvchi ko‘plab fanlarni tadqiq etadi. Buni quyidagi fanlar misolida kuzatish mumkin:

Falsafa fani – Falsafa fanining tadqiqotlarida kommunikatsiya jarayonlariga katta e’tibor qaratiladi. Kommunikatsiya muammolari XX asr falsafasining asosiy mavzularidan biriga aylangan. Zamonaviy tadqiqotchilarining kommunikatsiya borasidagi izlanishlarida yo‘nalish vazifasini o‘taydigan nazariy faktor bo‘lib til borlig‘ini o‘rganishdagi falsafiy va ilmiy refleksiyadagi burilishga xizmat qildi. Dunyoni ekzimtensial o‘rganishga moyil bo‘lgan falsafa nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, *kommunikatsiya* – bir birini tushunish assosida ifodalanadigan muloqotdir.

Psixologiya fani – psixologlar falfasiy talqindan farqli o‘laroq, kommunikatsiyani psixologik faoliyat mahsuli (fikrlar, tuyg‘ular, hissiyotlar, bilimlar) bilan almashinishning psixologik jarayoni sifatida, insonlarning hamkorlikdagi faoliyati shartlarida ular orasidagi muloqot, aloqalarning o‘rnatalishi va takomillashtirilishi sifatida o‘rganishadi.

Sotsiologiya fani – sotsiologlar kommunikatsiyani ijtimoiy jarayon sifatida tushunib, jamiyat tizimida bog‘lovchilik rolini bajaradi, muloqotga esa ijtimoiy shartli faoliyat turi sifatida qaraladi, degan xulosaga kelishadi.

Lingvistika fani – lingvistlar kommunikatsiyani nutqiy faoliyat va tilning kommunikativ vazifasi sifatida tushunishadi.

Pedagogika fani – pedagoglar kommunikatsiyani ta’lim jarayonining subyektlari (pedagoglar, o‘quvchilar)ning o‘zaro hamkorligidagi o‘ziga xos shakli, ijtimoiy tajribani berish va qabul qilib olishdagi so‘zlashuv va boshqa belgilarni tizimi sifatida o‘rganishadi.

Shuningdek, pedagogika tashqi muhit bilan ko‘pgina kommunikatsiyalar orqali bog‘liq bo‘ladi. Tashqi muhit va mayjud munosabatlarni pedagogik tizimning harakatlanishi va rivojlanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Axborotlarning pedagogik tizimiga kelib tushishi va undan qayta uzatilishi tizim komponentlarining o‘zaro va butun bir tizim bilan hamda tizimning tashqi muhit bilan aloqa qilish uslublari hisoblanadi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan talqinlardan kelib chiqib aytadigan bo‘lsak, har sohada, yo‘nalishda kommunikatsiya o‘ziga xos jihatlarni aks ettiradi. Lekin barchasidagi asosiy birlamchi vazifa – o‘zaro muloqot va bog‘liqlikni yo‘lga qo‘yish bo‘lganligi sababli ham fanlar predmetidan kelib chiqadigan tabiat, borliq, jamiyat, insonning o‘zaro hamkorlikda bir-biri bilan bog‘liq holda tasavvurga namoyon bo‘lishi va reallikka aylanib borishi bilan yuzaga keladi. Shu sababli ham kommunikatsiya o‘z ichiga o‘ziga xos murakkab tarkibiy qismalarni qamrab olgan jarayon sifatida tadqiq etiladi.

Jamiyatda har bir inson o‘z qarashlari bilan individuallikka, insoniyat sifatida umumiylar xarakterga ega bo‘lib boradi. Aynan mana shu jarayonda kommunikatsiyaning vazifasi – bir tarafdan ikkinchi tarafga xabarning o‘tkazilishi, individular orasidagi ma’lumot almashinuvida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kundagi “*kommunikatsiya*” atamasining zamonaviy talqini:

-
- moddiy yoki ma'naviy dunyoning turli obyektlari (aloqa);
 - muloqot, bir shaxsnинг ikkinchi shaxsga ma'lumoti;
 - omma (jamoa)ga ta'sir qilish (jamiatda).

"Kommunikatsiya" borasidagi ilmiy nuqtayi nazarlar:

Amerika olimi A.Faberning "Kommunikatsiya" tushunchasiga yondashuvi: Kommunikatsiya jarayoni va uning davomidagi harakat insonlar orasidagi rivojlanuvchi hamkorlik modelini yaratishga xizmat qiladi.

Professor S.L.Rubinshteyn yondashuvi: Kommunikatsiya boshqa shaxsni tu-shunish va anglashga bo'lgan ehtiyoj asosida paydo bo'lgan. Ya'ni insonlarning o'za-ro muloqotga kirishishi natijasida maqsad yotadi yoki aksincha, maqsadni ro'yobga chiqarish uchun shaxslar bir-birini anglashga ehtiyoj sezadilar.

Kommunikatsiya insonlar orasidagi aloqani o'rnatish va rivojlantirishning murak-kab va ko'p tabaqali hamda o'z ichiga ma'lumot almashinuvini qamrab oluvchi, ham-korlikning barcha uchun umumiyligi bo'lgan strategiyasini ishlab chiquvchi hamkorlik fa-oliyatidagi jarayondir.²

Umuman olganda kommunikatsiyani bu kabi anglash jamoat va shaxslararo mu-nosabatlarning uzliksizligini tan oladigan metodologik qarashlarga asoslangan bo'lib, buning o'zi ham kommunikatsiyaning xarakterini ochib beradi.

Bu xususida, M.M.Alekseyeva o'z fikrini bildirib, kommunikativ jarayonni yuzaga keltiruvchi omillarni uchga bo'lib o'rganilishi kerak deb ta'kidlaydi:³

Birinchidan, kommunikativ jarayon bevosita muloqot, kommunikatsiya hara-katlardan tashkil topgan bo'lib, unda kommunikantlar (muloqot qiluvchilar) ishtirok etishadi. Odatiy hollarda ishtirokchilar soni ikkitadan kam bo'lmasligi lozim.

Ikkinchidan, kommunikantlar mana shu, biz muloqot deb nomlagan harakatni amalga oshirishlari, ya'ni nimadir qilishlari (so'zlash, destikulyatsiya, o'zining tash-qi ko'rinishidan aniq bir hissiyotlarni, masalan, taqdim etilayotgan xabarga bo'lgan emotsiyonal bahosini "o'qib" olishlari uchun sharoit yaratish) shart.

Uchinchidan, aniq bir kommunikativ aktida aloqa kanalini aniqlash darkor.

Yuqorida sanab o'tilgan qobiliyatlarga ega bo'lish, boshqa insonlar bilan aloqa bog'lash va uni muntazam ushlab turishda deb hisoblaydigan bo'lsak, bir qator tad-qiqotchilar, xususan, Yu.M. Jukov, L.A. Petrovskayalar tomonidan kommunikativ kom-petensiya bu – qibiliyat deb ajratib belgilab berildi.

Aytish mumkinki, kommunikatsiyani tavsiflash masalalarida fikr va qarashlar bir-bi-rini inkor etmaydi, aksincha, kommunikatsiya ijtimoiy hamkorlik sifatida o'rganiladi.

O'z navbatida, kommunikatsiyaga parallel bo'lgan muloqot tushunchasi haqida to'xtalamiz.

"Muloqot" (*kommunikatsiya*) – bu insonning o'zaro munosabatlар va hamkorlik sharoitida yashash uslubidir. Muloqot jarayonida insonlar ma'lumot – fikr, g'oya va tuyg'ular almashishadi, buning natijasida insonlar orasida aniq bir o'zaro munosabat-lar shakli yo'lga qo'yiladi. Insonning psixikasi, uning rivojlanishi, aqliy takomillashishi va madaniy axloqining shakllanishida muloqot katta mohiyat kasb etadi. O'rganishga bo'lgan keng imkoniyatlar evaziga psixologik rivojlangan shaxslar bilan muloqot orqali, inson o'zining barcha oliy sermahsul qobiliyatları va sifatlariga ega bo'ladi. Barkamol

² Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб: Питер, 2002. – С. 451.

³ Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2000. – С. 400.

shaxslar bilan faol muloqot orqali o’zi ham yetuk shaxsga aylanib boradi.

“Muloqot” – insonlar orasidagi aloqani o’rnatish va rivojlantirishning murakkab va ko’p bosqichli jarayoni bo’lib, bunga o’z ichiga kamida uch turdagи boshqa jarayonni qamrab olgan hamkorlikdagi faoliyat ehtiyojini yaratadi:

- kommunikatsiya (ma’lumot almashinuvi);
- interaksiya (harakat almashinuvi);
- ijtimoiy persepsiya (partnyorini his qilish va tushunish).

Dastlab muloqot tushunchasining pedagogik jihatini ko’rib chiqadigan bo’lsak, muloqot pedagoglarning o’quvchilar faoliyatini tashkil etish jarayonida ham, ular bilan bevosita muomala qilishda ham amalga oshiriladi. Boshqarish vositasi bo’lgan muloqot, faoliyatdan oldin bo’ladi va albatta, pedagoglar bu faoliyatga o’quvchilarni jalb qiladilar. Bunday xolda muloqot orqali o’quvchilarning faoliyatini tashkil etish yuzasidan muayyan yo’l-yo’riq beriladi va uni amalga oshirish jarayonida munosabat normalari kiritiladi. Boshqarish vositasi bo’lgan muloqot o’quvchilarning faoliyatiga hamrohlik qiladi. U orqali pedagog faoliyatini tashkil etish, amalga oshirish usullariga tuzatishlar kiritadi. Shuningdek, ayrim o’quvchilarning, umuman, jamoaning kuch-g’ayratini faoliyat ishtirokchilari o’rtasida vujudga keladigan munosabatlarini muvoffiqlashtiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, muloqot vazifalarini qulay tarzda amalga oshirish uni pedagogik muomala, ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladigan muloqotning yuqori darajasi deb ta’riflash imkonini beradi. Hozirgi zamon o’qituvchisi xuddi shunday darajaga erishmog’i lozim.

Muloqot orqali ta’sir etish, muloqotga kirishish zarur. Tajribalar shuni ko’rsatadiki, pedagogik jarayonning borligi o’qituvchiga munosabatni ijodiy hissiyorlar asosida tashkil etishga, bolalar bilan psixologik muloqot o’rnatishga imkon beradi. O’qituvchi o’quvchilarga biron-bir narsani o’rgata olishi uchun ular bilan muloqotga kirishishi shart. Umuman olganda muloqot odamlar o’rtasidagi birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan keilib chiqadigan bog’lanishlar rivojlanishning ko’p qirrali jarayonidir. Muloqot birgalikda faoliyat ko’rsatuvchilar o’rtasida axborot ayriboshlashni o’z ichiga oladi. Bunday axborot ayriboshlanishi muloqotning kommunikativ jihatni sifatida ta’riflanishi mumkin. Muloqotning ikkinchi jihatni munosabatga kirishuvchilarning o’zaro birgalikdagi harakati nutq jarayonida faqat so’zlar bilan emas, balki harakatlar, xatti-harakatlar bilan ham ayriboshlashdan iborat. Muloqotning uchinchi jihatni munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlarini taqozo qilishdir. Kishi birgalikda faoliyat ko’rsatayotganda zaruriyatga ko’ra boshqa odamlar bilan birlashishi, ular bilan muloqotga kirishi, ya’ni aloqa o’rnatishi, o’zaro hamjihatilikka erishishi, kerakli axborot olishi va javob tariqasida axborot berishi lozim.

Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o’rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun dolzarbdir. Xususan, kishining o’z “Meni” ham atrofdagilar bilan bo’ladigan muloqot jarayonida shakllanadi. Avvalo, shaxsnинг hayot yo’llari oilada keyinchalik bog’cha, maktab, oliygoh, ishxona, keksalar orasda ya’ni guruh va jamolarda rivojlanadi. Biz guruh va jamoaga kirar ekanmiz, doim unda turli rollarni bajarishga to’g’ri keladi. Rasmiy guruhda boshliq rolini o’ynasak, kasalxonada bemor, do’konda xaridor, oilada ota yoki ona, ota-onas oldida esa farzandlik rolini bajaramiz.

Muloqot shaxslararo munosabatlarning shunday ko’rinishidirki, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o’zaro ruhiy jihatdan aloqaga kirishadilar, o’zaro axborot almashadilar, bir-biriga ta’sir o’tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, bir-birlarini tushunadilar. Shuning uchun muloqot ijtimoiy psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha

sohalarida ishtirok etib, hamkorlik faoliyatining moddiy, ma'naviy, madaniy, emotsiional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Insonda yuzaga keladigan turli xil ehtiyojlarni maqsadga muvofiq ravishda qondirish muloqot maromiga bog'liq bo'lib, shaxslararo munosabat, barkamol avlod, komil inson g'oyalarini anglatadi. Muloqot muvaffaqiyatining negizi shaxsning ruhiy dunyosi, ehtiyojlar motivatsiyasi, xarakter xislati, individual-tipologik xususiyati, qobiliyat, e'tiqodi kabi insonning fazilatlari, sifatlari namoyon bo'lishi, rivojlanishi hisoblanadi. Muloqot jarayonida muloqotdoshlarning tasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg'ulari, ko'nikmalari, voqelik natijasini oldindan sezish, ta'sir o'tkazish uslubi tarkib topishi mumkin.

Muloqot tashqi ta'sirlar, namunalar asosida o'zini o'zi tuzatish, qayta tarbiyalash, shaxsiy imkoniyatini ro'yobga chiqarish uchun zamin hozirlab, komillik sari yetaklaydi. Odamlar o'rtaсидagi shaxslararo munosabatlar jarayonida g'ayritabiyy ijtimoiy holat yoki hodisaga ongli tayanish o'zini o'zi mukammallashtirish, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, baholash va o'ziga o'zi buyruq berish shaxsning ruhiy dunyosida muhim kamolot bosqichidir. Shuningdek, muloqotga kirisha olmaslik holati ham mavjud bo'lib, uning asosiy sababi bu – o'zini ortiqcha yoki past baholash tufayli uni qurshab turgan odamlarga bo'lgan noto'g'ri munosabatdir. Buni oldini olishda quyidagilarga ahamiyat berish orqali ijobji samaraga erishish mumkin:

- hamkorlik faoliyatida, muloqotlar tizimi orqali muloqot jarayonining barcha a'zolari o'rtaсиda insonparvarlik munosabatlarini tashkil qilish, emotsiunal muhitni taqqoslash imkoniyatini yuzaga keltirish;

- muloqotda ichki munosabatlar tizimida a'zoning qulay pozitsiyasini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish;

- insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to'g'risida axborotni egallashga oid maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish;

- shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ishbilarmonlik o'yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish.

"Muloqot" tushunchasi ham "kommunikatsiya" tushunchasi kabi turli fan yo'naliшlarida o'rganiladigan va tasvirlanadigan kategoriyalardan biridir.

Bir qancha psixolog olimlar muloqotning ijtimoiy muammolarini o'rganishib, unda shaxsni rivojlantirishda muloqotning imkoniyatlarini aniqlab olishni yuqori bosqichga olib chiqishadi. Pedagoglar esa bir tarafdan muloqotni tarbiya jarayonining tarkibiy qismi deb, ikkinchi tarafdan pedagogning kasbiy madaniyati tavsifi sifatida o'rganishadi. Kommunikatsiya nazariyasi asoslari bo'yicha madaniyat va kommunikatsiya o'zaro munosabatlari, madaniyat va xulq-atvor, etika va madaniyat muammolariga diqqat qaratilgan madaniyatlararo kommunikatsianing tadqiqotlari natijasi sanoqli manbalar guruhini tashkil etadi. Sanab o'tilgan fan yo'naliшlarining har biri "muloqot" tushunchasining turli nuqtalaridan o'rganadi, shu sababli bu tushunchaga berilgan ta'riflar orasida farq bo'lishi mumkin, lekin ulardagi kommunikatsianing maqsadi uyg'unlikda kechadi, buni L.S.Vigodskiy, A.A.Leontev, T.Parsons, K.Cherri kabi olimlarning "kommunikatsiya" va "muloqot" sinonimik xarakterga ega bo'lishi va ular o'zaro almashinishi mumkin, degen qarashlarni ham isbotlaydi.

Atamashunoslik lug'atlarida muloqot ikki yoki undan ortiq kishilarning aqliy yoki hissiy ma'lumotlar, tajriba, bilim, qibiliyat va ko'nikmalar almashinuvidan iborat bo'lgan hamkorlikdagi faoliyati deb ta'riflanadi.⁴

Boshqa bir pedagogikaga oid lug'atda muloqot – boshqa bir inson yoki insonlarga

⁴ Давыдов Ю.Н. Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. С. 432.

bo’lgan u yoki bu munosabatni izhor qilish imkoniyati sifatida ta’riflanadi.

Yuqorida ta’kidlangan fikr-mulohazalarga tayangan holda shuni belgilab qo’yish lozimki, muloqot tushunchasining fanlararo kategoriyasi ko’p qirrali hamkorlik jarayoni, harakat, ma’lumot va holat almashinuvi tariqasida o’rganiladi. Eng muhim ijtimoiy faoliyat o’laroq, muloqot inson shaxsini shakllantirish va takomillashtirish vositasi hisoblanadi. Muloqot insonlarning amaliy hamkorligi (hamkorlikdagi mehnat, o’yin o’ynash, o’qish) tarkibiga kiradi, ular faoliyatini rejalshtirish va nazorat qilib borish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda, insonning boshqa bir inson bilan muloqot qilishdek muhim bir ehtiyojini qondiradi. Ijtimoiy-tarixiy rivojlanish jarayonida paydo bo’lgan bu ehtiyojni qondirish, insonlarning muloqotga bo’lgan intilishidir.

Muloqotga bo’lgan ehtiyoj insonlarda hamkorlik qilishga istak uyg’otadigan sabablarni shakllantiradi. Barcha shakldagi muloqot turlarining haqiqiy vositalari sifatida nafaqat ma’naviy faoliyatning natijalari – g’oya, qadriyat, ideallar, tuyg’ular va kayfiyatlar, balki moddiy narsalar – inson mehnati qurollari va vositalari, ijtimoiy qadriyatlar va insoniyat tajribasi obyektlari ham bo’lishi mumkin.

Demak, keltirib o’tilgan fikrlar, tahlillar natijasiga ko’ra “kommunikatsiya” va “muloqot” sinonimik xarakterga ega va ular o’zaro almashinishda bo’ladi, degan talqinni yuzaga keltirish mumkin.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod O’zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: O’zbekiston, 1998. 327-b.
2. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. // Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2000. – С. 400.
3. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 272.
4. Давыдов Ю.Н. Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. С. 432.
5. Обухова Л.Ф. Детская психология: Учебник. – М.: ЮРАЙТ; МГППУ, 2011. – С. 460.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб: Питер, 2002. – С. 451.
7. Яшин Б.Л. Культура общения: теория и практика коммуникации – М.: Директ-Медиа, 2015. – С. 243.

Shoira NIZAMOVA,

Guliston Davlat universiteti huzuridagi Sirdaryo viloyati

XTXQTMOHM katta o'qituvchisi

O'QUVCHILARGA IQTISODIY BILIM BERISHDA TA'LIM VA TARBIYA UZVIYLIGI

Annotation

Maqolada o'quvchilarda iqtisodiy bilimini shakllantirish masalasiga bag'ishlangan bo'lib, iqtisodiy savodxonlik, iqtisodiy tarbiya mazmuni, yoshlarda iqtisodiy tafakkurning shakllantirishi, tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob kabi sifatlarning paydo bo'lishini ta'minlashi to'g'risida mulohazalar bildiriladi. O'z o'rnda iqtisodiy tarbiya mazmunini yoritib beruvchi Abu Nasr al-Farobi, Ahmad Yugnakiy, Ibn Sino, Abdulla Avloni qarashlaridan foydalaniilgan.

Kalit so'zlar. Iqtisodiy savodxonlik, iqtisodiy tarbiya mazmuni, yoshlarda iqtisodiy tafakkur, iqtisodiy hisob-kitob, iqtisodiy kompetentlik.

Статья посвящена вопросам формирования экономической грамотности у учащихся. Автор на основе взглядов Абу Насра аль-Фараби, Ахмада Юнаки, Ибн Сины и Абдуллы Авлони на экономическое воспитание отмечает, что его сущность заключается в формировании экономического мышления, бережливости, трудолюбия, инициативности, навыков предпринимательства, экономического учёта у молодёжи.

Ключевые слова. Экономическая грамотность, сущность экономического воспитания, экономическое мышление молодежи, экономический учет, экономическая компетентность.

Article devoted to the formation of economic literacy among students. Author on the basis of the views of Abu Nasr al-Farabi, Ahmad Yugnaki, Ibn Sina and Abdullah Avloni on economic education notes that its essence lies in the formation of economic thinking, thrift, diligence, initiative, skills, enterprises, economic accounting among young people.

Key words. Economic literacy, mean of economic fostering, economic ideology of youth, bookkeeping, economic competence.

Har qanday davlatning rivojlanishi o'sha davlatda olib borilayotgan ta'lim-tarbiya natijasiga bog'liq ekanligi ma'lum. Ta'lim-tarbiyani takomillashtirmay turib ma'nnaviy boy va barkamol insonni tarbiyalash mushkul. Bozor iqtisodiyoti sharoitida va keyingi rivojlanishda ham yoshlarda iqtisodiy tafakkurni shakllantirish muhim vazifa sanaladi. Shu bois bu sohada pedagoglarimiz tadqiqotlar olib bormoqda.

Hayotda yangi sifat o'zgarishlari yuz berishi uchun yoshlarga fanning turli sohalariiga, xususan, iqtisodiy bilimlarga katta qiziqish uyg'otish lozim. Buning uchun esa barcha moddiy-texnik, ilmiy-uslubiy shart-sharoitlarni yaratish va ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish ota-onalar, o'qituvchilar va shu sohaga mas'ul bo'lgan mutasaddilarning bevosita burchi hisoblanadi.

Hozirgi yoshlarga iqtisodiy bilim berishda ta'lif va tarbiya uzviyiligi juda muhim sanalanadi. Ana shu jihatdan olib qaralganda, bugungi o'quvchilarning iqtisodiy savodonligini oshirish dolzarb masalalardan biridir.

Buning uchun esa ta'lif-tarbiyanı izchil yo'lga qo'yish zarur. Ayniqsa, iqtisodiy ta'lif-tarbiya bo'yicha darsdan tashqari fakultativ kurslar, amaliy mashg'ulotlar, turli tadbirlar tashkil etish ijobiy samara berishi mumkin. Iqtisodiy tarbiya natijasida ta'lif oluvchilarda mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, uddaburonlik, iqtisodiy hisob-kitob yuritish ko'nikmalarini kamol toptirish nazarda tutildi.

Iqtisodiy tarbiya – ijtimoiy tarbiyaning bir turi bo'lib, iqtisodiy malaka va ko'nikmalarni egallashning mazmuni, usuli hamda tashkil etilishi masalalarini o'rganadi. Iqtisodiy tarbiya iqtisodiy bilim va iqtisodiy savodxonlik asosida olib boriladi. Iqtisodiy bilim – ishlab chiqarish jarayonining mohiyati hamda iqtisodiy munosabatlar mazmunini yorituvchi asosiy ma'lumotlar majmuidir. Iqtisodiy savodxonlik – ishlab chiqarish, xo'jalilik faoliyat, iqtisodiyot, iqtisodiy munosabatlar borasidagi boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lish.

Iqtisodiy ta'lif-tarbiya jarayoni shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun, ya'ni iqtisodiy malaka va ko'nikmalarni egallashi uchun uyuştiriladi hamda tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkoniyatini beradi. Iqtisodiy ta'lif jarayonida ta'lif oluvchining ongi (ta'lif jarayonida), hissiyoti (darsda va sinfdan tashqari ishlarda), irodasi (faoliyatni uyushtirish, xulqni idora qilish jarayonida)ga muntazam ta'sir etiladi. Iqtisodiy tarbiya – o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-iqtisodiy bilimlarga tayangan holda ularda muayyan sifat (tejamkorlik, tadbirkorlik, oqillik, uddaburonlik, kommunikativlik, vaziyatni to'g'ri baholay olish, mehnatsevarlik, ishchanlik va boshqalar) hamda iqtisodiy mustaqil bilim olish, iqtisodiy ta'lif, qayta o'zlashtirish, ijtimoiy buyurtma, maqsad, shakl, metod, tashkil etish, boshqarish sharoiti, imkoniyat, shaxsning iqtisodiy jihatdan shakllanish jarayoni – bularning hammasi ilm rivojljanish darajasining yangi pog'onalarini ko'rsatmoqda.

Turli xil iqtisodiy masalalarni boshqa o'quv fanlaridan o'zlashtirgan bilimlar va real hayotdan olingan misollar asosida o'rganish o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini yanada rivojlantiradi. Darsdan tashqari iqtisodga oid mashg'ulot va har xil tadbirlar nafaqat o'quvchilarning iqtisodiy bilimlарini mustahkamlaydi, balki ularni axloqiy jihatdan tarbiyalash omili ham hisoblanadi.

Iqtisod nafaqat nazariy, balki ko'proq amaliy fanlardan biridir. U bevosita amaliyotga tayanadi, aniq manbalar, raqam va hisob-kitoblardan foydalanadi. Shuning uchun iqtisodiy bilimlarni o'rgatish, tafakkurni shakllantirish, haqiqatlarni namoyon etish, aniq jarayonlar asosida amalga oshirib kelinadi. Bunda amaliy vaziyatlarni o'quvchilarga o'yinlar vositasida ko'rsatish alohida ahamiyatga ega. Ish o'yinlari iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirishning samarali usuli hisoblanadi. Iqtisodiy o'yinlar o'quvchilarni bevosita iqtisodiy hodisa va voqealarning ishtiroychisiga aylantiradi. Buni esa dars jarayonlarida kuzatish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti juda murakkab jarayon. U muntazam izlanish va o'rganishni taqozo etadi. Inson o'z-o'zidan tadbirkor yoki ishbilarmon bo'lib qolmaydi. Kelgusida farovon hayot kechirishi uchun mehnat qilishi va xo'jalilik yuritish sir-asrorlarini bilishi lozim. Buning uchun albatta, o'quvchilarda hozirgi sharoitda iqtisodiy munosabatlar ko'nikmasini shakllantirish, ta'lif va tarbiya orqali ta'minlanadi. Shuning uchun mammakatimiz taqdiri va kelajagi uchun mas'ul bo'lgan o'quvchi-yoshlarning iqtisodiy savodonligini rivojlantirish va tafakkurini o'stirish muhim masalalardandir.

Iqtisodiy tarbiya o'quvchilarda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob va ayni shu kabilar haqida fikrlay olishni kamol toptirish demakdir. Bu esa o'z o'rnidagi yoshlarda iqtisodiy tafakkurning shakllanishiga olib keladi. Avvalo, o'quvchilar iqtisodiy tarbiya haqida mukammal, to'la tushunchaga ega bo'lmog'i darkor.

Iqtisodiy tarbiya mazmuni haqida sharq mutafakkiri Abu Nasr al-Farobiy insonga yashash uchun juda ko'p narsalar kerakligini va bularni vujudga keltirish yo'lida boshqa shaxslarga murojaat etish zarurligini e'tirof etadi. Bu o'rinda olim iqtisodiy aloqa zaruriyatini ko'rsatib o'tgan edi. U o'zining "Baxt-saodatga erishuv yo'lida" asarida shunday yozadi: "Inson o'z mablag'ini to'g'ri sarflashni bilishi kerak. Pul sarflashda qizg'anchiqliq qilish xasislikka olib keladi. Pullarni rejasiz ishlatalish esa insonni beboshlikka yetaklaydi".

Ko'rinib turibdiki, o'tmishtan mutafakkirlari maktab va oila sharoitlarida bolalarning iqtisodiy tafakkurini kengaytirish, ularni tejamkorlikka, ishbilarmonlikka, iqtisodiy hisob-kitobga o'rgatish, hayotiy tajriba asosida amalga oshirish lozimligiga e'tibor beriganlar. Bolaga iqtisodiy tarbiya berish oiladan boshlanadi.

Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarida: "Mol-mulksiz kishi uchun bilim – bitmas-tuganmas mulkdir, kambag'al uchun bilim – xatosiz hisobdir" degan fikridan shuni anglash zarurki, inson o'zining ilmi bilan ijtimoiy hayotga tejamkorlik ko'nikmalanini shakllantiradi va o'z hayotini oqilona tashkil qiladi.

Bola mакtabga borgach bu borada puxta bilimlar ola boshlaydi. Abu Ali Ibn Sino o'z asarlарida shu xусусда alohida to'xtaladi: "Oila a'zolari kunlik oziq-ovqatlar" uchun yetarli mahsulotlarni oldindan tejamkorlik bilan sarf qiladi. Har bir kishi bug'doy, guruch va mevalarni saqlash yo'llarini bilishi kerak. Ehtiyojga yaroqli narsalarga tejamkorlik bilan munosabatda bo'lishi lozim. Ota-onasi uvol qilish gunohligini farzandiga yoshligidan nasixat yo'lli bilan o'rgatadi".

Ibn Sino bolalarni hayotga tayyorlash uchun ularga hunar o'rgatish kerak deb ko'r-satadi: "Inson hunarni puxta o'rganishi shart. Chunki hunar unga kelajakda ro'zg'or tebratish uchun asqotishini ayтиб o'tadilar. Darhaqiqat, oilada iqtisodiy tarbiya zamirida bolada mehnatevarlikni shakllantirish yotadi. Buni shunday olib borilish kerakki, bola o'z mehnatinining natijalarini ko'ra bilsin. Shundagina bola o'z imkoniyatlaridan to'g'ri yoki noto'g'ri foydalanayotganini anglaydi. Hunar egallash yoshlarni mustaqillikka o'rgatadi. Bu jarayonda bola hisob-kitob qilishni ham o'rganadi, ishbilarmonlik va tashabbuskorlik xусусiyatlariiga ega bo'ladi".

Ota-onalar hovli va xonardonlarni tartibga solish, ovqat pishirish, kir yuvish va kiyim-kechakni yamash, ro'zg'or asboblari hamda uydagi jihozlarni ta'mirlash sohasida bolalar mehnatini tashkil etadilar. Bunda ota-onasi yumushlarini bolalarga ularning jismoniy, ruhiy, aqliy imkoniyatlarini hisobga olgan holda topshirishlari kerak. Ota-onasi ishni topshirish bilan cheklanmay bola uni qanday bajarayotganligini tekshirishi, lozim bo'lsa maslahat berishi, ko'maklashishi, bolaning ruhlantirib turishi maqsadga muvo-fiqdir. Tarbiyaning samaradorligini oshirish ko'p jihatdan oila, maktab, jamoatchilik va mehnat jamoalarining bahamjihat kuch-g'ayrat sarflashlariga va o'quvchilarga nisbatan qo'yiladigan talablari bir xil bo'lishiga bog'liq.

Iqtisod nafaqat nazariy, balki ko'proq amaliy fanlardan biridir. U bevosita amaliyotga tayanadi, aniq manbalar, raqam va hisob-kitoblardan foydalanadi. Shuning uchun iqtisodiy bilimlarni o'rgatish, tafakkurni shakllantirish, haqiqatlarni namoyon etish, aniq jarayonlar asosida amalga oshirib kelinadi. Bunda amaliy vaziyatlarni o'quvchilarga

o‘yinlar vositasida ko‘rsatish alohida ahamiyatga ega. Ish o‘yinlari iqtisodiy bilimlarni o‘zlashtirishning samarali usuli hisoblanadi. iqtisodiy o‘yinlar o‘quvchilarni bevosita iqtisodiy hodisa va voqealarning ishtiroychisiga aylantiradi. Buni esa dars jarayonlarida kuzatish mumkin.

“Iqtisod” tushunchasiga mashhur o‘zbek adibi, xalq pedagogikasining namoyondalaridan biri bo‘lgan Abdulla Avloniy quyidagicha ta’rif beradi: “Iqtisod deb – pul va mol kabi ne’matlarning qadrini bilmakka aytilar. Mol qadrini biluvchi kishilar o‘rinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, o‘ni kelganda, so‘mni ayamas”. Yana “Hozirgi zamonda maqsadga yetmoq, xalqqa maqbul bo‘lmoq uchun ilm va mol lozimdu” kabi qimmatli g‘oyalarni olg‘a surgan.

Ota-bobolarimiz o‘z farzandlarini tejamkor bo‘lishga undaganlarini maqollar, rivotyltar, o‘lanlar, ertaklar misolida ham ko‘rshimiz mumkin.

Xalq ongiga singib ketgan “Iqtisod bilan ishlagan kishilar faqir bo‘lmaslar” degan naql bor, unga quyidagicha izoh berish mumkin: “Kirimiga qarab chiqimini tuta bilman gan kishi bor davlatini bitirib, oxiri xo‘rlikka tushgani holda, kirimiga qarab chiqimini tuta bilgan kishi boy bo‘lmasa-da, o‘zini faqirlikdan saqlay oladi”¹. Demak, iqtisodning yaxshi yoki yomonligi tejamkorlik bilan bevosita bog‘liqdir. Shunday ekan bolaga oilada iqtisod, kirim-chiqim mohiyati haqida ta’lim-tarbiya berish kerak.

Bugun maktab partalarida o‘tirgan yoshlar ertaga shaxsiy va ijtimoiy turmush masalalarini, shuningdek, Vatan mudofaasi, xalqaro munosabatlar va tabiat injiqqliklari bilan bog‘liq ravishda tug‘iladigan muammolarni to‘g‘ri hal etish yaroqli bo‘lgan qobiliyatini, jumladan, tejash va tejamkorlikni shakllantirish katta ahamiyatga egadir. Umumta’lim maktablarida o‘qituvchilarga minerallar, mineral o‘g‘itlarning iqtisodiy ahamiyati yaqqol misollar bilan ko‘rsatadilar. Fan kashfiyotlari qanday iqtisodiy foyda keltirish mumkinligi haqida bahslashadilar. Iqtisodiy tarbiyaning qator vazifalari texnologiya darslarida amalga oshiriladi. Bu darslar nechog‘lik qiziqarli va foydali tashkil etilsa, shunchalik iqtisodiy bilim va malaka oladilar.

O‘quvchilarga iqtisodiy tarbiya berish maqsadida biz keng va to‘g‘ri yo‘naltirilgan yo‘lni o‘z oldimizga qo‘yishimiz kerak. Iqtisodiy geografiya darslarida iqtisodiy tarbiyaga oid mavzularni chuqurroq tushuntirish; hozirgi kunda o‘quvchilar nutqidan o‘rin olayotgan atamalarni kasblarga bog‘lab o‘rgatish lozim. Iqtisodiy tarbiya borasida iqtisodiy geografiya darslarining ikkita yo‘nalishi alohida kasb etadi. Birinchi yo‘nalish 8-sinf uchun “O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasи” kitobida Tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklarning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati, Aholi va inson omili, O‘zbekiston milliy iqtisodiyotining tuzilishi, O‘zbekistonning tarmoqlararo majmualari, Rekreatsiya xizmati, Milliy iqtisodiyot tarmoqlari geografiyasining umumiyligi masalalari mavzularni o‘tish barobarida o‘quvchilar iqtisodiy kompetentlikka ega bo‘ladilar va kasbga yo‘naltiriladi. 9-sinf uchun “Chet el mamlakatlari iqtisodiy geografiyasи” kitobida Jahon xo‘jaligining tuzilishi mavzusida va o‘rganilayotgan har bir mamlakat haqida ma’lumot berilganda shu davlatlarning O‘zbekiston bilan hamkorligini alohida ta’kidlab o‘tishimiz kerak.

Barkamol inson, avvalo, iqtisodiy tarbiya olmog‘i shart. Chunki iqtisodiy tarbiyasiz, unga bog‘liq ko‘nikmalarsiz, odatlarsiz haqiqiy mukammal inson bo‘lishi mumkin emas. U eng avvalo o‘z mehnati va boshqalar mehnatini qadrlaydigan, uni hayotda tattib qilishning ta’limiy asoslarini ilmiy bilmog‘i zarurdir. Iqtisodiy tarbiya iqtisodiy ta’lim negizida quriladi. Tarbiya esa kundalik turmushda yuqoridaagi sifatlarni qo‘llash jarayo-

¹ Yuz bir hadis. – T.: Mehnat, 1991.

nida o'z ifodasini topadi. Bu muammo esa o'quvchilarda o'ziga xos tarzda, ya'ni sodda shaklda tashkil etiladi.

Bozor iqtisodiyoti oila tarbiyasida keng qo'llanilib kelingan milliy qadriyat sifatida tajribalarga suyanishni ham taqozo etadi. Masalan, o'zbek oilalarida bolalarni tejamkorlik ruhida tarbiyalab kelishgan, isrofarchilikka yo'l qo'yishmagan.

Bu ishni o'qituvchi bevosa maqсадати та'limi dars berish davomida o'quvchida ilk iqtisodiy tushuncha asoslari va ko'nikmalarni tarkib toptirishga alohida e'tibor berilishi shu kunning muhim muammolaridan biridir.

Demak, yuqoridagi taklif va tavsiyalarga amal qilgan holda jamiyatning o'sib kejlayotgan aqlan teran, sog'lom fikrli, tejamkor, barkamol adlodlarini yanada yuksaltirish biz o'qituvchilarning oliy maqsadimiz hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston iqtisodiyoti qadamba-qadam rivojlanishda ekan, iqtisodiy tafakkurni tarkibiy qismlari ham takomillashib boradi. Islohot, uning asosi bo'lgan inson omili va unga nisbatan e'tibor doim birinchi o'rinda turadi. Shu o'rinda yuqoridagi tamoyillarni takomillashtirish har bir davlatning bosh maqsadi bo'lib qolishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.M., Akramova F.A. *Iqtisodiy psixologiya. Ma'ruzalar matni*. – T.: Shams-ASA MCHJ bosmaxonasi, 2002. 61-b.
2. Jo'rayev T., Tojiboyeva D., Rustamov B., Jabborova J., Allaberganova Z., Babbekova D. *Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni*. – T., 2010, 10-b; // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. 2015-yil, 4-son.
3. Sobirov B.B. *O'quvchilarda iqtisodiy tushunchalarni shakllantirishda innovatsion usullardan foydalanish*. // P.f.n. olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: 2004, 5-b.
4. Eshmurodova G.X. *O'quvchilarni iqtisodiy bilimlarni rivojlantirish mazmuni (8-9 sinflar misolida)*. // P.f.n. olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2009, 21-b.
5. *Iqtisodiyotdan qisqacha lug'at*. Sr. Shodmonov tahriri ostida. Tuzuvchilar: A.Xasanov, S.Mirzaxo'jayev. – T.: O'qituvchi, 1998, 47-b.
6. *Yuz bir hadis*. – T.: Mehnat, 1991.
7. Бляхман Л.С. Перестройка экономического мышления. – М.: Политиздат. – 1990.
8. Гукасян Г.М. Экономика от "А" до "Я". Тематический справочник. – М. 2010.
9. Психология. Учебник под ред. А.И. Крылова. – М.: Проспект, 1998, – С. 547-549.

Feruza VALIYEVA,

Kasb-hunar ta'limi tizimini innovatsion rivojlantirish,
pedagog kadrlarning malakasini oshirish va
ularni qayta tayyorlash instituti doktoranti

KLASTER TIZIMINI O'QUV-ISHLAB CHIQARISH MAJMULARIGA JORIY ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotation

Maqlolada umumiy o'rta ta'lif muassasalarining 10-11 sinf o'quvchilari uchun tashkil etilgan o'quv-ishlab chiqarish majmualari faoliyatini takomillashtirish va yanada rivojlantirish masalasi yoritilgan. Ya'ni o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etishda klaster tizimizining afzalliklari olib berilgan. Ta'lif klasteri to'g'risida umumiy ma'lumotlar hamda amaliyotga tatbiq etish uchun takliflar berilgan.

Key words. Mehnat bozori, o'quv-ishlab chiqarish majmualari, innovatsion ta'lif klasteri, klaster nazariyasi, mehnat resursi, ta'lif klasteri, klasterli yondashuv.

В статье изложены вопросы совершенствования и дальнейшего развития учебно-производственных комплексов для учащихся 10-11 классов общеобразовательных учреждений. Также автором отмечены преимущества кластерной системы и раскрыты её премущества.

Ключевые слова. Рынок труда, учебно-производственные комплексы, инновационный образовательный кластер, кластерная теория, трудовые ресурсы, кластер обучения, кластерный подход.

Article deals with the issues of improvement and further development of educational and industrial complexes for students of 10-11 grades of educational institutions. Author also noted the advantages of the cluster system and disclosed its advantages.

Key words. Labor markets, training and production complexes, innovative training clusters, cluster theory, labor resources, cluster of training, cluster approach.

Rеспубликамизда ilg'or texnologiyalar va chet el investitsiyalari kelib kirishi natijasida mehnat bozori talablariga mos o'zgarishlarga olib kelmoqda. Bunday sharoitda hozirgi kun talablariga mos holda yuqori malakali, har tomonlama rivojlangan, zamon talablariga javob bera oladigan, chuqur bilimli, o'z sohasini sevadigan, mustaqil fikrlay oladigan mutaxassislarni tayyorlash eng dolzarb muammolardan biridir.

Mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq uzliksiz ta'lif tizimini takomillashtirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lif xizmatlarining ochiqligi va sifati masalalariga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda.

2017-2018-o'quv yilidan boshlab 11 yillik majburiy umumiy o'rta ta'lif tizimiga

o'tilishi jamoatchilik, ota-onalar va 9-sinflar bitiruvchilari tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi. O'quvchilarning ma'lum miqdordagi ijtimoiy-kasbiy bilim va tushunchalar bilan qurollantirish, shaxsni mehnat va ijtimoiy jarayonlarning subyekti sifatida tushunchalariga ko'maklashish, o'zlarini anglashlari va o'z imkoniyatlarini amaliy tekshirib ko'rishlari uchun qulay pedagogik sharoit yaratish o'quvchilarning kasbga yo'naltirish jarayonining asosiy vazifalaridandir. Shu bois o'quvchilarning kasb tanlash muammosi maktab ta'limida katta o'rinni tutadi.

Kasbni to'g'ri tanlash mehnat va ijtimoiy faoliyatda eng yuksak ko'rsatkichlarga erishishga yordam beradi, mehnat jarayoni va uning natijalaridan qoniqish esa shaxsda ijodkorlik, hissiy ko'tarinkilik va jamiyat hayotida farovonlikni ta'minlashga ko'maklashadi.

Fan, ishlab chiqarish, texnika va texnologiyalarning rivojlanish barobarida jamiyatning o'z a'zolariga qo'ygan talablari ortib bormoqda. Bu esa o'quvchilarni kasbga yo'llash jarayonini ijtimoiy-pedagogik jihatdan takomillashtirishni talab etmoqda.

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, mehnat bozorining talablari mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish, ta'lim sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish, bu sohada ilm-fan yutuqlarini amaliyotga tatbiq etishning samarali mexanizmlarini yaratish orqali o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan isloh qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-mayda "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini yanada rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish bo'yicha Respublika komissiyasini tuzish to'g'risida"gi PFN№4941-sonli Farmoyishi e'lon qilindi.

Ushbu farmoyishda quyidagi yo'nalishlarda vazifalarga asosiy urg'u berish nazarida tutiladi: ish beruvchi korxonalar, ota-onalar, o'quvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar vakillari o'tasida ijtimoiy tadqiqotlar o'tkazish asosida kasb-hunar ta'limi dasturlarini o'qitish muddati 1 yildan 4 yilgacha bo'lgan, universal kasb-hunar ta'lim dasturlaridan chuqur ixtisoslashtirilgan, murakkab ta'lim dasturlarigacha tabaqa lashtirish; kasb-hunar kollejlarini ularda joriy qilinadigan tabaqa lashtirilgan ta'lim dasturlari asosida toiflash, tuman (shahar) xaritalarida joylashishini belgilab chiqish, bitiruvchilarni ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishini davom ettirishining huquqiy asoslarini belgilash; ta'lim olish va kasb o'rganish tamoyili asosida O'zbekistonda shakllanayotgan tajribani tizimlashtirish, katta yoshdagilarni o'qitish va ularga hunar o'rgatish bo'yicha nodavlat sektorini davlat uzluksiz ta'lim tizimi bilan integratsiyalash; hududlar bo'yicha kasb-hunar kollejlariga qabul kvotalarini prognozlashtirishda iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni, mehnat bozori kon'yukturasini inobatga olgan holda ehtiyojini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Ushbu ehtiyojdan kelib chiqqan holda kasb-hunar kollejlari hududlar kesimidan va mehnat bozori talabalaridan kelib chiqib optimizatsiyalashtirildi. Bu esa o'z navbatida barcha 9-sinf bitiruvchilarini qamrab ololmaydi. Uzlusiz ta'lim tizimi umumiyo'rta ta'lim bo'g'ini 9-sinfdan 11-sinfga o'zgartirildi. 10 va 11-sinf o'quvchilari orasida kasb tanlash ehtiyoji paydo bo'ldi. Bulardan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktyabrdagi 868-son "Umumiy o'rta ta'lim muassalarining 10-11-sinflari o'quvchilariiga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda O'quv-ishlab chiqarish majmualarida (O'ICHM) o'quvchilarga o'rtagatilayotgan kasblarning dastlabki ro'yxati, kasblar bo'yicha malaka talablari, mashg'ulotlar

rejalarini va dasturlarini takomillashtirish nazarda tutilgan.

Biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko’rsatadiki, har bir tuman o’z mehnat bozoridan kelib chiqqan holda kasblarni erkin tanlashi kerak. O’ICHM va korxona hamkorlikda kasb-hunar ta’limi jarayonini ta’minlashi, korxona va O’ICHM o’r-nashgan joyi va ishslash vaqt turli xil bo’lsa-da, bir-biri bilan hamkorlik qilishi maqsadga muvofiq bo’ladi.

O’ICHMga klaster tizimini joriy etishda bir qator rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalanish amaliy natijalar beradi. Quyida rivojlangan davlatlarda klaster tizimini joriy etilishini ko’rib chiqamiz.

Integratsiyalashuvning kichik darajasi mamlakatlar iqtisodiyotida yangi xo’jalik yuritish tizimini shakllantirish yo’li hisoblanib, o’zaro provard mahsulot ishlab chiqaradigan va geografik yaqin bo’lgan korxona va tashkilotlarni o’z ichiga olgan “klaster”lar yaratishdir. Klasterlarni shakllantirishdan maqsad – shahar, tuman va viloyat ichida joylashgan bir xil soha korxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda bo’lgan ta’lim, ilmiy, injiniring, konsalting, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va boshqa xizmatlarni uyg’unlashtirish – innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobat-bardosh tovarlar yaratishga yo’naltirishdan iborat.

Shuningdek, “klaster” tanlanma tadqiqotlarning bir usuli sifatida ham ifodalanadi. Quyida klasterning turli sohalarda qo’llanilishi bo’yicha ma’nolarini ko’rib chiqamiz.

1-jadval

KLASTERNING TARMOQLARDA QO’LLANILADIGAN MA’NOSI	
Iqtisodiyotda klaster	Muayyan hududda to’plangan bir-biriga bog’liq tashkilotlar (kompaniyalar, korporatsiyalar, korxonalar) guruhı: mahsulotlar, tarkibiy qismlar va ixtisoslashtirilgan xizmatlar yetkazib beruvchilar; tadqiqot institutlari, universitetlar va bir-birini to’ldiruvchi boshqa tashkilotlar
Musiqada klaster	Musiqada klaster (ingliz tilidan <i>klaster</i> – bosh, bir bosh) oz yoki ko’p soniyalarda, ba’zan esa mikrooraliqdagi tovushlarning kelishuvidir.
Til o’rganishdagи klaster	Til sistemasi sohasida qat’iy ma’noda ishlatiladigan atamadir. Bir-biriga yaqin bo’lgan iboralar majmuuni bir tilning dialektlari yoki ravishlari kabi birlashtiriladi, lekin etnik, tarixiy yoki siyosiy sabablarga asoslangan tarkibiy qismlar (yoki ularning bir qismi) alohida tillar hisoblanadi.
Ta’limda klaster	Bir tomondan, sanoat korxonalari bilan tarmoqqa oid xususiyat va sheriklik munosabatlarni birlashtirgan o’zaro bog’liq kasb ta’lim muassasalarini majmuuni tashkil etadi; ikkinchidan, fan-texnologiya-biznesning innovatsion zanjirida, asosan gorizontal bog’langan zanjirda joylashgan, o’rganish, o’zaro tajriba almashish va o’z-o’zini aniqlash vositalaridir.

“Klaster” nazariyasining asosi bo’lib, Alfred Marshallning XIX asr oxirida yozilgan “Iqtisodiyot prinsiplari” nomli asarida (1890) ixtisoslashgan tarmoq-sohalarning alohida hududlarda uyg’unlashishi to’g’risidagi fikr-mulohazalari hisoblanadi. Uning ilmiy xulosalari bo’yicha ixtisoslashgan faoliyat yurituvchi subyektlarni hududiy uyg’unlashuvi:

- malakaviy mehnat resurslarining borligi;
- ta’minotchi va qo’shimcha sohalarning o’sishi;
- har xil firmalarni ishlab chiqarish jarayonining turli bo’g’inlariga ixtisoslashuvining mavjudligiga asoslanganligi.

“Klaster” nazariyasini o’rganish jahon hamjamiyatida tez sur’atlarda o’sib bormoq-

da va uni amaliyotda qo'llash esa milliy va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo'nalishiga aylanmoqda.

“Klaster” nazariyasining ko‘p jihatliligi, unga nisbatan turli xil nazariy yondashuvlar shakllanishiga sabab bo‘ldi.

1980-yillardan keyin “Klaster nazariysi”ning rivojlanishida 3 ta muhim (AQSH, Britaniya va Skandinaviya) ilmiy maktablar yutuqlarini ko‘rishimiz mumkin.

AQSh olimlari: M.Porter “Raqobat ustunligi nazariyasi”, M.Enrayt, S.Rezenfeld, P.Maskell va M.Lorenseñlar “Mintaqaviy klasterlar konsepsiysi”, A.Marshall “Sanoat hududlari nazariyasi”, P.Bekatin “Italian sanoat okruglari nazariyalari”, M.Storper “Ideal” hududiy klaster” nazariyalarini yaratgan. Qo’shimcha qiyomat va “klasterlar zanjiri uyg‘unligi, mintaqalarni o‘qitish konsepsiyalari” ham shu guruhdan o‘rin olgan. Aynan shu olimlar nazariyalarida klasterlar – ishlab chiqaruvchilar raqobat ustunligini oshirishda yuqori samarali bo‘lib, ularning hududdagi ta’lim, fan, texnologik, iqtisodiy va boshqa xizmat ko‘rsatuvchi subyektlar faoliyati bilan uyg‘unlashgan tizimi ekanligi ta’kidlanadi.

Britaniya nazariyotchilarining (J. Danning, K.Brimen, Shmit, J. Xamfrilar) fikricha, klaster – o‘zaro hamkorlikdagi institutlar tizimi sifatida iqtisodiyotning asosini belgilovchi institutsional nazariyalardir. Bu holatda “klaster”ning o‘ziga “zamonaviy institut” sifatida qaralmoqda. Ular mazkur tizim qatnashchilarining o‘zaro munosabati turlicha – rasmiy va norasmiy bo‘lganidek, klasterlarning ham tashqi doirasi keng bo‘ladi demoqchilar.

Skandinaviya olimlari (B.O.Lundval, B.Yonson, B.Asxaym, A.Izakson) – klasterning evolyutsion rivoji bir qator bosqichlardan o‘tishi, ya’ni “tug‘ilishidan tugagunicha” – bu shundan dalolat beradiki, evolyutsion nazariya imkoniyatidan foydalanish “klaster” nazariyasini bildiradi, degan mulohazaga kelgan.

Klaster nazariyasi ilmiy jarayonga marketing strategiyasi shaklida, davlat, hududlar va mintaqalar korxonalarining bozordagi raqobat muhitida g‘olib bo‘lishlarini ta’minlovchi g‘oya-usuli sifatida kirib keldi.

Rivojlangan mamlakatlarda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va boshqarishda klasterlardan foydalanish bo‘yicha ma’lum tajriba to‘plangan.

Yevropa ittifoqi mamlakatlari va AQShda bu strategiya keng qo’llanilmoqda. Klasterlar soni Buyuk Britaniyada 168 ta, Gollandiyada 20 ta, Germaniyada 32 ta, AQShda 380 ta, Daniyada 34 ta, Fransiyada 96 ta, Italiyada 206 ta, Finlyandiyada 9 ta, Hindistonda 106 tani tashkil etadi. Daniya, Finlyandiya, Shvetsiya sanoatini klasterlar to‘la egallagan.

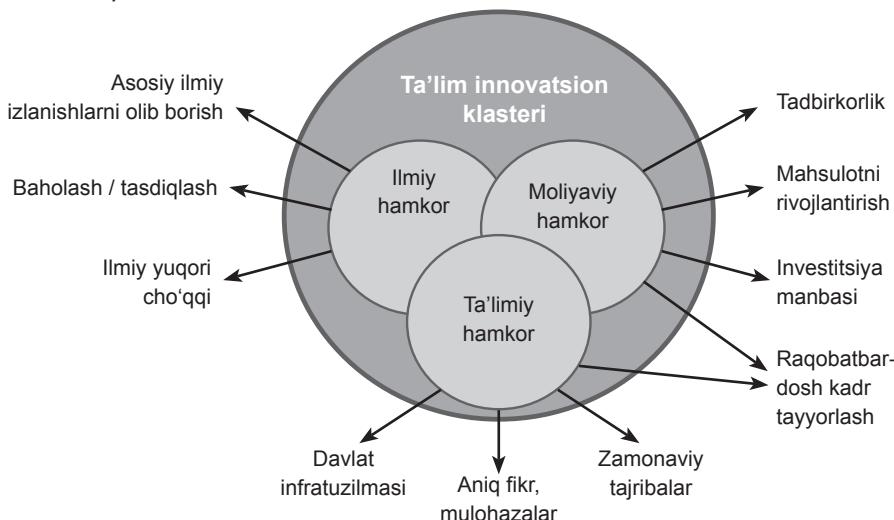
Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Birinchi darajali e’tibor mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha dastur tayyorlashga va uni amalga oshirishga qaratilishi zarur” degan ko‘rsatmalarini yuqori darajada amalga oshirishda xalqaro amaliyotda sinalgan “Klaster” nazariyasiga asoslangan tajribadan foydalanish sanoat istiqbolida muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday mamlakat, hudud yoki viloyat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, eng avvalo, ishlab chiqarayotgan tovarlarini mahalliy va jahon bozorlaridagi raqobatbardoshligi, ya’ni xaridorgirligi bilan aniqlanadi. Mamlakatning ta’lim tizimidagi islohotlar va barcha ilmiy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlanishlarning yakuniy ko‘rsatkichi ham tovarlar va xizmatlarimizning zamonaviy bozorlarda raqobatbardoshligining ta’milanishi bilan baholanadi.

O‘zbekistonda birinchi bo‘lib A. Bekmurodov va Yang Son Belar “O‘zbekiston teksil sanoatini rivojlantirish strategiyasiga klaster yondashuvi bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borganlar. ularning tadqiqotlarida chet mamlakatlarda iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha klasterlardan foydalanish loyihalari tavsiflanib, Amerikada axborot-kommunikat-

siya, Yaponiyada avtomobil, neft-kimyo va tekstil, Italiyada keramika va gilam ishlab chiqarish, Koreya Respublikasida tekstil sanoatida erishilgan natijalar tahlil qilingan. Shu bilan birga, A. Bekmurodov va Yang Son Belar asosiy e'tiborni O'zbekiston tekstil sanoati eksport salohiyatini tahlil qilishga qaratib, sohaga chet el investitsiyalarini ko'proq jalb qilish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqqanlar va mahsulotni bo'yash bo'yicha klaster modelini Koreya Respublikasining Degu shahridagi tajriba asosida ishlab chiqqanlar.

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston ta'lif tizimida klasterlarni shakllantirish masalasi mammakat miqyosida emas – viloyatlardagi aniq iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlar asosida, klaster nazariyasining mohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Quyidagi modelda (1-rasm) innovatsion ta'lif klasteridagi asosiy obyektlarni ko'rib chiqamiz.

1-rasm.

Modelda ko'rsatilganidek, innovatsion ta'lif klasterining mohiyati ilmiy tadqiqot, ta'lif va tijorat sheriklari o'tasidagi o'zaro munosabatdir. Shu bilan birga, ta'lif klasteri davlat infratuzilmalaridan foydalanish, mavjud haqiqatlar bilan aloqa va ta'lifmda tajriba imkoniyatlarining mavjudligi kabi innovatsion xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Shu o'rinda ta'lif innovatsion klasteri tushunchasiga izoh beramiz.

Ta'lif innovatsion klasteri – ta'lif sektorining uyushgan vakillari: maktablar, kasb-hunar ta'lif muassasalari, universitetlar, tadqiqot markazlari, sanoat va ishlab chiqarish sohalari doimiy hamkorlikda bo'ladi.

Kasb-hunar ta'lifi rivojlanishining mexanizmlaridan biri – o'zaro munosabatlarga asoslangan klaster yondashuvi, hamkorlik, manfaatdor tomonlar o'tasidagi muloqot: ta'lif muassasalari, ish beruvchilar, boshqaruv organlari, jamoat tashkilotlari hisoblanadi. Hamkorlik qilishning shakllaridan biri – hududlarda ta'lif klasterini tuzishdan iborat. Klasterli yondashuvni hal etish zarurati hududiy kasb-hunar ta'lifi tiziminining sa'maradorligini oshirish uchun manfaatdor tomonlarning sa'y-harakatlarini birlashtirish-

ning tashkiliy shakli klasterning afzalliklari bilan belgilanadi.

Ta'limning rivojlantirishning klasterli yondashuvi sherikchilikning barqaror rivojlanishi asosida amalga oshiriladigan, "muammoni hal qilish jarayoni" deb nomlanuvchi klaster subyektlarining o'zaro va o'z-o'zini rivojlantirish sifatida tushiniladi, bu alohida ishtirokchilar uchun ham, umuman, klaster uchun ham aniq ustunliklarni oshiradi.

Klaster – ma'lum shartnoma munosabatlari bilan belgilanadigan va subyektlarning rolini aniqlash va ularning faoliyatini tartibga soluvchi umumiyligini maqsadga asoslangan harakat qiluvchi jamoalar majmuidir.

Ta'lim Klasteri bu – bir tomondan, sanoat korxonalari bilan tarmoqqa oid xususiyat va sheriklik munosabatlarini birlashtirgan o'zaro bog'liq kasb-hunar ta'lim muassasalari majmuini tashkil etadi; ikkinchidan, fan-texnologiya-biznesning innovatsion zanjirida, asosan gorizontal bog'langan zanjirda joylashgan, o'rganish, o'zaro tajriba almashish va o'z-o'zini aniqlash vositalaridir.

Ta'lim tizimiga klasterli yondashishni qo'llashda quyidagi nazariy va metodik qoidalarga riyoq qilish kerak:

- klaster – innovatsion texnologiyalar asosida atrof-muhitni muhofaza qilish va ishlab chiqarish vazifalarini bir-biriga bog'liq holda hal etish, bir vaqtda, bir-biriga bog'liq bo'lgan turli sohalarga mansub geografik jihatdan zinchilik yashayotgan o'zaro bir-birini to'ldiruvchi bozor subyektlarining tizimini anglatadi;

- "klasterlar korxona va tashkilotlarning yaqinligi jamoatning muayyan shakllari mavjudligini va o'zaro ta'sirning chastotasi va darajasini oshiradigan geografik min-taqada kuzatiladigan tarmoq shaklidir";

- klasterning oxirgi ta'rifi, tarmoq shakli sifatida, klasterlar fenomenining muhim jihatini tavsiflaydi, bu klasterlarni identifikasiyalashda va ularning tizimini shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega;

- klasterlar turli darajadagi yetuklik rivojlanish bilan tavsiflanadi. Ularni "kuchli", "barqaror", "potensial" va "yashirin" klassifikatsiyalarga ajratish mumkin;

- "kuchli klaster" ishlab chiqarish aylanishining eng muhim bosqichlarini, raqobat-bardoshlik va barqaror raqobat afzalliklarini yaratuvchi ishtirokchilar o'ttasidagi faol raqobatni aks ettiruvchi samarali tuzilma bilan tavsiflanadi.

Demak, o'quv-ishlab chiqarish majmualari faoliyatiga klaster tizimini joriy etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

- kasb-hunarlar bo'yicha malaka talablari, o'quv rejalarini va dasturlarini takomil-lasshtirish;

- o'quvchilarning kasb-hunar o'rganishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;

- ishlab chiqarish korxonalari va O'ICHM o'ttasida uyg'unlashgan hamkorlikni ta'minlash;

- O'ICHMni bitirgan o'quvchilarni ta'limning keyingi bosqichiga yoki ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish faoliyatiga yo'naltirishga ko'maklashish;

- "Kasb-hunar ta'limi to'g'risida"gi yangi Qonun loyihasini ishlab chiqish va unda O'ICHMlarning huquq va majburiyatlarini belgilash;

- zamonaviy kasb-hunar bo'yicha darsliklar, o'quv qo'llanmalar, elektron vositalar yaratish;

- amaliy mashg'ulot, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish uchun mustahkam moddiy-teknik bazani tashkil qilish;

- mohir ustalar, hunarmandlar, ishbilarmonlar, tikuvchilar, novvoyalar va boshqa kasb egalarining ish tajribalaridan foydalanish;

- O’ICHMDagi ishlab chiqarish va xizmat ko’rsatish sohasini jahon talablari darajasida takomillashtirish va uning sifat va samaradorligini ta’minlash;
- ta’lim muassasalari va ta’lim tizimlarini birlashtirish asosida doimiy professional ta’lim tizimini yaratish;
- samarali moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;
- kasbiy malakalarni sertifikatlash;
- ta’lim muassasalari uchun sifat menejmenti tizimini yaratish;
- nogironligi bor shaxslarga kasbiy ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi shiddat bilan rivojlanish pallasida kadrlarga e’tibor har qachongidan kuchaygan. Kasb-hunar ta’limining dastlabki bosqichi bo’lgan o’quv-ishlab chiqarish majmualari faoliyatini zamon talablari darajasida rivojlantirish, unga klaster usulini joriy etish ko’zlangan maqsadga, natijaga erishishning, muammolarni bartaraf etishning eng maqbul yo’lidir.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi “Umumiy o’rta, o’rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” № F-5313-sonli Farmoni. www.lex.uz
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-maydagi “O’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimini yanada rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish bo’yicha Respublika komissiyasini tuzish to’g’risida”gi № F-4941-sonli Farmoyishi. www.lex.uz
3. Жуков Г. Н. Разработка и практическая реализация системы непрерывного профессионально-педагогического образования. // журнал Образование и наука, 2003. №4. – С.58.
4. Мухаметзянова Г.В., Пугачева Н.Б. Кластерный подход к управлению профессиональным образованием. – Казань ИППО РАО, 2007.
5. Громыко Ю.В. Что такое кластеры и как их создавать. // журнал Восток, 2007. Вып. 1.

Tahririyat: 10-11-sinf o’quvchilarini kasbiy tayyorlash masalasi o’quv-ishlab chiqarish majmualari zimmasiga yuklatilgan. Ammo bugungi kunda o’quv-ishlab chiqarish majmularining faoliyati o’zini oqlamayapti. Muallif mazkur kasbiy ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, muammolarni bartaraf etish zarurligini ta’kidlagan holda unga klaster tizimini joriy etishni taklif qilgan. Bizningcha, o’quv-ishlab chiqarish majmualari faoliyatini klaster tizimi asosida tashkil etish uning faoliyatini rivojlantirib, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga, ishlab chiqarish va xizmat ko’rsatish sohasining rivojiga olib keladi.

Dilshod DJURAYEV,

O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

XITOY TILI VA MADANIYATINI O'QITISH – TA'LIMDA INTEGRATSİYA IMKONİYATLARI KENGAYISHINING OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada xitoy tili va madaniyatini o'qitish – ta'limda integratsiya imkoniyatlari kengayishining omili haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, xitoy tilini chet til sifatida o'qitishda tilni madaniyatdan ajratgan holda o'qitib bo'lmasligi tahlil qilingan. Muallif xitoy madaniyatini o'rganmay turib muloqotga kirishish jarayonida duch keladigan muammolar va ularni bartaraf etish omillarini atroflicha yoritib bergen.

Kalit so'zlar. Xitoy tili, madaniyat, o'zlashtirish, ko'nikma, qo'llash, chet tili, tahlil, muloqot, jarayon.

В статье приведено мнение о таком факторе интеграции образования, как изучение китайского языка и культуры. Автор рассматривает ошибки, возникающие в процессе диалога с носителями китайского языка, и способы их преодоления.

Ключевые слова. Китайский язык, культура, овладение навыками, применение, иностранный язык, анализ, общение, процесс.

Article gives an opinion on the factor of integration of education, such as learning of Chinese language and culture. Author views the errors, arising in the process of dialogue with native speakers of the Chinese language, and ways to overcome them.

Key words. Chinese language, culture, mastering skills, application, foreign language, analysis, communication, process.

Tilshunoslik sohasida xalqaro madaniy aloqalarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa va fikr almashuv qurولي – vositasi hisoblangan. Til bir qator muhim vazifalarni bajarib, u yoki bu xalqning tarixi va madaniyati haqida xabar beradi, ularni avloddan-avlodga yetkazadi, insonlarga estetik zavq bag'ishlaydi, shuningdek, zarur bilimlarni berish va uni yoyish, bilim olish quroli hamdir.

Biz milliy ma'naviyatni har tomonlama yuksaltirish masalasini o'z oldimizga asosiy vazifa qilib qo'yar ekanmiz, bugungi kunda ma'naviyatimizni shakllantiradigan va unga ta'sir o'tkazadigan barcha omil va mezonlarni chuqr tahlil qilib, ularning bu borada qanday o'rın tutishini yaxshi anglab olishimiz kerak. Albatta, har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analarini, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Bizning qadimiy va go'zal diyorimiz nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi bes-hiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabaruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida yurtimizda tug'ilib kamolga yetgan ulug' allomalarining xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixon bag'ishlaydi.

Ma'lumki, ko'pgina mamlakatlar o'z ona tiliga ega. Tillarning ayrimlari xalqaro madaniy aloqalarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bunday tillar xalqaro, millatlararo va davlatlararo madaniy aloqalarni o'rnatishda ahamiyatli ravishda o'z hissasini qo'shadi. Bu orqali xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalar yanada rivojlanadi, axborot almashinuvi kengayib, xalqaro diplomatik munosabatlar yanada faollasha boradi. Tili, an'ana va urf-odatlari bir-biriga yaqin qardosh xalqlar o'rtasidagi hamkorlikning tobora mustahkamlanishida madaniy aloqalarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi¹.

Til va madaniyatni o'rganish – ta'lilda bir-biridan ajratib bo'lmaydigan qism bo'lib, bugungi kunda til o'rganish sohasi doimo muhim ahamiyat kasb etadigan, maqsadga yetaklaydigan birlamchi asos hisoblanadi va u ham xitoy tilini chet tili sifatida o'rgatish sohasida katta e'tibor qaratadigan asosiy nuqtaga aylantiradi.

Madaniyat keng va murakkab tushunchadir, til – madaniyatning bir qismi bo'lib, chuqur ijtimoiy tasavvurga ega. Til orqali madaniyatni tushunish, bu – tilni tushunish va to'g'ri qo'llash, madaniy savodxonlikda muloqot qilishda to'g'ri chiziqni shakllantiradi. Umuman olganda, madaniy ta'limning afzalliklari til va madaniyatning kommunikativ xulq-atvor orqali tabiiy integratsiyasi natijasi hisoblanadi.

XX asming 80-yillaridan buyon mamlakatimizda G'arb tili va madaniyatini o'qitish nazariyasidan ta'sirlanib, tilni o'qitish orqali madaniyatga ham qiziqish orta boshladi.

Xitoylik olim Shu Jongven lingvokulturologiyani o'rgatuvchilarning eng birinchilaridan biri bo'lib, u chet til bilan muloqot qiluvchi xitoy talabalarining pragmatik kam-chiliklarini tahlil qildi, beshta til bilan bog'liq madaniy to'siqlarni o'rganib chiqdi va tilni o'qitishda madaniyatni ajratib bo'lmasligini takidladi².

1987-yildan keyin chet tilda muloqotni o'qitish nazariyasi yurtimizga kirib keldi, aynan shu paytda "Lingvokulturologiya" – chet tilda muloqot qilish vazifalarini ilmiy tushunishga qiziqish to'xtovsiz ravishda rivojlandi.

1988–1990-yillarda xitoy tilini chet tili sifatida o'qitishda muammo va vazifalarini o'rganuvchi ilmiy tadqiqot boshqarmasi tashkil qilindi va shundan keyin xitoy tilini chet tili sifatida o'qitishda madaniyatlararo muloqot nazariyalari o'rganila boshlandi.

Tilni o'rganish tilning madaniy bilimlarini tushunish bilan uzviy bog'liqdir. Suhbat-doshning madaniy qobiliyatini tushunish, aloqalarning o'zaro bog'liqligi bilan samarali amalga oshirishga ko'mak beradi.

Buni quydagicha tadqiq etish mumkin:

Birinchidan, xitoy tilining o'zini olib qaraganda uning rivojlanish tarixi uzun, boy madaniy merosi va madaniy axborotni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, o'rganuvchilar nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, xitoy tilini chet

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008, 22-b.

² Yuan Xua. Xitoy tilini chet til sifatida xitoy madaniyatini ham o'rgatish. // Pekin pedagogika ilmiy jurnalı, 2003-yil, 30-b.

tili sifatida o'qitadigan maxsus guruh bo'lib, ular xitoy tilini o'rganishdan oldin o'zlarining milliy madaniyatidagi xulq-atvor va madaniy psixologiyasi shakllanganligi, shu sababli xitoy madaniyati va psixologiyasi bilan farqli yoki ziddiyatlarga ega bo'lishi mumkinligi yuzaga chiqadi.

Madaniyatning xilma-xil rivojlanishiga qaraydigan bo'lsak, ko'p millatli davlatlarda madaniyatlararo hamkorlik birdamlik va birgalikda rivojlanmoqda. Millatlarning madaniyatları ham turlicha, turli madaniyat o'rtasidagi almashinuv, muloqot va o'zaro aloqalar jamiyat va madaniy taraqqiyotning rivojlanishini tashkil etuvchi asosiy motivatsiyalardan biridir.

Insoniyat tarixining rivojlanish tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, insoniyat jamiyatning uzuksiz rivojlanishi mumkin bo'lgan turli etnik madaniyatları bilan o'zaro bog'liq.

Xitoy tilini chet tili sifatida o'qitish uzoq davrga borib taqaladi va bunda asosan tilning leksika, grammatika va lug'atlariga e'tibor qaratilgan, tilni o'qitishda madaniyat va madaniy muloqotga e'tibor qaratilmagan.

O'tgan asrning 70-yillarining oxiridan boshlab ijtimoy tillar, pragmatikalar, madaniy lingvistika va madaniyatlararo muloqot, xitoy madaniyati va tilini uyg'unlashgan holda o'rgatish kabi nazariyalar ta'siri ostida qizg'in muhokamalar jadal ravishda rivojlandi.

Xitoylik olim Shi Jongying madaniyat haqida quyidagicha fikr bildirgan: "Madaniyatning minglab tariflari bor, xitoy tili va madaniyati turli yondashuvlarda o'rganuvchi davlatlar turli davrlar, turli fanlar va turli odamlar turli fikrlarga ega bo'lishgan"³.

O'qitish amaliyotida xitoy tilini chet tili sifatida o'qitishda madaniy ta'lim ikki yo'nalishda olib boriladi: biri madaniy ta'limni mahorat darsiga to'g'ri kelishi, ikkinchisi esa, maxsus madaniy yo'nalishni tashkil etishdir.

Jao Sianxouning fikricha, xitoy tilini chet til sifatida o'qitishda madaniyatni tatbiq etilishida ta'riflanishi kerak bo'lgan prinsiplar "bosqichlilik, darajalilik, me'yoriylik va ilmiylik"-ni o'z ichiga oladi va bundan keyin xitoy tilini chet til sifatida o'qitish uchun madaniyatni joriy etish xitoy tilini chet tili sifatida o'rgatishning organik qismi sanaladi. "Umumiy tushunchasi, taqqoslash tushunchasi, qo'llash tushunchasi va o'tish tushunchasi" madaniyatni boshlang'ich nuqtaga aylantirish, til va madaniyatni integratsiyalashtirib o'qitishning boshlanish nuqtasi sifatida qabul qilishimiz kerak⁴.

1996-yil Lin Guoli madaniy omillarni belgilab berdi, birinchidan, til va madaniyatning quyi va yuqori aloqalarini ta'kidlaydi va tilni madaniyatning ajralmas qismi deb hisoblaydi, bundan tashqari, madaniy omillar ham tilning bir qismi, ikkinchidan, madaniy omillar tilda fonetika, grammatika va leksika darajasidek muhim o'rinda baholanadi⁵.

Ju Jang xitoy tilini xorijiy til sifatida o'qitishda "Madaniyatni har tomonlama ehtiyojni qondirish uchun kengroq va ko'proq madaniyat tushunchasini yaratish o'rinali deb hisoblagan"⁶.

Xitoy tilini o'qitish boshqarmasining fikriga ko'ra, "madaniy omillarni xitoy tilini chet tili sifatida o'qitishning roli", "xitoy madaniyati va chet el madaniyatining ikki tomonlama

³ Shi Jongying. Madaniy xarakterni o'rgatish. Shan Si o'quv nashiryoti, 2003-yil, 83-b.

⁴ Jao Sianjou. Xitoy tilini chet til sifatida o'qitishdagi muhokama. Xitoy tilini o'rganish jurnali, 1994-yil, 54-b.

⁵ Jang Ying. Xitoy tilini chet til sifatida o'qitishda madaniy materiallarni tadqiq qilish. 2004-yil, 55-b.

⁶ Lin Guolin. Xitoy tilini chet til sifatida o'qitishda madaniy omillarning sifatini va ko'lamini aniqlashni tadqiq qilish. 1996-yil, 100-b.

yoki ko'p tomonlama o'rganish", shuningdek, "xitoy tili va xitoy tilini o'qitishda xorijiliklarda xitoy madaniyatini qabul qila olishi va xitoy madaniy bilimlarini shakllantirish jarayonidagi roli"ni nazariy asos sifatida o'rganishni aniqlab olish maqsadga yaqinlashtiradi.⁷

Xulosa qilib aytganda, til va madaniyat o'rtasida tabiiy munosabat mavjud bo'lib, til rivojlanishining tarixi ham madaniyatga bog'langan. Xitoy tilini chet til sifatida o'qitish til o'qitishning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, xitoy tilini o'qitishda madaniyatni ajratib o'rnatib bo'lmaydi. Bu ilmiy jihatdan juda muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, zamonaviy davrda nafaqat xorijiliklarga, balki o'zbek o'quvchilariga ham xitoy tilini o'qitishni yangicha yondashuv deyish mumkin. Madaniyat nuqtayi nazaridan xitoy tilini o'qitishga qaraydigan bo'lsak, xitoy tilini o'qitishdagi rivojlanish tarixi tajribasidan ham bilish mumkinki, xorij va xitoyda ham xitoy til va madaniyatini o'qitish davr talabi hisoblanadi.

O'zbekistonda ham xitoy tiliga bo'lgan qiziqish kuchayib, yoshlar orasida juda katta qiziqish paydo bo'lmoqda. O'quvchilar xitoy tilida muloqot qilish uchun til ortida turgan madaniyatni ham o'rganishi natijasida muloqot vaqtida ziddiyatlar bo'lmashligining oldi olinadi. Xitoy tili va chet tillarni o'qitishning asosiy maqsadi yoshlarning ko'p madaniyatli dunyoda kundalik, ijtimoiy, madaniy, ilmiy va kasbga oid hamda xalq xo'jaligining boshqa sohalarida faoliyat va muloqot olib borishda erkinlik va teran fikrga ega bo'lishini shakllantirish va rivojlanish mujassam.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. 22-b.
2. Yuan Xua. Xitoy tilini chet til sifatida xitoy madaniyatini ham o'rgatish. // Pekin pedagogika ilmiy jurnalı, 2003-yil, 30-b.
3. Tang Jifang. Madaniy nuqtayi nazaridan xitoy tilini o'qitishni o'rganish. // doktorlik dissertatsiya, Xi Nan pedagogika universiteti, 2012-yil, 3-b.
4. Shi Jongying. Madaniy xarakterni o'rgatish. Shan Si o'quv nashiryoti, 2003-yil, 83-b.

Tahririyat: Xitoy tili tez taraqqiy etayotgan jahon tillaridan biridir. Muallif ta'kidlaganidek, mamlakatimizda xitoy tilini o'rganishni istagan yoshlar soni kundan-kun ortib bormoqda. Albatta, biror tilni o'rganish uchun o'sha davlatning tarixini, madaniy, ijtimoiy hayotini mukammal o'rganish kerak. Bu til o'rganishda asosiy mezon sanaladi. Shu jihatdan maqola xitoy tilini o'rganayotganlar uchun yordamchi manba sanaladi.

⁷ Li Tsiaochi. Xitoy tilini chet til sifatida o'qitishni tadqiq qilish. Pekin savdo kutubxonasi. 2006-yil.

O'tkir TOLIPOV,

pedagogika fanlari doktori, professor

Farzona SAYDALIYEVA,

Nizomiy nomidagi TDPU magistratura talabasi

BO'LAJAK KASB TA'LIMI O'QITUVCHILARIDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Annotation

Maqolada bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini axborot madaniyatini shakllantirishdagi omillar va bu borada yangi axborot texnologiyalarining qo'llanilishi to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, ta'lim sifatini ta'minlash maqsadida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish asosida ta'lim jarayonini takomillashtirishga oid masalalar ham yoritilgan.

Kalit so'zlar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kasb ta'limi, kasbiy ko'nikma, tala-ba, o'qituvchi, ta'lim jarayoni, axborot madaniyati.

В статье приводится мнение о факторах формирования информационной культуры у будущих учителей профессионального образования и поддержке новых информационных технологий. Также рассмотрены вопросы совершенствования образовательного процесса на основе эффективного использования информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова. Информационно-коммуникационные технологии, профессио-нальное образование, профессиональный навык, студент, учитель, образовательный процесс, информационная культура.

Article provides an opinion about the factors of formation of information culture in future teachers of professional education and support of new information technologies. Also considered the issues of improving the educational process on the basis of effective use of information and communication technologies.

Key words. Information and communication technologies, professional education, professional skill, student, teacher, educational process, information culture.

O'zbekiston Respublikasi o'zining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida yangi sifat bosqichiga qadam qo'ydi. Bu davr mamlakat taraqqiyotini ta'minlovchi ustuvor sohalardan biri – kadrlar tayyorlash tizimi bo'lib, uning asosini uzluksiz ta'lim tashkil etadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasi asosiy e'tiborni pedagog kadrlarni tayyorlash, kasb madaniyatini takomillashtirish, ta'lim sifatini kuchaytirish, yuqori malakali pedagoglarning madaniy va ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish, barcha ta'lim muassasalarining yuqori malakali pedagogik kadrlar bi-

Ian to’liq ta’milishiga qaratib kelmoqda. Shu maqsadni amalga oshirishda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi Farmonida uzuksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish yo’lini davom ettirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish va boshqa vazifalar ta’lim tizimi sohasidagi ustuvor yo’nalishlar sifatida belgilandi.

Bizning asrimiz fan-texnika yutuqlarining mislsiz darajada taraqqiy etishi hamda bu taraqqiyot natijalarining oddiy insonlar hayotiga juda qisqa muddatlarda keng kirib kelayotganligi bilan tavsiflanadi. Mana shunday taraqqiyot omillaridan biri, bu shubhasiz, yangi axborot texnologiyalaridir. Bugungi kunda hayotimizning hech bir jabhasini, jumladan, ta’lim tizimini ham yangi axborot texnologiyalari hamda uning asosi bo’lgan kompyuterlarsiz tasavvur etib bo’lmaydi.

Bugungi kun ta’limining asosiy maqsadlaridan biri – zamonaviy ta’lim tizimiga yuqori sifatli texnologiyalarni tatbiq etib, uning samaradorligini oshirish, tizimni takomillashtirish, ta’lim jarayoniga axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini keng ko’lamda joriy etishdan iborat. Shaxsning mukammal shakllanishi uchun ta’lim va tarbiya uzviy bog’liqlikda olib borilishi kerak.

Dunyoviy bilimlarni shaxs tomonidan mukammal o’zlashtirilishi uchun hozirgi kunda kompyuter va axborot texnologiyalarining o’rni salmoqli bo’lib, inson faoliyatini shu texnologiyalarsiz tasavvur qilish ancha mushkul. Shaxsning individual xususiyatlarini inobatga oлган holda ta’lim-tarbiya jarayoniga yondashish an’anaviy pedagogika sohasida juda yaxshi o’rganilgan.

Bugungi axborotlashgan, texnologiyalar jadal sur’atlar bilan o’sib borayotgan zamonda ta’lim-tarbiya sohasida zamonaviy axborot texnologiyalarini, elektron dasturiy vositalarni to’g’ri qo’llash shaxsning mukammal shakllanishiga ijobji ta’sir ko’rsatadi.

Axborotlarni qabul qilish, qayta ishslash va yangi axborotni yaratish bilan shug’ullanuvchi texnologiyalarni kompyuterlar asosida joriy etish, ya’ni belgilangan faoliyat turini amalga oshiruvchi kompyuter va unda joriy etilgan dasturiy ta’mnotin yuritish majmuasi yangi axborot texnologiyasi deb yuritiladi.

Axborotlar davri hisoblangan bugungi kunda tarixda birinchi marotaba insoniyat faoliyatining ko’plab sohalari moddiy buyumlar bilan emas, balki axborotlarni qayta ishslash bilan bog’liq bo’lmoqda. Shu sababli, bugungi kunda yoshlarni axborot davrida yashash va ishslashga o’rgatish, ularda axborotlarni yig’ish, tartib va tahlil qilish, uni uzatish ko’nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular o’z navbatida talabalarning ko’plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim asos vazifasini o’taydi, chunki har qanday yangi g’oyani taklif qilishdan ilgari qaralayotgan sohani batafsil o’rganib chiqish, yangi axborotlarni topish va uni tavsiya etilayotgan yechim bilan bog’lashni o’rganish lozim bo’ladi. Bu vazifalarни amalga oshirish uchun bo’lsa, albatta, oddiy inson xotirasida saqlab bo’lmaydigan darajada katta hajmdagi axborotlarni qayta ishslash talab etiladi. Yangi axborot texnologiyasi imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o’quv-axborot tizimlari, bilimlar va ma’lumotlar banki vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatini yaratadi.

Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda kompyuterlarni qo'llashning shakl va usullarini belgilashda, avvalo, ular yordamida dars berish jarayonida emas, balki ko'rgazmalilikni ta'minlashdagi axborotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi va uni amalga oshirishning samarali yo'llarini ishlab chiqishda foydalanishini e'tiborga olish lozim. Bundan kelib chiqqan holda bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy tay-yorgarligini takomillashtirishdagi vazifalar tahlili asosida, bu jarayonda kompyuterlar ni qo'llashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini belgilab oldik:

1. Ta'lilim jarayonining aniq masalalarini hal qilishga yordam beruvchi didaktik vosita sifatida.
2. Talabalar ilmiy-texnika ijodkorligining axborot bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishga xizmat qiluvchi didaktik vosita sifatida.
3. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashdagi politexnik yo'nalishni amalga oshirishni ta'minlovchi vosita sifatida.

Axborotlar va operatsion kadrlar o'rgatuvchi dasturning qadamini tashkil etadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, aqliy tushunchalar bir qancha namunalarning idrok qilinishi va bu jarayonda ularni doimiy ravishda taqqoslab borishda sodir bo'ladi. In-son bilim va malakalarni ongli ravishda egallashi uchun bu to'g'rida uzuksiz axborot olib turishi va shu yo'l bilan o'z harakatlarini boshqarishi kerak. Shu maqsadda, das-turlashtirilgan ta'limda ikkitadan kam bo'limgan obyekt – talaba va o'rgatuvchi vosita qatnashishini hisobga olib, ular o'rtaida to'g'ri va teskari aloqa o'rnatildi.

Bunda o'qituvchi yoki kompyuterdan talabaga yuboriladigan axborot oqimi to'g'ri aloqa hisoblanadi. Talabaning o'quv materialini o'zlashtirganlik darjasini to'g'risidagi o'qituvchiga yuboriladigan axborot esa teskari aloqa hisoblanib, u bevosita muloqot yordamida va tashqi vositalar yordamida amalga oshirilsa, ichki teskari aloqa deyi-ladi.

Talabalarda kasbiy bilim va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiya- lari vositasida shakllantirish jarayoni vaziyatini yaratishda bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, uning tarkibiy qismlari mazmuni, kom- pyuterni talabaning faoliyat obyekti sifatida jalb etish holatlari kuzatiladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o'qitishda o'rganilayotgan pedagogik hodisa yoki jarayonning axborot modeli ham talaba faoliyatining obyekti hisoblanadi. Talabalarda kasbiy bilim va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya tex-nologiyalari vositasida shakllantirish pedagogning mazkur jarayonga tayyorligini bil-diradi.

O'qituvchi o'quv fanini kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'r-ganish asosiga qurilgan kasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish dasturiga ega bo'lishi kerak. U quyidagi sifatlarga ega bo'lsagina, bunday dasturni yarata oladi:

- kasb ta'limi o'qituvchisining yuqori pedagogik ma'lumotga ega ekanligi, kasbiy mahoratinining yuksakligi;
- bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisining muhim kasbiy sifatlari, kasbiy ko'nikmala- ri, kasbiy qobiliyati va ularni ta'lim jarayonida shakllantirish hamda rivojlantirish haqi-da ma'lumotga egalik.

Shuningdek, ta'lim oluvchining o'zi ham kasbiy bilim va ko'nikmalarini rivojlanti-rishga tayyor bo'lishi muhimdir. Kasbiy bilim (madaniyat)ni shakllantirish usullari tur-

licha: shaxsnинг psixologik xususiyatlarini bevosita tushuntirish, kompyuter o'ynilari, musobaqalar, shakllanish va rivojlanishning natijaviyligining ko'rgazmaliligi va shu kabilar bo'lishi mumkin. Tadqiqot davomida maqsadga muvofiq va talabalarning tayyorlik darajasini hisobga olgan faoliyat obyektini ishlab chiqish zarur. O'qitish jarayonida o'zaro ta'sir amalga oshiriladi.

Ta'lrim jarayonida talabada kasbiy bilim va ko'nikmalarining shakllanganlik darajasini hisobga olish lozim. Talaba o'zida shakllangan bilim va ko'nikmalar darajasiga ko'ra kasbiy bilim va ko'nikmalarini yanada rivojlantirishi mumkin.

Talabalarda kasbiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirishning quyi, o'rta, yuqori darajalarini farqlash mumkin. Metodik va maxsus metodik tayyorgarlikning o'zaro aloqadorligi masalasi alohida ko'rib chiqishni talab qiladi. Talabani shaxsiy kompyuterdan ta'lrim vositasi sifatida foydalanishga tayyorlashning butun tizimida maxsus metodik tayyorgarlik alohida o'rinni tutadi. Bo'lajak o'qituvchilarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlash texnologiyasi talabalarda tadqiqotchilik ishi, ijodi mustaqillik hamda ilg'or pedagogik tajribani o'rganish va umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish vazifasini o'z ichiga oladi.

Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash sifatini ta'minlash uchun pedagogik amaliyot jarayonida pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari integratsiyasiga asoslangan samarali texnologiyalardan foydalilanadi. Bunday texnologiyalarning tayanch asosi elektron ta'lrim vositalari hisoblanadi. Elektron ta'lrim vositalarini yaratishda ularning sifatiga qo'yiladigan talablar majmuasi ishlab chiqilib, ularga rioya qilish elektron ta'lrim vositalarini yaratish texnologiyasining asosiy elementidir.

Kasb ta'limi o'qituvchilari axborot madaniyatini shakllantirishdagi asosiy vazifalardan biri – axborotlarni topish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lganligi sababli kompyuterlearning axborot bilan ta'minlovchi didaktik vosita sifatida qo'llanilishi alohida dolzarblik kasb etadi. Ma'lumki, kompyuterlar axborotlarni yig'uvchi, saqlovchi va uzatuvchi qurilma sifatida ishlaydi.

Ma'lumotlar talab darajasida qayta ishlanib, hajm jihatidan qanchalik keng, aniq, asosli va foydalanish uchun qulay shaklga keltirilsa, ilmiy imkoniyatlardan foydalanish samaradorligi va erishiladigan ijodi yutuqlar soni ham ortib boradi. Bu boradagi kompyuterlar imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish maqsadida talabalar axborot madaniyatini shakllantirishni amalga oshirishda axborot tizimlaridan foydalanish yuqori samara beradi.

Kasb ta'limi o'qituvchilari axborot madaniyatini shakllantirishdagi politexnik yo'nalishini ta'minlashda kompyuterlarni qo'llashning imkoniyatlari uning ta'lrim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi didaktik vosita bo'lishi bilan birga, talabalarda ushbu texnika imkoniyatlari to'g'risidagi tushunchalarning tegishli masalalarni yechish jarayonida hosil qilinishi bilan ham belgilanadi.

Ta'lrim tizimini axborotlashtirish mamlakatimizning istiqboldagi iqtisodiy, ilmiy va madaniy taraqqiyotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ta'limi axborotlashtirishning asosiy maqsadi ta'lrim oluvchilarni intellektual faoliyatini faollashtirish, yuqori darajada axborotlashgan jamiyat talablariga to'laroq javob beruvchi mutaxassislarini tayyorlashdan iborat.

Biz qaralayotgan muammoni umumlashgan tahlil asosida uning tarkibiy omillarini aniqlab oldik, bular:

1. Ta'lim oluvchi.
2. Sinovchi.
3. Baholash mezoni.
4. Sinash vositasi.
5. Natija.
6. Natijani umumlashtirish tizimi.

Ta'limni axborotlashtirish jarayoni aynan shaxs omiliga yo'naltirilgan bo'lib, uning bilim olishdagi ehtiyojlari, qiziqish va moyilliklari hamda kasbiy intilishlariga javob beragan holdagini bu jarayonning maqsadga muvofiqligi to'g'risida fikr yuritish mumkin. Ta'limda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etilishi:

- fanning barcha sohalarini axborotlashtirishni;
- o'quv faoliyatini intellektuallashtirishni;
- integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishni;
- ta'lim tizimi infratuzilmasi va uni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga olib keladi.

Buning natijasida talabaning kasbiy bilimlarni puxta egallashiga, o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni modellashtirish orqali fan sohasining chuqur o'zlashtirilishi, o'quv faoliyatining xilma-xil tashkil etilishi hisobiga talabaning mustaqil faoliyati kengayishiga, o'rganilayotgan jarayon va hodisalarni kompyuter texnologiyalari vositasida taqdim etish, talabalarda fan asoslariga qiziqishni va faollikni oshirishga olib keladi.

Ta'lim jarayonida texnik vositalardan foydalanish juda muhim o'rinnegallaydi. Ushbu vositalar yordamida mashg'ulotlarni zamonaviy talablarga javob beradigan tarzda olib borish hamda ta'lim oluvchilarning diqqatini jaib etishda keng foydalanish mumkin. Ta'lim beruvchi texnika vositalari, ya'ni kompyuterlar, elektron darsliklar, internet tizimi va boshqa vositalar o'quv axborotini o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni ta'lim oluvchilarga yetkazib beruvchi texnik vositalardir. Axborot beruvchi texnika vositalariga turli elektromexanik asboblar, mashg'ulotda ko'rgazmali tasvirlarni ko'rsatishga mo'ljallangan demonstratsion ostsillograflar va ularning o'Ichov asboblari, shuningdek, televizor, vidioproektor, smartfon mobil aloqa vositalari, tovushli multimedia texnologiyalari va boshqa vositalar kiradi.

Elektron pedagogik dasturiy vositalar – kompyuter texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini qisman yoki to'liq avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan didaktik vosita hisoblanadi. Ular ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishning shakllaridan biri bo'lib, bugungi kunda zamonaviy texnologiyalarning o'qitish vositasi sifatida ta'lim jarayonida ishlatilmoqda.

Talabalar axborot madaniyatini shakllantirishda yangi axborot texnologiyalari ning qo'llanilishi to'g'risidagi fikrlarimizni quyidagicha xulosalaymiz:

- kompyuter talabani ta'lim muammolarini yechish jarayonida qaror qabul qilishiда axborotlar bilan ta'minlaydi va hisoblash ishlarini bajaradi, murakkab holatlarda aqliy-irodaviy sifatlarni maqsadga muvofiq yo'naltirishga xizmat qiladi;
- kompyuterlar oddiy holatlarda zarur qarorlarni dastur asosida qabul qiladi va

ularni amalga oshiradi;

- kompyuterlar bajarilayotgan amallarni nazorat qiladi va xatoga yo'l qo'yilgan holatlarda talabani ogohlantiradi;
- yangi texnik yechim ishlab chiqishda murakkab hisob ishlarini tez va aniq bararadi.

Bugungi kunda kompyuterlarning ijodiy sohada erishgan darajasi va ularning axborot madaniyatini shakllantirishdagi o'rnini belgilashda ularning o'z imkoniyatlari majmui vositasida u bilan ishlovchi insonga o'z qobiliyatlarini to'la rivojlantirish uchun erkinlik yarata olishini ta'kidlash mumkin. Endilikda inson butun umr bitta sohada ix-tisoslashib qolmasdan turli sohalarda o'z bilimini kengaytirish, turli tadqiqotlar o'tkazish va hayotdagagi o'zining asl o'rnini topish uchun zarur vaqtga ega bo'ladi. Oxir-oqibatida inson ma'lumotlarni yig'ib, qayta ishlovchi sifatidagi mashinaga tobe mavjudot emas, balki butun jarayonlarning boshqaruvchisi bo'lib qoladi.

Foydalaniqan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Taqnidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.* – T.: O'zbekiston. 2017.
2. Аванесов Б.С. Применение статистических методов и ЭВМ в педагогических исследованиях // Введение и научное исследование по педагогике: Учеб.пособие для студентов пед. институтов./ Под.ред. В.И.Журавлева. – М.: Просвещение, 1988. – С. 229.
3. Толипов У.К. Особенности совершенствования методики проведения занятий по ТКМ с помощью компьютера. // Зональная научная конференция на тему "Структура и свойства материалов". Часть 11. – Новокузнецк, 1988. – С. 55-56.

Tahririyat: Bugungi davrda global axborot maydoni juda tezlik bilan rivojlanmoqda. Axborotlarni izlash, saralash, saqlash, foydalanish va uzatish ko'nikmasini ham bir ta'lim oluvchi bilishi kerak. Ayniqsa, bu jarayonda axborot-kommunikatsiya vositalari muhim o'r'in tutmoqda. Nafaqat o'quvchi-talaba, balki o'qituvchi-pedagoglar ham kompyuterlardan, elektron vositalardan samarali foydalana olsa, ta'limda sifat va samaradorlik ta'minlanadi.

Sirojiddin TURG'UNBOYEV,
Nizomiy nomidagi TDPU tayanch doktoranti

TEXNOLOGIYA FANI – ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN O'QUVCHILARNING IJTIMOIY MOSLASHUV OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqlada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarни texnologiya fani asosida muammolarini bartaraf etish masalalari va bu borada izlanish olib borgan olimlarning fikrlari bayon etilgan. Shuningdek, maxsus (korreksion) maktab-internatlarda tashkil etilgan texnologiya fanini takomillashtirish orqali eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarning ijtimoiy moslashuv samaradorligini oshirishga doir yondashuvlar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar. Ijtimoiy moslashuv, texnologiya fani, predmetli amaliy ta'lif, korreksiya, reabilitatsiya, kasb-hunar.

В статье рассматриваются вопросы устранения проблем научкоемкой технологии у детей с нарушениями слуха и мнения ученых, которые провели исследования по этому вопросу. Также отражены подходы к повышению эффективности социальной адаптации людей с нарушениями слуха посредством совершенствования технологии в специализированных (коррекционных) школах-интернатах.

Ключевые слова. Социальная интеграция, наука технология, предметное образование, коррекция, реабилитация, профессия.

Article deals with the elimination of problems of high technology in children with hearing impairment and the opinions of scientists who conducted research on this issue. Also considered the approaches to increasing the effectiveness of social adaptation of people with hearing impairments through improving technology in specialized (correctional) boarding schools.

Key words. Social integration, science technology, subject education, correction, rehabilitation, profession.

Mehnat ta'limi o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar tomonidan bajariladigan aqliy, jismoniy harakatlardan iborat bo'lib, natijada ularning mehnat quroqliari, vositalari haqidagi bilimlarini hamda ma'lum sohadagi ishlab chiqarish mehnatini bajarish uchun zarur amaliy ko'nikma va malakalarini egallashlariga imkon yaratadi. Mehnat ta'limi ongli ravishda kasb tanlashga, jamiyat va shaxs farovonligi yo'lida mehnat faoliyatiga ko'nikishlariga imkon beruvchi shaxsiy sifatlar va tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan o'quv fanidir.

Umumi o'rta ta'lif maktablarida:

- o'quvchilarning aqliy va jismoniy mehnat turlari, jarayonlari bilan tanishtirish;
- kasblar bilan tanishtirish;
- dastlabki mehnat ko'nikmalari va malakalarini shakllantirish;
- mehnatga qiziqish va mehnatsevarlikni shakllantirish;

- mehnat va kasblarni qadrlash, ularning ahamiyatini tushunishga o’rgatish;
- kasb tanlashga tayyorlash orqali ularning kasbgacha tayyorgarliklarini amalga oshirish mehnat fanini o’qitishning maqsadi hisoblanadi.

Mutaxassislarning fikricha, ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim vazifalar hal etilishi lozim:¹

1. Har bir o’quvchining kasb-hunar tanlashga obyektiv va ongli yondashish.
2. O’quvchilarning qiziqishlari, mayli, qobiliyatları, psixifizologik imkoniyatlari, jismoniy tayyorgarligi va salomatligini o’rganish.
3. O’quvchilarining kasb-hunar haqidagi bilimlarini kengaytirishga doir tadbirlarni tashkil etish.
4. Tanlangan sohasidagi kasb-hunarga qiziqishlarini rivojlantirish va mustahkam-lashga amaliy yordam ko’rsatish.
5. Maktab bilan ota-onalar kengashi va mahalla-jamoatchilik o’tasida mustahkam aloqani yo’iga qo’yish.
6. Dars va darsdan tashqari mashg’ulotlarni har tomonlama uslubiy jihatdan yuqori saviyada tashkil etish.
7. Turli yo’nalishlar bo'yicha to'garak ishlarini tashkil etish.
8. Ishlab chiqarish korxonalariga sayohatlar uyushtirish.

Ushbu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashi, ularni har tamonlama va uyg’un rivojlantirishda muhim o’rin tutadi. Bu shaxsni g’oyaviy-siyosiy, axloqiy, mehnatsevarlik, aqliy, estetik va jismoniy jihatdan kamol toptiradi, ya’ni butun ta’lim-tarbiya jarayonini uzviy birlikda va hamjihatlik bilan tashkil etishga yordam beradi.

Mazkur o’quv fani o’quvchilarda aqliy va jismoniy mehnat turlari, uning jarayonlari haqida keng tushuncha hosil qilish, mehnatga oid ko’nikma va malakalarini rivojlantirish kabi ta’limiy maqsadlarga xizmat qilib, shaxsning ijtimoiy moslashuviga asos bo’ladi.

Ushbu fanning imkoniyatlaridan foydalanib, o’quvchilarni kasb-hunarni to’g’ri tanlashga yo’naltirish maqsadida amaliyotchi o’qituvchilar, yetakchi olimlarning ijobiyl taklif va xulosalari asosida “Mehnat ta’limi” fani “Texnologiya” fani deb o’zgartirildi va bugungi kun talabidan kelib chiqib, ko’p tarmoqli yo’nalishlarga asoslangan holda qayta ishlanganligining guvohi bo’lmoqdamiz.

Ta’limdagи bunday islohotlar umumiy o’rta ta’lim tizimining samarali rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan imkoniyati cheklangan bolalarga ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida ham texnologiya fanining o’rni alohida ekanligini ta’kidlash joiz.

Keyingi yillarda maxsus ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari, xususan, eshitishida nuqsoni bor bolalar maxsus maktab-internatlarida ta’lim-tarbiya jarayoni tubdan o’zgarib, yangilanib bormoqda. O’quvchilarning qiziqish va intilishlariga qarab, ularni biror bir kasb-hunarga to’g’ri yo’nalishiga alohida ahamiyat qaratilgan.

Xususan, eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalarning ikkilamchi nuqsonini (talaffuzning shakllanmaganligi) korreksiyalashda texnologiya (predmetli amaliy ta’lim) fani o’zining reabilitatsion xususiyati bilan ajralib turadi.

Eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalar ta’lim tizimi doirasida olib borilgan tadqiqotlarda asosiy e’tiborni aynan texnologiya (predmetli amaliy ta’lim) faniga qaratilganligini ko’ramiz. Ya’ni R.M.Boskis eshitishda nuqsoni bo’lgan bolalar ta’lim samaradorligining

¹ Xodiyeva.D.P. Boshlang’ich sind mehnat darslarida qog’ozdan amaliy ishlar bajartirish orqali o’quvchilarни kasb-hunarga yo’naltirish. // Zamonaviy ta’lim jurnalı, 2015-yil. №11. 24-30-b.

omili ushbu toifadagi bolalarning rivojlanish xususiyatlarini tushunish deb hisoblab, L.S.Vigotskiyning “Nuqsonning murakkab tuzilishi” hamda “Ta’lim-tarbiya va rivojlanish mutanosibligi” ta’limotlariga, I.P.Pavlovning “Analizatorlar faoliyati birligi” psixologik ta’limotiga tayanadi.

S.A.Zikov o’quvchilarda so’zlashuv nutqini shakllantirishda ko’rgazmali amaliy faoliyatning ahamiyatini ilmiy asoslab beradi. U ko’rgazmali amaliy faoliyatni uch guruhga ajratadi: illyustrativ-tasviriy, o’chov-hisobli va oddiy materialdan buyum yasash².

L.A.Novoselov eshitishida nuqsoni bor bolalarning mehnat ta’limini quyidagicha tasniflaydi:

Qo’l mehnati (tayyorlov – 4-sinf)

Umumtexnik tayyorgarlik (5-8-sinf)

Kasbiy ta’lim (9-12-sinf)³.

Xususan, u qo’l mehnati eshitishida nuqsoni bo’lgan o’quvchilarga hayotiy borliqni tez va mukammal anglash imkonini berishini bildirib, bola shaxsining, uni intellektual kuchi, bilish imkoniyatlarini rivojlanirishda katta ahamiyat kasb etishini, mehnat faoliyatini bajarish jarayonida bunday o’quvchilar o’zini jismoniy va aqliy kuchini ongli boshqarishga o’rganishini, bu ularning umumiyl faolligi va ishchanligini oshirishga xizmat qilishini ta’kidlagan.

A.P.Gozovakar bolalarning mehnat ta’limi psixologiyasini tadqiq etgan. U professional-mehnat ta’limi jarayonida ruhiy faoliyat tarkibini, eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalarda harakat, uni boshqarish, o’lhash, malakalarini shakllantirish, mehnat ta’limining nutqiy ta’milanishi, eshitmaydigan yoshlarni proforientatsiya masalalarini tahlil qilgan. U bunday bolalarda turli kasbiy-mehnat malakalarini shakllanirish dinamikasi, turli simvolikalar, xususan, nutqiy muloqot orqali beriladigan o’quv-ishlab chiqarish ma’lumatlarini idrok etish sharoiti va o’ziga xos xususiyatlarini o’rgangan⁴.

Shuningdek, respublikamizning bir qator surdopedagog olimlari N.Sh.Bekmurodov, X.M.Gaynudinov, F.J.Alimxo’jayeva, U.Yu.Fayziyeva, N.H.Dadaxo’jayeva, F.U.Qodirova, D.A.Nazarovalarning ilmiy tadqiqot ishlarida eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalarning mehnat ta’limiga oid ayrim jihatlar yoritilgan.

Xususan, H.M.Gaynudinov tomonidan O’zbekiston sharoitida eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktablari bitiruvchilarining kasbiy-mehnat va maishiy moslashuvlari jarayonining xususiyatlarini har tomonlama o’rganib, ularni kasbiy-mehnatga tayyorlash, keyingi faoliyatları jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Yuqorida keltirilgan ilmiy tadqiqot va adabiyotlar tahlili texnologiya fanining yutuqlari eshitishida nuqsoni bo’lgan shaxslarni jamiyat hayotiga ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda muhim va dolzarb ekanligini anglatadi. Mehnat faoliyatining eshitishida nuqsoni mavjud bolalar hayotida muhim rol o’ynashi, yetuk yoshga yetganda asosiy faoliyat turiga aylanishi hamda shu bois, jamiyatga kerakli shaxs va qolaversa, oilasini moddiy jihatdan ta’minlashdagi ahamiyati kattadir.

Eshitishida nuqsoni bo’lgan bolalarni jamiyatga ijtimoiy moslashuvi ko’p jihatdan

² Зикова Т.С., Зикова М.А. Методика предметно-практического обучения в школах для глухих детей. – М.: Академия. 2002. – С. 169.

³ Н.М.Назарова. Специальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений // Л.И.Аксенова, Б.А.Архипов, Л.И.Белякова и др.; Под ред. Н.М.Назаровой. 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр Академия, 2005. – С. 400.

⁴ Гозова А.П. Психология трудового обучения глухих. – М.: Педагогика. 1999. – С. 214.

mehnat ta’limidagi mavjud muammolarni bartaraf etish bilan bog‘liqdir.

Bularga quyidagilarni kiritamiz:

- eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni mehnatga o‘rgatishda ta’lim bosqichlari va turlari o‘rtasidagi bog‘liqlik zamon talablari darajasida emasligi;
- ularga o‘rgatilayotgan kasb-hunar turlari mehnat bozori talablari o‘rtasidagi nomutanosiblik;
- eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun mehnat ta’limi bo‘yicha darsliklarning yetishmasligi;
- eshitishida nuqsoni bor bolalar psixologik-jismoniy rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlardan kelib chiqqan holda ular uchun kasb turlarining cheklanganligi;
- mehnat ta’limi mazmuni va foydalilanayotgan asbob-uskunalar zamon talabidan keskin orqada qolganligi;
- eshitishida nuqsonlari bo‘lgan o‘quvchilarning maktabni tamomlaganidan so‘ng kasb-hunar kollejida ta’limni davom ettirishidagi muammolar;
- eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda o‘rgatilayotgan kasb turlari mazmunini takomillashtirishda O‘zbekistonning mahalliy va etnografik sharoitlari, eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlari va ularning qiziqishlari hisobga olinmaganligi;
- eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash bo‘yicha ilmiy-nazariy va metodik qo‘llanmalarning yetarli emasligi.

Bularning barchasi eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarda kasb-hunar haqida chuqr bilim, ko‘nikma va malakalarining yetarli darajada shakllanmasligiga olib keladi.

Yuqorida qayd etilgan muammolardan kelib chiqib, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar texnologiya fanini mazmunan qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish orqali ularni ijtimoiy moslashuvini ta’minalash vazifasi dolzarb bo‘lmoqda.

Muammoni hal etishga qaratilgan tadqiqotlarni tahlil qilishda biz rossiyalik olim Natalya Yaroshevich tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishini alohida e’tiborga molik ekanligini ko‘rsata olamiz.

Mazkur tadqiqotning muhim tomoni eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning ijtimoiy va mehnat moslashuv muammolarini muvaffaqiyatlari hal etish maxsus (korreksion) maktab bitiruvchilarining kasb-hunarga maqsadli tayyorgarligi, shu jumladan, ularning ishga joylashishi uchun nazariy va amaliy tayyorgarlik masalalariga alohida e’tibor qaratilganlidadir.

Buning uchun eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda maxsus dastur – “Karera” xizmatini o‘quv rejasiga kiritish, jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda ish olib borish lozimligi taklif etilgan.

Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalarni kasb-hunarga tayyorlash muammosi ilmiy jihatdan pedagogika fanlari doktori, professor M.F.Xakimova tomonidan tadqiq etilgan. U maxsus maktablarda olib borilayotgan mehnat va kasb ta’limining muvaffaqiyati maxsus maktab o‘quvchilar shaxsining shakllanishiga qanchalik ta’sir etayotganligini aniq baholash orqali belgilash, maxsus maktab o‘qituvchilarini pedagogik-psixologik asosda nazariy va amaliy jihatdan mukammal qurollantirish lozimligini ta’kidlagan.

Shuningdek, maxsus maktab o‘quvchilarini kasb-hunarga nisbatan qiziqishni hosil qilish, o‘qituvchining pedagogik faoliyati bilan bevosita bog‘liqligi, mehnat ta’limini turmush bilan bog‘lash va uyg‘unlashtirishda jismoniy hamda ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning individual-tipologik, yosh davri xususiyatlari, texnik qobi-

liyatlar, intellektual darajalari va imkoniyatlarini hisobga olish ijobji samara berishini asoslagan. M. Xakimova ta'limni oqilona tashkil qilish va olib borish turli yoshdagagi maktab o'quvchilarida mehnatga ongli munosabatni tarkib toptirib, kasb-hunarga nisbatan qiziqish hissini uyg'otishini e'tirof etadi.

Bundan tashqari biz eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarning ijtimoiy moslashuv samaradorligini oshirish maqsadida maktab-internatlarda texnologiya fanini zamon talablari darajasida optimallashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozimligini ta'kidlaymiz:

- texnologiya fani samaradorligini oshirish, mazmunini takomillashtirish uchun eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maktab-internatlari yuqori sinflari uchun texnologiya fani bo'yicha dastur va darsliklar ishlab chiqish;

- hududiy xususiyatlarni e'tiborga olgan holda, shuningdek, zamonaviy, mehnat bozori talablari asosidagi kasb turlarini maxsus (korreksion) maktab-internatlardan o'quv rejasiga kiritish hamda ular uchun uslubiy qo'llanmalar nashr etish;

- maxsus (korreksion) maktab-internatlardagi ijtimoiy-maishiy yo'naliш xonalarini kerakli uskuna va texnik vositalar (eshitish va audiogramma apparatlari, turli kasb-hunar dastgohlari va h.k.) bilan ta'minlash.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ishlarning amalga oshirilishi eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Alimova S.Sh., Turg'unboyev S.F. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktab-internatlarda maxsus korreksion darslarda ta'lif metodlaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari. // Zamonaviy ta'lif jurnali, 2016, 6-son. 53-59-b.
2. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdag'i zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish. // Ped. fan. nomz. dis. avtoref... – T.: TDPU, 2009.
3. Nurkeldiyeva D.A., Turg'unboyev S.F. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarining mehnat ta'limi takomillashtirish. Uzviyligi va uzluksizligini amalga oshirishning dolzarb muammolari. // Zamonaviy ta'lif jurnali, 2015, 11-son. 42-48-b.
4. Qodirova F.U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini shaklantirish. // Ped. fan. nomz. dis. avtoref. – T.: TDPU, 2006. 20 b.
5. Xodiyeva.D.P. Boshlang'ich sinf mehnat darslarida qog'ozdan amaliy ishlar bajaritirish orqali o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirish. // Zamonaviy ta'lif jurnali, 2015, 11-son. 24-30-b.
6. Hakimova M. F. Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashning pedagogik asoslari. // Ped. fan. dok. ... dis. avtoreferati. – T., 2010. 56 b.

Madina ARSLANOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil izlanuvchisi

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARINI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING AYRIM METODOLOGIK MASALALARI

Annotation

Maqolada imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy zarurati, yondashuvlar, muammo va vazifalar yoritib berilgan. Muallif oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy institutlar tomonidan o’smir yigit va qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ijtimoiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqqan.

Kalit so’zlar. Imkoniyati cheklangan bola, oila, oilaviy hayot, o’smir, ijtimoiy ish, ijtimoiy-profilaktik ish, ijtimoiy-pedagogik faoliyat.

В статье освещены социальная значимость, подходы, проблемы и задачи подготовки ребёнка с ограниченными возможностями к семейной жизни. Автором разработаны предложения по организации социально-педагогической деятельности по подготовке подростков к семейной жизни со стороны семьи, образовательного учреждения и социальных институтов.

Ключевые слова. Ребёнок с ограниченными возможностями, семья, семейная жизнь, подросток, социальная работа, социально-профилактическая работа, социально-педагогическая деятельность.

Article highlights the social significance, approaches, problems and tasks of preparing a child with disabilities for family life. Author has developed the proposals for the organization of socio-pedagogical activities to prepare adolescents for family life on the part of the family, educational institutions and social institutions.

Key words. Child with disabilities, family, family life, teenager, social work, social and preventive work, social and pedagogical activities.

Mustaqlilikning dastlabki yillaridayoq jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bor bo’lgan bolalarni o’qitish hamda tarbiyalash davlatimizning ta’lim sohasidagi ustuvor yo’nalishi sifatida belgilab olindi. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida har kim bilim olish huquqiga egалиgi qonuniy jihatdan mustahkamlab qo’yildi.

Amaldagi Qonunlarga binoan jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo’lgan, shuningdek, uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo’lgan bolalar va o’smirlarni o’qitish, ularni tarbiyalash hamda davolash uchun ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarining tashkil etilishi hamda bolalar va o’smirlarni ushbu ta’lim muassasalariga yuborish va ulardan chiqarish ota-onalarining yoki boshqa qonuniy vakillarining roziligi bilan psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan amalga oshirilishining qonu-

niy asoslari belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasining 2007-yil 23-noyabrda qabul qilingan "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"¹gi Qonunida "jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalar" va "nogiron bola" tushunchalariga ta'rif berilgan: jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bola – nogironlikni belgilash uchun yetarli bo'limgan jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) va (yoki) ruhiy nuqsonlari bo'lgan bola; nogiron bola – jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) va (yoki) ruhiy nuqsonlari bo'lganligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordamga, himoya-ga muhtoj hamda qonunda belgilangan tartibda nogiron deb topilgan bola¹ deb ta'rif berilgan.

Mazkur Qonun bilan nogiron bolalar, jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning tibbiy-ijtimoiy yordam va ta'lif olishga bo'lgan huquqlari kafolatlangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 13-sentabrdagi "Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lif muassasalari to'g'risidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida"¹gi 256-son qarori asosida tasdiqlangan "Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lif muassasalari (maktablar, maktab-internatlar) to'g'risida"¹gi Nizom bilan jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalarni o'qitish tartiblari belgilab berilgan.

O'tmishda va bugungi kunda imkoniyati cheklangan va nogiron insonlar muammosi bilan to'qnash kelmagan davlat va jamiyat yo'q. Ma'lumotlarga qaraganda, bugungi kunda yer yuzida 450 million nafardan ortiq turli psixik va fiziologik nuqsonlar mavjud bo'lgan insonlar istiqomat qilmoqda va ular jami aholining 11 dan bir qismini tashkil etadi.

Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, 3 foiz bolalar intellekt yetishmasligi va 10 foizdan ortiq bolalar esa boshqa psixik va fiziologik nuqsonlar bilan dunyoga kelmoqda. Imkoniyati cheklangan bolalar soni dunyo bo'yicha 200 mln. nafardan ortib ketadi.

Bugungi kunda "imkoniyati cheklanganlik" tushunchasiga nisbatan ijtimoiy yondashuv ahamiyatining oshib borishi bu toifadagi shaxslarning nafaqat o'zgalar yorda-miga muhtoj bo'lgan, jamiyatning alohida – nofaol toifasini tashkil etishidan qat'iy farqli o'laroq, rivojlanishining dastlabki davrlaridanoq ulardagi nuqsonlarnigina emas, balki boshqalar kabi jamiyatga faol integratsiyalashuvi va ijtimoiylashuv imkoniyatlarini ham o'rganish, korreksion-pedagogik texnologiyalar va metodlar orqali o'zining turli sohalaridagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari va ijtimoiy-madaniy munosabat-larga erkin kirisha olishlariga halal beradi.

Imkoniyati cheklangan bolalarda ijtimoiy tajribaning paydo bo'lishi va takomilla-shuvi normal rivojlanishdagi bolalarga nisbatan murakkabroq kechadi. Chunki jismoniy va psixik nuqsonlar ularning yoshiga mutanosib ravishda hayotiy faoliyatning turli sohalaridagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari va ijtimoiy-madaniy munosabat-larga erkin kirisha olishlariga halal beradi.

A.R.Maler inson ijtimoiylashuvini uning jamiyatning turli sohalarida o'ziga xos rollarni bajarish qobiliyati nuqtayi nazaridan tadqiq etar ekan, imkoniyati cheklanganlikni u yoki bu ijtimoiy rolni bajarish yoki o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarda deb

¹ O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"¹gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 24-son, 487-modda.

talqin qiladi. Bolaning turli ijtimoiy rollarni bajarishdagi ojizligi uning sotsium bilan bo’ladigan munosabatlarini ham chegaralaydi. Imkoniyati cheklanganlik o’z navbatida ijtimoiy moslashmaganlik (dezazaptatsiya)ning asosiy sabablaridan biri sifatida namoyon bo’ladi.

Imkoniyati cheklangan bolalar ijtimoiylashuvining yakuniy natijasi sifatida “mustaqil hayot” tamoyili ham ilgari surilmoqda. Unga ko’ra mazkur toifadagi bolalar jamiyatda yashashlari lozim va aslo undan ajralib qolishlari kerak emas.

Aqli zaif bolalarning aksariyat qismi ijtimoiy tajribani yetarlicha o’zlashtirishi va voyaga yetgach o’z-o’zini boshqara olishi hamda mustaqil hayot kechira olishi zamonaviy psixologiya va defektologiyada amalda o’z tasdig’ini topgan.

Oilaviy hayot inson, shu jumladan, imkoniyati cheklangan insonlar ijtimoiylashuvining murakkab bosqichi va ayni paytda avvalgi bosqichlarning hosilasi hamdir.

Mutaxassislar ijtimoiylashuvni faoliyat va institutsional bosqichlariga ko’ra bir qator darajaga tasniflaydilar. Bu kabi tasniflarga asoslanadigan bo’lsak, insonning navqironlik (18-23 yosh), yoshlik (23-33 yosh), yetuklik (34-50 yosh), keksalik (50-60 yosh), qarilik (60-70 yosh) va uzoq umr ko’rish (70 yoshdan ortiq) davrlari oilaviy hayot bilan bog’liq holda kechadi. Bu o’z navbatida imkoniyati cheklangan insonlarga ham tegishlidir.

Zamonaviy tadqiqotchilar imkoniyati cheklangan insonlar hayoti bilan bog’liq “afsonaviy” – “mifologik”, ya’ni ko’proq real voqelikka to’g’ri kelmaydigan qarashlar va tasavvurlarni uch toifaga ajratadilar:

Birinchi – ularning hayoti boshqa oddiy insonlar hayotiga qaraganda tubdan farqlanadi.

Ikkinchi – ular intim munosabatlarga kirisha olishmaydi va ota-onalarning vazifalarini bajarada olmaydilar.

Uchinchi – ular boshqalarning ko’magisiz hayot kechira olmaydi va doim boshqalar yordamiga muhtoj bo’ladilar.

Aslida imkoniyati cheklangan insonlar hayoti boshqalar hayotidan tubdan farqlanmasa-da, ular oila qura olishi, farzand ko’rishi va tarbiya qila olishi mumkin, bu kabi “afsonalar” ota-onalarning qarashlarida ham aks etadi.

Ma’llumki, oila imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvida dastlabki bo’g’inni tashkil etadi. Kuzatishlar bunday oilalarda, garchi, ularda bolaga nisbatan konstruktiv munosabat (boladagi muammolarni to’g’ri qabul qilish orqali unda zarur ko’nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga intilish) mavjud bo’lsa-da, farzandlari ni oilaviy hayotga tayyorlash bo’yicha zarur bilim va ko’nikmalarning yetishmasligidan ko’z yumib bo’lmaydi. Xalqimiz mentalitetiga xos bo’lgan “o’z tengini topib ketish” tushunchasi ota-onalarning farzandlarining oilali bo’lishiga moyilligini rag’batlantirishi bilan birga ularga konsultativ va metodik yordam ko’rsatishni takomillashtirishni ham taqozo etadi.

Hozirga vaqtida imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashda quydagi muammolar mavjud:

– imkoniyati cheklangan bolalar tarbiyalanayotgan oilalarga xos ijtimoiy-psixologik muammolar, ayniqsa, ularda ota-onalar va boshqa a’zolarning boladagi nuqsonlar bilan bog’liq holda uning shaxs sifatida, jumladan, oila bunyodkori – ona-onalarning vazifalarini bajaruvchi shaxs shakllanishiga ta’sirining yetarlicha tadqiq etilmaganligi;

– imkoniyati cheklangan o’smirlar va yoshlarning oilaviy hayotga bo’lgan munosabatlari, qiziqishlari, oila qurish motivlari va qadriyatlarining o’rganilmaganligi, imkoniyati

ti cheklangan yosh oilalar monitoringining olib borilmasligi;

– imkoniyati cheklangan o'quvchilar tahsil oladigan maxsus ta'lif muassasalarida oilaviy hayotga tayyorlash bilan bog'liq o'quv va tarbiyaviy dasturlarning tizimli olib borilmasligi, bu jarayonda boshqa ijtimoiy institutlar va mazkur toifadagi bolalar tarbiyalanayotgan oilalar bilan hamkorlikning talab darajasida yo'lda qo'yilmaganligi;

– rivojlanish nuqsonlarining turlariga qarab (ko'rshida, eshitishida, intellektida va boshqa nuqsonlar) o'quvchilarni oilaviy hayotga tayyorlash bo'yicha umumiyligi, individual o'quv va tarbiya dasturlari, texnologiya va metodlarining yaratilmaganligi, buning uchun avvalo, turli toifadagi bolalarda oilaviy hayotga oid ijtimoiy tajribalarning shakllanishidagi spesifik muammolarning alohida o'rganilmaganligi;

– imkoniyati cheklangan shaxslar tomonidan qurilgan yosh oilalarga tizimli ijtimoiy va psixologik xizmatlar ko'rsatishni yanada takomillashtirish zarurligi;

– inkyuziv ta'lif sharoitida imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash bilan bog'liq samarali modellar va metodlarning ishlab chiqilmaganligi va boshqalar.

Imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin:

– ularda oilaning yuksak qadriyatlardan biri ekanligi, oilaning jamiyatimiz tayanchi sifatida har tomonlama e'zozlanishi va huquqiy jihatdan muhofaza qilinishi to'g'risidagi tasavvurlar va oilaga bo'lgan hurmat tuyg'usi tarkib topadi;

– sog'lom bolalar kabi oilaviy hayot va uning turli sohalaridagi faoliyat bilan bog'liq bilim, malaka, ko'nikma, yaxlit olganda ijtimoiy tajribani rivojlanishning ilk davrlarida noq o'zlashtirib boradi;

– reproduktiv madaniyatning shakllanishi natijasida sog'lom farzandlar dunyoga kelishi va mazkur toifadagi oilalarda dunyoga kelgan bolalarning sog'lom voyaga yetishi uchun imkoniyatlari kengayadi;

– oilaviy hayot bilan bog'liq turli huquqbazarlik va jinoyatlar sodir etilishining oldi olinadi;

– pirovardida imkoniyati cheklangan oilalar mustahkamligi natijasida jamiyat barqorligi yanada mustahkamlanadi.

Imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga bosqichma-bosqich amalga oshirilishi hamda oila, ta'lif muassasasi va ijtimoiy institutlarning o'zaro hamkorligiga asoslanishi lozim.

Oila bilan olib boriladigan ijtimoiy-pedagogik vazifalar:

– imkoniyati cheklangan bolalarning oila qurish imkoniyatlarini tibbiy va psixologik tashxisning samarali usullaridan foydalangan holda erta aniqlash;

– oilalarning imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash bo'yicha bilimlari va madaniy savyasini oshirib borish (konsultativ, metodik yordam).

Ta'lif muassasasida amalga oshiriladigan ijtimoiy-pedagogik faoliyat:

– ixtisoslashuviga ko'ra sakkiz turdag'i ta'lif muassasalari faoliyat ko'rsatadi, ularning har biri imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash bo'yicha maxsus dasturlariga ega bo'lishi;

– olib boriladigan tadbirlar shakli va mazmunini belgilashda ularni o'quv jarayonida va darsdan tashqari paytlarda amalga oshirilishida o'zaro muvofiqligiga alohida ahamiyat qaratish;

– o'quvchilar, pedagoglar va psixologlar uchun o'quv va metodik qo'llanmalarning yangi turkumlarini yaratish, bunda mavzu bilan bog'liq yangi muammolar va ularning

yechimlarini aks ettirish, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish;

– pedagoglar va psixologlar malakasini oshirish uchun qisqa muddatli, masofadan va boshqa zamonaviy usullardagi qisqa kurslar, seminarlar va treninglar tashkil etib borish.

Ijtimoiy institutlar tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy-profilaktik ish:

– imkoniyati cheklangan bolalar tarbiyalayotgan oilalarga tibbiy, huquqiy, ijtimoiy, pedagogik va psixologik yordamni tashkil etish bo'yicha loyiha va dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

– mazkur toifadagi bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash bo'yicha ilmiy va amaliy tadqiqotlarni moliyavisi qo'llab-quvvatlash maqsadida grantlar ajratish, konferensiylar va tanlovlardan tashkil etish orqali har jihatdan rag'batlantirish;

– ixtisoslashtirilgan ta'limga muassasalari o'quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlash bilan bog'liq o'quv jarayoni va darsdan tashqari tadbirlarni tashkil etishda, pedagoglar va psixologlar malakasini oshirishda hamkorlik qilish.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, oilaviy hayotga tayyorlash ma'naviy-axloqiy, huquqiy, jismoniy, iqtisodiy jihatlarni yaxlit aks ettirgandagina o'zining ijobiy yechimlari topadi.

Xulosa qilib aytganda, oilaviy hayotga ega bo'lish imkoniyati cheklangan bolalarning ham biologik, ham ijtimoiy haq-huquqlaridan kelib chiqib, boshqalar qatori jamiyatning to'laqonli a'zosiga aylanishining muhim omillaridan birini ifodalaydi. Ularni oilaviy hayotga tayyorlash bir qarashda murakkab jarayonday ko'rindi, lekin ijtimoiy institutlarning maqsadli va uzviy hamkorligi mazkur jarayonni har jihatdan qulay, to'g'ri va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjalari to'plami, 2017-y., 24-son, 487-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 13-sentabrdagi "Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'limga muassasalari to'g'risidagi me'yoriy-huquqiy hujjalarni tasdiqlash haqida"gi 256-son Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjalari to'plami, 2017-y., 15-son, 249-modda.
4. Десятряева В.В., Социально-философский анализ социальной адаптации человека с ограниченными возможностями здоровья. // Диссертация на соискание кандидата философских наук. – Новосибирск., 2008. – С.176.
5. Маллер А.Р. Ребенок с ограниченными возможностями: Книга для родителей. – М.: Педагогика, 1996. – С. 80.
6. Ханжин Е.В., Карпова Т.П., Ерофеева Н.П. Основы социальной работы. – М.: Академия, 2001. – С. 127.
7. Степашов Н.С. Состояния социально-групповых затруднений жизнедеятельности человека. – Курск, 1996. – С. 96.
8. American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. Children Who Are Mentally Retarded, "Facts for Families," No. 23 (7/04) p.1.

Мехрибон МАТНАЗАРОВА,
докторант Головного научно-методического центра

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

Maqola oliy ta'llim muassasalarining professor-o'qituvchilari malakasini oshirishga yordam beradigan tashkiliy-pedagogik shartlarni ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Muallif chet el olimlarining fikr-mulohazalari asosida o'qituvchilarning malakasini oshirish uchun to'rtta shartni belgilab bergan.

Kalit so'zlar. Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar, kasbiy yetuklikni rivojlantirish, rag'bat-lantirish, professional qiziqishlarni shakllantirish, kasbiy faoliyatni faollashtirish.

Статья посвящена рассмотрению организационно-педагогических условий, которые способствуют эффективному развитию профессиональной компетенции педагогических кадров высших образовательных. Автор на основе взглядов зарубежных ученых выделил четыре условия развития компетентности педагогов.

Ключевые слова. Организационно-педагогические условия, развитие профессиональной компетентности, мотивация, формирование профессионального интереса, активизация профессиональной деятельности.

Article devoted to the consideration of organizational and pedagogical conditions that contribute to the effective development of professional competence of teaching staff of higher educational institutions as a whole. Author on the basis of the views of foreign scientists identified four conditions for the development of teachers' competence.

Key words. Organizational and pedagogical conditions, development of professional competence, motivation, formation of professional interest, activization of professional activity.

Cистема высшего образования Республики Узбекистан направлена на формирование квалифицированных специалистов в соответствии с потребностями и с учётом склонностей, предпочтений, выбранного уровня квалификации, мировоззрения обучаемых. Для должного обеспечения данного процесса необходимо совершенствовать содержание и структуру, формы и методы подготовки специалистов путём широкого применения современных технологий обучения.

Профессиональная компетентность педагогических кадров, непосредственно задействованных в процессе подготовки кадров, становится одним из основ-

ных системообразующих факторов, предопределяющих эффективность и качество высшего образования.

Как отмечает Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев, одной из важнейших проблем образования является "не всегда достаточный профессиональный уровень наших педагогов и профессорско-преподавательского состава, их специальных знаний"¹. В связи с этим особую актуальность обретают вопросы формирования среды, способствующей процессам обучения, духовно-нравственного обогащения и воспитания на основе истинных ценностей

Решение проблемы развития профессиональной компетентности педагогических кадров высших образовательных учреждений вызвано социальным заказом общества на высококвалифицированных специалистов и подтверждается растущими требованиями к современным педагогическим кадрам.

Поскольку педагогическая деятельность является социальной, то отношения, возникающие в процессе педагогической деятельности, носят социально-психологический характер. Специфика педагогической деятельности зависит от её задач и объектов. Задача педагога заключается в качественном обеспечении обучаемых знаниями и всестороннему развитию их способностей. Для её успешного выполнения педагог должен быть организатором, оратором, аналитиком, психологом, высококомпетентным специалистом не только в своей области, но также иметь глубокие познания и в других областях науки, обладать инновационной компетентностью. Именно инновационная компетентность отражает внедрение в практику новых образовательных идей, средств, педагогических технологий, в результате чего повышаются показатели (уровни) достижений педагогических систем и структурных компонентов образования.

Вместе с этим преподаватель должен иметь талант, природные способности. От него требуются значительные умственные, физические, временные и эмоционально-волевые затраты. Стоит добавить, что современный педагог высшего образовательного учреждения должен быть творческой личностью, поскольку подготовить будущего творческого специалиста может только творческая личность.

По утверждению Г.Л. Филипповой, профессиональная активность педагога – это "целостная система повышения научно-теоретического и общекультурного уровня, психолого-педагогической подготовки и профессионального мастерства, формирование у них готовности к самообразованию, саморазвитию"².

С.Н. Батракова определяет профессиональную активность преподавателя как форму, которая "проявляется в интегрированной инициативно-преобразующей педагогической деятельности в режиме творческих поисков оптимальных вариантов учебного процесса, направленных на обеспечение культурно-образовательных потребностей обучаемого"³. Кроме того, автор рассматривает профессиональную активность как фактор, который усиливает поисково-преобразу-

¹ Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя. – Т.: Узбекистон, 2017. – С. 95.

² Филиппова Г.Л. Теоретические основы разработки модели профессионально компетентного специалиста // Методист. 2010. № 3. – С. 47-50.

³ Батракова С.Н. Динамика профессиональных функций педагога как представителя культуры // Ярославский психологический вестник. – Вып.2. – Ярославль: Российское психологическое общество, 2004. – С. 71-77.

ющую направленность профессиональной деятельности педагога.

Для активизации педагогической деятельности педагога с целью самосовершенствования и повышения уровня его профессиональной компетентности значение имеет успешность этой деятельности и ощущение личного успеха. Можно сказать, что успешность является свойством человека добиваться успеха. Успешность профессиональной деятельности педагога вызывает не только приложенные им усилия, в ней концентрируются усилия всех участников образовательного процесса, она зависит от совокупности объективных и субъективных обстоятельств. Можно утверждать, что успешность достигается только тогда, когда сама личность определяет её.

С психологической точки зрения успешность это переживание состояния радости, удовлетворения от того, что результат, к которому личность стремилась в своей деятельности, или совпал с ее ожиданиями (с уровнем притязаний), или превзошел их.

С педагогической точки зрения успешность профессиональной деятельности является определенным целенаправленным сообщением психолого-педагогических приемов и условий, способствующих осознанному включению каждого субъекта в активную учебную деятельность в зависимости от индивидуальных возможностей, обеспечивают положительный эмоциональный настрой обучаемых на выполнение учебного задания и адекватное восприятие результатов своей деятельности.

Анализируя различные подходы, целесообразно заключить, что успешность профессиональной деятельности педагогических кадров высших образовательных учреждений является сложным психолого-педагогическим образованием базирующимся на основе устойчивых мотивов, системы профессиональных знаний, профессионально-педагогических умений и самооценки. Она обеспечивает активизацию педагогической деятельности, то есть достижения поставленной цели и положительных результатов, а также стабильный эмоциональный настрой от того, что результат, к которому педагог стремился, или совпал с его ожиданиями, или превзошел их.

Таким образом, активизация педагогической деятельности педагога с целью самосовершенствования и повышения своего профессионального уровня является третьим организационно-педагогическим условием роста профессиональной компетентности педагогических кадров высших образовательных учреждений.

Практический опыт подтверждает, что на результативность работы педагога существенно влияют отношения с коллегами, а значит, и социально-психологический климат в педагогическом коллективе высшего образовательного учреждения, факультета и особенно кафедры.

Как известно кафедра является основным структурным учебно-научным подразделением высшего образовательного учреждения, которая проводит учебную, методическую, научно-исследовательскую и воспитательную работу по подготовке кадров соответствующей специальности. На кафедру возлагается выполнение учебной, методической, научной и др. работы.

Для успешного выполнения указанных видов работ особую важность приобретает социально-психологический климат на кафедре. Под социально-психологическим климатом коллектива целесообразно понимать определенную смесь

эмоционального и интеллектуального, установок, отношений и чувств, мыслей членов этого коллектива. Основными его показателями являются:

- удовлетворенность работой;
- перспектива профессионального роста;
- характер межличностных отношений как между руководителем и подчиненными, так и между сотрудниками;
- дружеские неформальные связи членов коллектива;
- состояние трудовой дисциплины;
- бесконфликтность;
- психологические возрастные и половые особенности членов педагогического коллектива.

Понятие “социально-психологический климат коллектива” ассоциируется с психологической совместимостью его членов. Высокий уровень совместимости является одним из условий обеспечения благоприятного социально-психологического климата в педагогическом коллективе.

Одним из важнейших условий создания оптимального педагогической среды на кафедре является непринужденность при обсуждении вопросов методики проведения занятий на заседаниях кафедры. Характерным признаком эффективности такого взаимодействия является свободное выражение мнений любым педагогом.

На психологический климат коллектива также влияют возрастные и половые особенности его членов. По утверждению С.И. Самыгина, “женские коллективы более динамичные и адаптивные к внешним условиям, более эмоциональны. В них чаще возникают конфликты, соперничество. В свою очередь мужские коллективы, как правило, более рациональные, инертные, прагматичные, подвержены деловым конфликтам, конкуренции”⁴.

По возрастным особенностям, целесообразно отметить, что среди педагогов одной возрастной категории быстрее формируются неформальные межличностные отношения, симпатии, взаимопонимания. Молодежные коллективы более эмоциональные, склонные к конфликтам. Коллективы зрелых людей, или людей преклонного возраста являются более рациональными, толерантными, эмоционально уравновешенными.

Вполне очевидна зависимость педагогической среды и психологической комфорtnости педагога от стиля управления, который применяется непосредственным руководителем. Классическими стилями управления, как правило, считают авторитарный, демократический и либеральный.

Не вдаваясь в характеристики указанных стилей управления, отметим, что интегрирование и применение демократического и либерального стилей в управлении педагогическим коллективом существенно влияет на педагогическую деятельность педагога.

Обобщая вышеизложенное, можно отметить, что благоприятная педагогическая среда в целом и социально-психологический климат работы педагогов в частности является четвертым организационно-педагогическим условием роста профессиональной компетентности педагогических кадров высших образовательных учреждений.

⁴ Самыгин С.И. Психология и педагогика: Учебное пособие / С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко. – М.: КноРус, 2012. – С. 480.

Таким образом, заключить, что для должной реализации процесса развития профессиональной компетентности педагогических кадров высших образовательных учреждений необходимо создание и поддержание соответствующих организационно-педагогических условий. Проведенный анализ научной литературы по исследуемой проблеме позволил выработать следующие четыре организационно-педагогических условия:

- мотивация педагогических кадров к профессиональному саморазвитию и повышению своей квалификации;
- формирование профессионального интереса педагогических кадров к выбранной специальности и преподаваемой дисциплине;
- активизация профессиональной деятельности педагогических кадров с целью самосовершенствования и повышения профессионального уровня;
- благоприятная педагогическая среда в целом и социально-психологический климат работы педагогических кадров в частности.

Практическая реализация описанных организационно-педагогических условий способствует эффективному развитию профессиональной компетенции педагогических кадров высших образовательных учреждений в целом.

Использованная литература:

1. Мирзиёев Ш.М. Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя. – Т.: Узбекистан, 2017. – С. 95.
2. Батракова С.Н. Динамика профессиональных функций педагога как представителя культуры // Ярославский психологический вестник. – Вып. 2. – Ярославль: Российское психологическое общество, 2004. – С. 71-77.
3. Самыгин С.И. Психология и педагогика: Учебное пособие // С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко. – М.: КноРус, 2012. – С. 480.
4. Филиппова Г.Л. Теоретические основы разработки модели профессионально компетентного специалиста / Г.Л. Филиппова // Методист. 2010. № 3. – С. 47-50.

Редакция: На сегодняшний день высшие образовательные учреждения Республики Узбекистан нуждаются в компетентных педагогических кадрах. Данная проблема может решиться путём мотивации профессорско-преподавательского состава и формирования благоприятного психологического климата среди педагогов. Предложенные в данной статье организационно-педагогические условия помогут в повышении профессиональной компетенции педагогических кадров.

Дилрабо МУКУМОВА,

базовый докторант Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА К УЧЕБНОМУ ПРОЦЕССУ

Аннотация

Maqolada birinchi kurs talabalarida moslashish omilini shakllantirish borasidagi mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, psixologik va pedagogik sharoitda moslashish omilining shakllantiruvchi dastur xususida takliflar berilgan.

Kalit so'zlar. Moslashish, muammo, oliy ta'lif muassasasi, talabalar, ijtimoiy-psixologik moslashivi, o'qitish, faoliyat, tashkil etish.

В статье приводится мнение о формировании адаптации у студентов первого курса. Также предлагается программа психолого-педагогических условий по формированию адаптации студентов первого курса к учебному процессу.

Ключевые слова. Адаптация, проблема, высшее образовательное учреждение, студенты, социально-психологическая адаптация, обучение, деятельность, организация.

Article gives an opinion on the formation of adaptation among first-year students. Also proposed a program of psychological and pedagogical conditions for the formation of adaptation of first-year students to the educational process.

Key words. Adaptation, problem, higher educational institution, students, social and psychological adaptation, training, activity, organization.

Вопросы сущности и содержания понятия “адаптация”, особенности адаптации студентов к обучению в вузе вызывают большой интерес у исследователей. Достигнуть определённых успехов в их решении можно при всестороннем анализе педагогических условий, повышающих эффективность процесса адаптации и позволяющих выявить механизм управления данным процессом, отобрать средства и методы для их реализации.

В настоящее время данная проблема стала одной из актуальных в сфере высшего образования, требуя своего незамедлительного решения, так как в процессе развития личности будущего специалиста в любой области особую роль играет начальный этап обучения в вузе, в ходе которого у студента происходит перестройка всей системы ценностно-познавательных ориентаций, осваиваются новые способы познавательной деятельности и формируются определенные типы и формы межличностных связей и отношений¹. В зависимости от того, чем

¹ Кузнецов П.С. Концепция социальной адаптации. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000. – С. 260.

успешнее пройдет адаптация первокурсников к обучению в вузе, тем выше будет психологический комфорт, учебная мотивация, направленность и характер учебной деятельности на старших курсах.

Анализ научной литературы по данной проблеме показал, что одним из ведущих факторов успешной адаптации студентов к обучению в высших образовательных учреждениях является продолжение на основе сложившихся стереотипов школьного обучения при начале обучения в вузе, что в свою очередь, требует проведения специальной работы в этом направлении, представляя возможность повысить эффективность процесса адаптации, активизировать учебный процесс в вузе.

Одной из главных проблем вузовского обучения является формирование у студентов умения учиться и получать знания. Решение данной проблемы ведется посредством разработки специальных курсов, имеющих целью повысить качество учебной деятельности студентов, адаптации к новым условиям обучения, предлагающимся в высших образовательных учреждениях. В настоящее время во многих вузах введены обязательные или факультативные курсы по выбору: "Культура и организация умственного труда", "Технология учебной деятельности студентов", читаются соответствующие разделы в курсе "Введение в специальность", издаются учебно-методические пособия и практические рекомендации. Знакомство с их содержанием и практикой внедрения в систему обучения в вузах свидетельствуют об их достаточно больших возможностях по формированию учебной деятельности студентов, оказанию им помощи в самостоятельной работе, адаптации к дидактическому процессу высшей школы.

Для решения проблемы адаптации студентов первого курса к обучению в отдельных вузах введен установочный семестр, задача которого – подготовить бывших школьников к вузовскому обучению, адаптировать к условиям вуза (приобрести целенаправленную информацию о структуре вуза, факультета, организации учебного процесса, будущей профессии), но и получать допуск (зачет или экзамен) к сложнейшему виду труда – учению в высшей школе.

Адаптация студента – это сложный, динамический, многоуровневый и многосторонний процесс перестройки потребностно-мотивационной сферы, комплекса имеющихся навыков, умений и привычек в соответствии с новыми задачами, целями, перспективами и условиями их реализации. Значительная часть адаптивных ситуаций возникает вследствие изменений условий обучения при поступлении в вуз. Этот аспект адаптации получил название дидактической адаптации, которая включает приспособление к новым формам и методам работы; приспособление к новым формам контроля. Адаптация студентов-первокурсников тесно связана с их учебными успехами. Целью дидактической адаптации является разработка оптимальных методов организации учебной деятельности студентов-первокурсников с учетом, с одной стороны, специфики условий обучения, с другой – особенностей познавательной деятельности в юности².

Успешность обучения студентов зависит от многих факторов, среди которых одним из важнейших является его интеллектуальное развитие как показатель

² Ткачева Г.В. Научно-дидактические условия учебной адаптации студентов на начальном этапе обучения. Современное образование: преемственность и непрерывность образовательной системы "школа – вуз". – М.: Прогресс, 2003. – С. 24-25.

умственной деятельности и внимание – функция регуляции познавательной деятельности.

В ходе адаптации происходит перестройка психофизиологических и психологических свойств студента. Специфика адаптации студентов вузов определяется условиями обучения, их индивидуальными особенностями и, что не менее важно, особенностями юношеского возраста. Юность – один из важных этапов социализации личности. Перед молодыми людьми стоят задачи адаптации, продиктованные необходимостью большей зрелости. Если личность не успевает приспосабливаться к новым ситуациям, возникает опасность дезадаптации. Главная задача этого возраста – выбор профессии и профессиональное образование. Профессиональная подготовка становится ведущей деятельностью студента, а одной из проблем обучения в новых условиях является его социально-профессиональная адаптация. Для юношеского возраста характерно углубление и дифференциация познавательного процесса, развитие познавательной самостоятельности, потребность в общении со сверстниками, возникновение иерархически структурированной системы ценностных ориентаций, профессиональное самоопределение, возникновение жизненных планов, формирование способности к самореализации³.

На этом этапе входления в новую среду общение с окружающими людьми становится особенно значимым фактором социальной адаптации студентов. В процессе общения происходит адаптация личности к определенным образцам поведения, действующим в данной микросфере, подчинение социальным требованиям и контролю со стороны взрослых. Общение является составной частью совместной учебной деятельности. Кроме того, потребность в неформальном общении со своими сверстниками, понимании и признании – отличительная особенность юношеского возраста.

Таким образом, общение как специфический вид активности является одним из ведущих факторов адаптации. В связи с этим важную роль приобретает развитие коммуникативных умений, оптимизация общения с помощью многочисленных приемов, разработанных в настоящее время. Один из путей оптимизации – это осознание трудностей общения и, по возможности, их устранение. Большое значение имеет дифференциация различных затруднений в социально-педагогической, профессиональной адаптации студентов.

Следующим важным аспектом адаптации является роль ценностных ориентаций. Эффективность процесса входления в профессию определяется, с одной стороны, активным овладением личностью профессиональными знаниями, умениями и навыками, а с другой – мотивами, установками, ценностными ориентациями студента на профессиональную деятельность, а также уровнем идентификации со средой. Профессиональная адаптация студентов зависит от того, насколько значимы для них профессия, работа, успех, какие требования они предъявляют к себе, профессиональной подготовке, будущему месту работы, как они реагируют на неудачи и трудности в учебно-профессиональной деятельности. В процессе адаптации происходит перестройка потребностно-

³ Лилиенталь И.Е. Адаптация студентов к вузовскому обучению как этап личностного и профессионального развития. // Сб. науч. статей СевКавГТУ. Сер. "Гуманитарные науки". № 5. 2007.

мотивационной сферы, и задача педагога состоит в формировании устойчивых профессиональных ценностей у студентов.

Показателем адаптации является адаптированность. На основании анализа научных исследований мы выбрали три основных критерия адаптированности студента: сформированность познавательной самостоятельности, сформированность ценностных ориентаций, сформированность коммуникативных умений.

Социальная адаптация студентов в вузе делится на: а) профессиональную адаптацию, под которой понимается приспособление к характеру, содержанию, условиям и организации учебного процесса, выработка навыков самостоятельности в учебной и научной работе; б) социально-психологическую адаптацию – приспособление индивида к группе, взаимоотношениям с ней, выработка собственного стиля поведения.

На основе обобщенного опыта работы по совершенствованию процесса адаптации студентов нами была разработана программа “Психолого-педагогические условия адаптации студентов к обучению в высшем образовательном учреждении” с целью адаптации студентов к обучению. Данная программа предусматривает реализацию восьми направлений деятельности:

1. Информационное обеспечение студентов первого курса различными буклетами в виде выполненных в виде памяток первокурснику, освещающих информацию о деятельности психологической службы, студенческих отрядов, творческих коллективах, функционирующих в образовательном учреждении и т.д.; организацию встреч преподавателей и сотрудников кафедр с первокурсниками; проведение информационных конференций – встреч с ректором, деканом, председателем профкома; организацию фотостендов по итогам мероприятий. Вместе с тем осуществляется издание публикации в газете “Иrrигатор”, организуются встречи с родителями первокурсников;

2. Проведение выборов с целью формирования студенческого актива, начиная от учебных групп до общеинститутского актива с последующим проведением с ними тематических учебных занятия (профорг, физорг, культторг академической группы первого курса);

3. Формирование у первокурсников интереса к научно-исследовательской работе путём вовлечения их в деятельность студенческих научных обществ;

4. Привлечение к физкультурно-оздоровительной работе, занятиям в спортивных секциях, выступлениям в спортивных соревнованиях образовательного учреждения. Данное направление предполагает проведение межгрупповых спортивных соревнований внутри факультета, организацию турниров среди академических групп первого курса по мини-футболу, баскетболу, настольному теннису, шахматам, шашкам и другим видам спорта⁴;

5. Развитие креативности и творческого потенциала студентов первого курса путём организации и проведения различных конкурсов, тематических мероприятий, праздников, вовлечения первокурсников в деятельность творческих коллективов;

6. Организация социально-психологической адаптации студентов путём активизации работы психологической службы вуза, проведения групповых тренин-

⁴ Лахтин А.Ю. Теоретические основы проблемы адаптации студентов к обучению в вузе средствами физической культуры. // Монография. Алт. гос. техн. ун-т, БТИ: Изд-во Алт. Гос. техн. ун-та, 2014. – С. 88.

гов по формированию коллектива группы, сплочению группы; проведения индивидуального консультирования студентов, организации тематических встреч студентов со специалистами; организации обучения студенческого актива с методикой проведения тренингов по проведению работы в группе, на курсе; проведения социологического мониторинга степени адаптации студентов-первокурсников;

7. Организация помощи в учебной деятельности студентам по принципу “равный – равному”, взаимоконтроль за посещением занятий первокурсниками, индивидуальная работа преподавателя со студентами по принципу “устоз – шогирд”, беседы кураторов по вопросам успеваемости, а также проведение групповых собраний по вопросам обучения подготовки к экзаменам, режимом работы студентов во время сессии; знакомство с итогами промежуточного, текущего и заключительного рейтингов.

8. Формирование у первокурсников навыков здорового образа жизни, осуществление программы профилактики правонарушений и аддиктивного поведения; повышение правовой и здоровьесберегающей грамотности первокурсников, ознакомление с Уставом вуза и правилами внутреннего распорядка проживания в общежитиях; организация лекций специалистов-психологов, социологов, медицинских работников по вопросам здоровьесбережения и созданию здоровьесберегающей среды обучения, методам и формам организации реализации основных компонентов здорового образа жизни.

Об эффективности реализации разработанной нами программы адаптации первокурсников к учебной работе свидетельствуют данные экспериментов, свидетельствующие об активности студентов в учебной и внеаудиторной деятельности, улучшении взаимоотношений с однокурсниками и оптимизации психологического климата в учебной группе. Также было отмечено улучшение качества успеваемости и посещаемости занятий, что в целом говорит о положительной тенденции адаптированности студентов к новым жизненным условиям.

Использованная литература:

1. Кузнецов П.С. Концепция социальной адаптации. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000. – С. 260.
2. Лахтин А.Ю. Теоретические основы проблемы адаптации студентов к обучению в вузе средствами физической культуры. // Монография. Алт. Гос. техн. ун-т, БТИ: Изд-во Алт. гос. техн. ун-та, 2014. – С. 88.
3. Лилиенталь И.Е. Адаптация студентов к вузовскому обучению как этап личностного и профессионального развития. // Сб. науч. статей СибКавГТУ. Сер. “Гуманитарные науки”. № 5. 2007.
4. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии). – Ереван, 1988. – С. 69.
5. Ткачева Г.В. Научно-диадактические условия учебной адаптации студентов на начальном этапе обучения. // Современное образование: преемственность и непрерывность образовательной системы “школа – вуз”. – М.: Прогресс, 2003. – С. 24-25.

O'quv-ishlab chiqarish majmualari faoliyatini tashkil etishning klaster tizimi – bir-biriga bog'liq bo'lgan ta'limiy, kasbiy, ilmiy, ijtimoiy va ishlab chiqarish tashkilotlarini bir maqsad yo'lida birlashtirgan va aniq natija beradigan o'quv-ishlab chiqarish tizimi.

Ta'limda klaster tizimi – ta'lim tizimi iste'molchilari va ta'lim muassasalari o'rtasida samarali ijtimoiy sheriklik jarayoni.

Ta'lim oluvchida axborot madaniyati – ta'lim oluvchining axborotni izlash, tahlil qilish, qabul qilish, saqlash, axborotdan foydalanish va uzatish kompetentligi.

Pedagogik eksperiment – ilmiy tadqiqotlarning ishonchiliginи tekshiruvchi, pedagogik faoliyatning elementlari o'rtasidagi bog'liqlik va munosabatlarni aniqlovchi jarayon.

Ijtimoiy moslashuv – bolalarning to'laqonli ijtimoiy-tibbiy moslashuvini hal etishga va ko'maklashishga qaratilgan jarayon.

Iqtisodiy tarbiya – o'quvchilarning iqtisodiy bilimlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-pedagogik jarayon.

Sanogen fikrlash – ta'lim oluvchilarning o'z aqliy his-hayajonini nazorat qilish qobiliyati.

Kommunikativ muloqot – ikki va undan ortiq shaxsning yangi axborotlar, bilimlar, g'oyalalar, fikrlar almashinuv jarayoni.

Bosh muharrir:

Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Bosh muharrir o’rinbosari:

Umaraliyeva Muhayyo Abdugaparovna

Mas’ul kotib:

Egamqulov Elmurod Qosimovich

Bosh dizayner – badiiy muharrir:

Mamasoliyev Akbarali Hamzayevich

Tahrir hay’ati:

Sherzod SHERMATOV, Alisher UMAROV, Sarvar BABAXODJAYEV,

Atabek NAZIROV, Risboy JO’RAYEV, Komiljon MUQIMOV,

Ulug’bek INOYATOV, G’ayrat SHOUMAROV, Hikmatilla RASHIDOV,

Shavkat SHARIPOV, Maqsudjon YULDASHEV, Mirodiljon BARATOV,

Azamat AKBAROV, Gulnoza ANORKULOVA.

Jamoatchilik kengashi:

Alisher SA’DULLAYEV, Nargiz RAXMANKULOVA, Shaxnoza XALILOVA,

Muhammadjon QURONOV, Islom ZOKIROV.

Tahririyat manzili:

Toshkent shahar Mirzo Ulug’bek tumani Buyuk ipak yo’li ko’chasi, 243-uy.

E-mail: xalq_talimi@xtv.uz Tel: (0 371) 231-16-51, Faks: 231-16-52

Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e’lon qilingan maqolalardan olingan matnlar “Xalq ta’limi” ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko’rsatilishi shart.

Jurnal 2015-yil 20-martdagи 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro’yxatiga kiritilgan.

“TAFAKKUR NASHRIYOTI” MHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar Shayhontoxur tumani Navoiy ko’chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: 19.07.2018-y. Qog’oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.

Shartli b.t. 12,0. Adadi 15447 nusxa. - buyurtma.

Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas’ul – Egamqulov Elmurod Qosimovich